

V-25899

Õ. ELANGO

Eesti

**KAPITALISMI
AJUTISE,
EBAKINDLA
STABILISATSIOONI
AASTAIL
(1925-1929)**

Eesti Riiklik Kirjastus

XIII

-437

V-25899

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
AJALOO INSTITUUT

II

AJALOOTEADUSTE KANDIDAAT

O. ELANGO

EESTI
KAPITALISMI
AJUTISE, EBAKINDLA
STABILISATSIOONI
AASTAIL
(1925—1929)

13284

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1958

SISSEJUHATUS

Üheks etapiks Eesti kodanliku diktatuuri kahekümneaastases ajaloos olid kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni aastad (1925—1929), mil kodanlus suutis sõjajärgsest majanduslikust ja poliitilisest kriisist ajutiselt ning osaliselt välja rabelda. Kodanliku Eesti kui kapitalistliku maailmasüsteemi koostisosa areng oli tihedalt seotud kapitalistliku majanduse üldise tsükliga, mis kulges ühest majanduskriisist teiseni. Kapitalistlik maailmajandus oli kriisiseisundis sõjajärgseil aastail (1920—1921) ning jõudis teatava elavnemise ja tõusu järel uue, erakordselt raske ning pika majanduskriisini (1929—1933). Aastaid 1924—1929, mil tootmine kapitalistlikes suurriikides saavutas sõjaeelse taseme ning imperialistidel õnnestus mõjusfääride jagamise suhtes ajutiselt kokku leppida, hakati marksistlikus kirjanduses nimetama kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni aastaiks.

Põhiliseks teguriks, mis määras nii stabilisatsiooni kui ka järgneva majanduskriisi iseloomu, oli kapitalistliku süsteemi üldkriis, mis algas Esimese maailmasõja perioodil ning süvenes Venemaa väljalangemisega kapitalistlikust süsteemist. Määratu suure maa väljalangemine kapitalismi maailmasüsteemist kiirendas paratamatult imperialistlikule ajastule iseloomulikku kapitalismi roiskumise protsessi. Turgude probleem ja konkurentsivõitlus kapitalistlikus maailmas teravnes. Esimeselt maailmasõjalt päränduseks saadud ettevõtete krooniline alakoormatus ja alalised töötute armeed ei vähenenud tunduvalt ka ajutise stabilisatsiooni aastail. 1929. aastal — kõige kõrgema konjunkturi aastal — oli kapitalistlike maade tööstuse tootmisaparaadist tegevuseta enam kui üks kolmandik. Kapitalistlikes riikides leidis miljoneid töötuid. Konkurentsivõitluse teravnemisega kaasnes monopolide kasvamine ja tugevnemine. Kui enne Esimest maailmasõda eksisteeris sada rahvusvahelist monopolistlikku ühendust,

siis 1925.—1929. aastail kasvas nende arv kolmesajani. Oma positsiooni säilitamiseks ja konkurentide hävitamiseks püüdsid monopolid üha rohkem kindlustada endale maksimaalse kasumi saamist, suurendades tunduvalt töötajate ekspluateerimist.

Kapitalismile omased perioodilised majanduskriisid muutusid kapitalistliku süsteemi üldkriisi ajal võrratult sügavamaks, teravamaks, kestvamaks ja purustavamaks kui kunagi varem. Lühikesed perioodid kriiside vahel aga ei võimaldanud kuigi suurt tootmise kasvu ega tõusu. Kui 1890.—1913. aastail laienes ülemaailmne tööstustoodang keskmiselt 5,8% võrra aastas, siis ajavahemikul 1913—1936 moodustas tööstustoodangu juurdekasv kapitalistlikus maailmas keskmiselt ainult 1,5% aastas. Peale selle süvendas kapitalistliku süsteemi üldkriis ebaühtlust üksikute kapitalistlike maade arengus, samuti üksikute tööstusharude arengus. Põllumajandus asus alalise depressiooni seisukorras, mis erakordselt kiirendas kapitalismile omast väiketalupoegkonna massilise laostumise protsessi. Erakordselt tugevnesid ka kapitalismi roiskumise vanad nähtused: tehnilise progressi pidurdamine monopolide poolt ja rantjeede sissetulekute kasvamine.

Kapitalismi ajutine stabilisatsioon ei tähendanud sugugi seda, nagu oleks kapitalism väljunud üha süveneva roiskumise ja allakäigu perioodist. Kapitalismi languse periood jätkus, kuid selle perioodi piirides oli võimalik ajutine ning osaline kapitalismi olukorra paranemine. Sellist ajutist paranemist konstateeris Kominterni VI pleenum 1926. aastal, kuid ei mõistnud seda sugugi kui kapitalismi püsiva kindlustumise protsessi, vaid ainult kui tema poolt saavutatud teatud suhtelise kindluse astet võrreldes esimeste sõjajärgsete aastatega.¹

Stabilisatsioon osutus võimalikuks seetõttu, et 1918.—1923. aastate revolutsioonilistes võitlustes oli Euroopa tööliklass saanud lüüa. See asjaolu võimaldaski kodanlusel tugevdada proletariaadi ja koloniaalrahvaste ekspluateerimist ja saavutada kapitalistlike suhete ajutise stabiliseerumise. Tähtsat osa Euroopa kapitalistlike riikide majanduse ajutises stabiliseerumises mängis nende finantside allutamine Ameerika Ühendriikidele, kes pärast Esimest maailmasõda kujunesid maailma peamiseks pankuriks ja

¹ Коммунистический интернационал в документах 1919—1932, Москва, 1933, lk. 529.

kreeditoriks. Ameerika krediitide abiga stabiliseeriti valuuta Saksamaal, Prantsusmaal, Belgias, Poolas, Itaalias jm. Laenates teistele kapitalistlikele maadele dollareid, said Wall Streeti monopolistid võimaluse dikteerida neile ekspordi-impordi poliitikat, omandada nende tööstusi, raudteid, loodusvarasid jne. Ameerika monopolistlik finantskapital kujunes teiste kapitalistlike maade majanduslikuks ja poliitiliseks orjastajaks. See põhjustas Euroopa riikides elanikkonna maksukoorma märgatava kasvu ja tööliste olukorra vältimatu halvenemise.

Stabilisatsioon kapitalismi üldkriisi tingimustes, tugevdades ajutiselt kapitali, viis ühtlasi kapitalismi vastuolude edasisele teravnemisele. Samal ajal toimus Nõukogude Liidus pingerikas sotsialistlik ülesehitustöö. Teostati edukalt sotsialistlikku industrialiseerimist, mis kindlustas maa majanduslikku iseseisvust, tugevdas tema kaitsevõimet ja lõi vajalikud tingimused sotsialismi võiduks. Lühikese ajaga ehitati terve rida täiesti uusi tööstusharusid, milliseid tsaari-Venemaa ei tundnud. Edusammud tööstuse alal võimaldasid teostada teise suure ürituse sotsialismi võidu kindlustamisel — põllumajanduse kollektiviseerimise. Tööstuse ja põllumajanduse sotsialistliku sektori loomisega oli juba 1930. aastaks rajatud alus tööliste ja talupoegade materiaalse ning kultuurilise olukorra põhjalikule paranemisele. See osa rahvatulust, mis läks enne eksploatatorlikele klassidele, kasutati nüüd tootmise laiendamiseks, uute vabrikute ja tehaste ehitamiseks ja töötajate elujärje parandamiseks. Nõukogude Liidu tööstustoodang moodustas 1929.—1930. aastal 180% ja põllumajanduse toodang 114% sõjaeelsest tasemest. Rahvatulu keskmine juurdekasv neil aastail oli 15%, missugune kasvutempo, võrreldes kapitalistlike maade rahvatulu keskmise aastajuurdekasvuga, oli rekordiline. Rahvatulu juurdekasv Põhja-Ameerika Ühendriikides, Inglismaal ja Saksamaal oli keskmiselt 3—8% aastas. Töölisklassi arvuline koosseis Nõukogude Liidus kasvas ja tööpuudus hakkas kaduma. Tööliste reaalpalk oli 1930. aastaks sõjaeelse tasemega võrreldes kasvanud 167%-ni. Elanikkonna surevus vähenes sõjaeelse ajaga võrreldes 36% võrra. Olid loodud tingimused kultuurirevolutsiooni edukaks teostamiseks.

Kasvava ja edeneva sotsialistliku majandussüsteemi olemasolu kapitalistliku majandussüsteemi kõrval demonstreeris kapitalismi roiskumist ning revolutsioneeris

kapitalistlike maade proletariaati. NSV Liidu mõju kogu maailma tööliste ja talupoegade seas kasvas ja tugevnes. NSV Liit oli Euroopa töölisklassile ja asumaade rõhutud rahvastele eeskujuks nende võitluses.

Eesti töötaval rahval ei õnnestunud kodusõja ja välismaise interventsiiooni aastail purustada kodanluse ja interventide jõude ning saada omal maal peremeheks. Eestis kehtestati enam kui kahekümneks aastaks oma aja ära elanud kapitalistlik kord. Eesti majandus, mis paari sajandi vältel oli arenenud Venemaa rahvamajanduse koostisosana, rebiti kodanliku Eesti eksisteerimise aastail Nõukogude Liidu rahvamajanduse küljest lahti ja lülitati kapitalismi majandussüsteemi, kus valitses juba üldkriis. Kuulumine kapitalismi majanduslikku ja poliitilisse süsteemi tema üldkriisi perioodil oli põhiliseks teguriks, mis määras nii kodanliku Eesti majandusliku kui ka poliitilise olukorra.

Eesti majanduse arenemistingimused erinesid nüüd tunduvalt vastavatest tingimustest enne Esimest maailmasõda. Eriti muutusid tööstustoodangu turustamistingimused, sest Eesti tööstus tootis varem peamiselt Venemaa siseturu vajaduste rahuldamiseks. Eesti majanduse vägivaldse lahtikiskumisega Venemaa rahvamajandusliku «organismi» küljest kaotas Eesti tööstus oma põhilise müügituru. Samal ajal teravnes konkurents kapitalistlikul maailmaturul ning kapitalistlikes maades tugevnesid proteksionistlikud tendentsid. Nõukogude Liiduga aga ei soovinud Eesti kodanlik valitsus tihedamaid majanduslikke suhteid arendada. Kõigil neil põhjustel olid Eesti tööstustoodangu turustamistingimused väga piiratud. Kuulumine kapitalistlikku süsteemi vajutas pitseri ka Eesti põllumajanduse olukorrale ja arengusuunale.

Ühenduses kapitalismi ajutise stabiliseerumisega aastail 1924—1929 õnnestus ka Eesti kodanlusel oma majanduslikku olukorda ja poliitilist võimu osaliselt kindlustada. Seda saavutati eesti töörahva revolutsioonilise võitluse mahasurumise, töölisklassi ekspluateerimise süvendamise ja väliskapitali positsioonide tugevdamise abil Eesti majanduses. Kuna kodanlik Eesti oli väike ja majanduslikult nõrk riik, oli ka kapitalismi stabilisatsioonil Eestis teatav omapära — tal oli veelgi ebakindlam iseloom kui kapitalistlikes suurriikides. Väliste ja sisemiste tegurite mõjul ei langenud ka stabilisatsiooni algus kodanlikus

Eestis ühte vastava ajajärguga peamistes kapitalistlikes riikides, kuigi Eesti majandus arenes põhiliselt kapitalistliku maailma majanduse üldise tsüklilise liikumise raamides. Kodanlik Eesti elas 1923.—1924. aastatel üle majanduskriisi, mida enamikus teistes kapitalistlikes riikides ei esinenud, ja saavutas seepärast alles 1925. aastal oma majandusliku ja poliitilise olukorra suhtelise kindlustumise.

Antud teema uurimine ei ole kaugeltki tähtsusetu, kuna kapitalistlikus stabilisatsioonis peitus kapitalismi vastuolude edasise arenemise alus ja allikas. Kapitalistlik stabilisatsioon ei parandanud töötajate olukorda, vaid halvendas seda tunduvalt. Tugevnes tööliklassi ja tema juhi — Eestimaa Kommunistliku Partei vastu suunatud valge terror. Uurimata ja selgitamata igakülgelt kapitalistliku stabilisatsiooni küsimusi, ei ole võimalik õieti mõista uue majanduskriisi puhkemist, klassivõitluse teravnemist ja lõpuks nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis 1940. aastal.

Töö eesmärgiks on näidata, mida tähendas tegelikult kapitalismi ajutine, ebakindel stabilisatsioon Eesti rahvamajanduses ning millised olid selle majanduslikud tagajärjed. Samuti on töö eesmärgiks näidata, mida tähendas kapitalistlik stabilisatsioon Eesti töörahvale ning mis sugune oli tema osa klassivõitluse arenemises. Stabilisatsiooni tõelise palge paljastamine kummutab ühtlasi kodanlike natsionalistide võltsingud neis küsimusis.

Eriuurimusi kapitalistliku stabilisatsiooni kohta ei ole kodanlike natsionalistide sulest ilmunud, kuid nende kontseptsioonid selles küsimuses ilmnevad küllaldaselt selgesti ka ajakirjanduse ja mitmesuguste koguteoste («Eesti iseseisvuse tähistel», Tallinn, 1931; «Eesti majandus ja selle areng Eesti iseseisvuse aastail», Tartu, 1937, jt.) veergudel avaldatud mõtetest. Eesti kodanlus hindas stabilisatsiooniaastaid ühekülgelt kui üldise «majandusliku tõusu aastaid», kuigi need aastad tähistasid tõusu peamiselt töösturite, pankurite ja kulakute kasumite osas.

Eesti kodanlik-natsionalistlikud publitsistid, kelle ülesandeks oli valitseva kodanluse klassihuvide teenimine, eitasid kodanlikus Eestis valitsevaid teravaid klassivastuolusid ja arendasid võltsi ideed «rahvusterviklusest» ja kogu rahvuse «ühistest huvidest». Vastavalt sellele seletasid nad kapitalismi ajutist, ebakindlat stabiliseerumist kodanlikus

Eestis kui kodanliku valitsuse «üldsuse huviseid kaitsva» majanduspoliitika tulemust ning mainisid sealjuures ka «Eestile heasoovlike välismaiste rahameeste» teeneid. Eesti kodanlus vaikis täiesti surnuks asjaolu, et ta oma poliitilise ja majandusliku võimu ajutise stabiliseerumise saavutas Eesti töörahva sõjajärgse revolutsioonilise võitluse ja 1924. a. 1. detsembri ülestõusu verise mahasurumisega, mis andis võimaluse töötajate ekspluateerimise tugevdamiseks, edasiseks pealetungiks nende elatustasele.

Eesti kodanlus vaikis surnuks ka asjaolu, et ta oma poliitilise ja majandusliku võimu ajutise stabiliseerumise saavutas Eesti finantsilise sõltuvuse edasise süvendamise arvel. Kodanlik ajakirjandus propageeris imperialismi tingimustes naeruväärset ideed kodanliku Eesti majanduslikust ja poliitilisest iseseisvusest. Formaalselt kodanlus muidugi tunnustas väliskapitali osavõttu kodanliku Eesti tööstusest, kaubandusest ja pangandusest, kuid varjas tema juhtivat osa ja selle tähendust kodanliku Eesti kogu majanduselu kujunemisele. Näiteks sündikaatide tekkimist ja tegevust kodanlikus Eestis kujutas kodanlik ajakirjandus kui välismaa monopolistlikust finantskapitalist täiesti sõltumatut nähtust. Eesti kodanlus varjas Eesti rahva orjastamist ja süstemaatilist paljaksriisumist välismaa monopolistliku finantskapitali poolt.

Eesti kodanlus eitas revolutsioonilise töölisliikumise olemasolu Eestis, nimetades seda väljastpoolt kunstlikult õhutatud nähtuseks, millel Eestis puuduvad eeldused ja tingimused. Kodanlus väitis, et kuna Eestis ei olevat suuri kapitaliste, siis puuduvat siin ka suured rikkuse ja vaesuse kontrastid, ning kogu rahva elutingimused olevat enam-vähem ühesugused. Selliste argumentide esitamisega püüdis kodanlus varjata klassivastuolude teravnemist. Oma järkjärgulist fašiseerumist püüdis kodanlus varjata lobiemisega demokraatiast.

Kõigi nende kodanlik-natsionalistlike seisukohtade täielik alusetus ilmneb selgesti konkreetse faktilise materjali analüüsimisel ja üldistamisel marksistlik-leninliku metodoloogia alusel.

Üheks tähtsaks allikaks antud teema läbitöötamisel olid Eestimaa Kommunistliku Partei illegaalsed väljaanded (EKP häälekandja «Kommunist» ja tema lendlehed, Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu häälekandja

«Noor Proletaarlane»). Samuti on kasutatud Nõukogude Liidus tol ajajärgul ilmunud ajakirjandust ja kirjandust kodanliku Eesti kohta, näiteks Kominterni Eesti sektsiooni väljaandeid, ajalehte «Edasi», ajakirja «Klassivõitlus» jt. Need väljaanded sisaldavad väärtuslikke andmeid tööliklassi olukorra ning võitluse kohta kodanlikus Eestis.

Väärtuslikuks allikaks antud teema uurimisel osutus ka kodanlikus Eestis ilmunud töölisajakirjandus (ajalehed «Proletaarlane», «Kiir», «Edasi», «Uus Edasi», «Tööliste Elu» jt.). Need ajalehed olid Eesti Tööliste Partei ja pahempoolsete ametiühingute häälekandjaks, ning olid samuti nagu need organisatsioonid teatud määral mõjutatud oportunistlikest elementidest, kuid sellest hoolimata sisaldavad nad väärtuslikke faktilisi andmeid Eesti töörahva majandusliku olukorra ning tema võitluse kohta kodanluse võimu vastu.

Faktilist materjali kodanliku Eesti majanduse ning Eesti kodanluse sise- ja välispoliitika kohta on ammutatud rohkesti kodanlikest perioodilistest väljaannetest (näiteks «Eesti Statistika», «Eesti Majandus», «Riigi Teataja», riigikogu protokollid ja kodanlike parteide häälekandjad). Kuna kodanliku ajakirjanduse, statistiliste jt. väljaannete eesmärgiks oli kodanluse klassihuvide kaitsmine, on neisse suhtunud vastava kriitikaga. Kuid hoolimata nende materjalide klassiiseloost, sisaldavad nad sageli tahtmatuid tunnustusi kodanliku Eesti tegeliku majandusliku ja poliitilise olukorra kohta, mida on võimalik ja vajalik antud teema uurimisel ära kasutada.

Töö kirjutamisel on kasutatud samuti Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklikus Keskarhiivis kodanliku Eesti kohta leiduvaid arhiivimaterjale (kaubandus-tööstusministeeriumi, rahaministeeriumi, majandusministeeriumi, Eesti Panga, töö- ja hoolekandeministeeriumi, Eestimaa Töölisühingute Keskliidu, riigikantselei, siseministeeriumi, poliitilise politsei jt. fondid). Oma iseloomult osutus kasutatud arhiivimaterjal lünklikuks ega võimaldanud täielikult lahendada kõiki küsimusi, kuid pakkus siiski küllalt huvitavaid andmeid kodanliku Eesti majanduse ja teiste küsimuste kohta.

Üldiselt osutus kasutatud materjal küllaldaseks kapitalistliku stabilisatsiooni tõelise olemuse paljastamiseks, mis ongi käesoleva töö peamiseks eesmärgiks.

KODANLIKU EESTI MAJANDUSE AJUTINE, EBAKINDEL STABILISEERUMINE

1. FINANTSID JA TÖÖSTUS STABILISATSIOONIAASTAIL. TÖÖLISKLASSI EKSPLUATEERIMISE SÜVENDAMINE.

Sõjajärgne majanduskriis, mis haaras maailma kapitalistliku majanduse (eriti Ameerika Ühendriikides, Inglismaal jt.) aastail 1920—1921, avaldus Eesti rahvamajanduses Nõukogude Venemaaga toimunud võrdlemisi elava kaubavahetuse tõttu ainult osaliselt. Esimesil sõjajärgseil aastail iseloomustab kodanluse majanduspoliitikat teatav «tööstuslik orientatsioon», sest riiklikust krediidist, mida anti peamiselt Tartu rahulepingu alusel Nõukogude Venemaalt saadud 15 miljoni kuldrubla arvel, suunati pidevalt 43—46% tööstusse. Püüti osaliselt tööle rakendada sõjas terveks jäänud suurtööstusettevõtteid ning asutati rida uusi kesk- ja väikeettevõtteid. Tööstusele kergekäeliselt antud krediidid soodustasid ohjeldamatut spekulatsiooni. Asutati rohkesti tööstus- ja kaubandusettevõtteid, mis ei arvestanud reaalseid võimalusi sise- ega välisurul.

1923. aasta suvel puhkes Eestis majanduskriis, mis saavutas kulminatsioonipunkti 1924. aastal. Suur hulk metalli-, tekstiili-, keemia- jt. tööstusharude ettevõtteist pidid müügitoru puudusel töö täielikult lõpetama. Eriti raskesti kannatas kriisi all metallitööstus, seda põhjustas Nõukogude Liidu tellimuste kaotamine neil aastail kokkulepete ebaausa täitmise tõttu kodanliku valitsuse poolt. Tööpuudus kasvas kiiresti, ulatudes isegi ametlikult registreeritud töötute osas 1924. a. sügisel 20 085-ni.

Seisvate ettevõtete arv järjest kasvas, ulatudes 1924. a. novembris juba üle 300. Sellest tulenevalt langes ka tööliste arv. Kui 1923. a. novembris töötas suurtööstuses veel 25 858 töölist, siis 1924. a. novembris oli tööliste arv

suurtööstuses langenud 22 994-le ja 1. jaanuariks 1925. aastal 22 017-le. Eriti langes kriisiaastail väiketööstuse ettevõtete arv (1884-lt 1923. aastal 1100-le 1925. aastal), keskmise suurusega tööstusettevõtete arv seevastu isegi tõusis. Suurtööstuse ettevõtete arv langes 277-lt (1. jaan. 1924) 259-le (1. jaan. 1925) ja edasi 243-le (1. jaan. 1926).² Seega toimus suurtööstuse ettevõtete arvuline kahanemine ka veel 1925. aasta jooksul, mis tõendab kriisinähtuste püsimist tööstuses ja stabilisatsiooni suhtelist hilinemist kodanlikus Eestis.

Olukorda raskendas 1923. a. viljaikaldus, margakursi langemine ja rahanduskriis. Väliskaubanduse bilanss oli 1920.—1924. aastail pidevalt passiivne. Krediidi nõudmine raskustesse sattunud tööstus- ja kaubandusettevõtete poolt suurenes. Palju välisvaluutat tuli kulutada teravilja ja toiduainete sisseveoks. 1923. aastal ei suutnud Eesti Pank enam kasvavat välisvaluuta ja krediidi nõudmist rahuldada. 1923. a. lõpul lõi Eesti marga kurss kõikumale, langes kõige madalamale 1924. a. augustis.

1924. a. teisel poolel hakkas eesti kodanlus majanduskriisist välja rabelema. Hakati ellu viima uue majandusministri O. Strandmani saneerimiskava. Selle alusel tuli majanduse tervendamiseks stabiliseerida langev margakurss viimase kulla alusele viimise ehk valoriseerimisega, piirata rangelt sissevedu ja riiklikke krediite, intensiivistada väljavedu ning vähendada riiklikke väljaminekuid. Nende abinõude range teostamisega ning 1924. a. suvel Rootsist ja Inglismaalt saadud välislaenude abil suutis valitsus 1924. a. lõpus margakursi languse peatada. Eesti Pank pidi uut rahakurssi hoidma stabiilsena kuni lõpliku rahareformi teostamiseni, milliseks otstarbeks hakati Rahvasteliidu vahendusel taotlema suuremat välislaenu.

Kodanliku Eesti valitsus esitas Rahvasteliidule palve, et ta saadaks Eestisse oma asjatundjad, kes tutvuksid Eesti majandusega, eriti finantsolukorraga. Jaanuaris 1925 saabusid Eestisse Rahvasteliidu sekretäri esimene abi Avenol ja majandusosakonna juhataja Loveday. Need Inglise monopolistliku finantskapitali esindajad tutvusid rahandusministeeriumi, riigipanga ja suuremate tööstusettevõtete seisukorraga ning tundsid muuseas erilist huvi ka

² Eesti 1920—1930. Arvuline ülevaade, Tallinn, 1931, lk. 303 (edaspidi Eesti 1920—1930).

Eesti maapõuevarade vastu. Delegatsiooni juht Avenol asus seisukohale, et Eesti esimeseks ja tähtsaimaks majandusalaks peab jääma põllumajandus, sest põllumajanduse arendamises peituvat Eesti sotsiaalne stabiilsus ja jõukuse allikas.³ Seega andsid väliskapitali esindajad mõista, et kodanlikul valitsusel tuleb asuda Eesti muutmisele agraarmaaks — imperialistlike riikide ripatsiks, kes varustaks lääneriikide turge odavate põllumajandussaaduste, toorainete ja poolfabrikaatidega. Endise metallitööstuse suurtegevõtete toetamispoliitika tunnistati ekslikuks.

Veebruaris 1925. aastal jõudis Tallinna Rahvasteliidu peasekretär Drummond, millele järgnesid Eesti rahandustegelaste sõidud Genfi. Välismaiste monopolistide esindus Rahvasteliidu finantskomitee näol (mis sisuliselt oli Inglise Panga filiaaliks) dikteeris Eesti valitsusele rahareformi tingimused, mille kohaselt Eesti pidi oma kulla ja välisvaluuta tagavarad paigutama Inglise Panka. Eesti Pank tuli muuta täiesti «iseseisvaks», s. t. lahutada riigist ja rahandusministeeriumist ning anda välismaa finantsringkondade kontrolli alla, laenupoliitikas tuli toetada neid ettevõtteid ja tööstusharusid, millest välismaa monopolistlik finantskapital oli huvitatud. Delegatsioon esitas aruande Eesti majandusliku olukorra kohta, mis Rahvasteliidu finantskomitee poolt heaks kiideti ja Nõukogu poolt 1925. a. märtsis kinnitati.⁴

Rahareform viidi lõpule 1927. aastal kodanlikule Eestile Rahvasteliidu garantiiga antud 1 350 000 naelsterlingi (28 miljoni krooni) suuruse välislaenu abil. Laenu realiseerisid New Yorgi pank Holgerton ja Co ning Midland Bank Londonis. Laenu ja selle protsentide (7% aastas) kindlustamiseks võtsid laenuandjad oma kontrolli alla Eesti aktsiisitulud. 1928. a. algusest hakkas Eestis ringlema uus valuuta. Endiste markade ja pennide asemel (1 mark = 100 penni) tulid nüüd käibele kroonid ja sendid (1 kroon = 100 senti ehk 10 000 endist penni). Eestis pandi kehtima kuldvaluuta standard.

Seoses rahareformiga teostati ka pangareform. Kuni 1927. a. rahareformini oli Eesti Pank peamiseks majanduse finantseerijaks ja ühtlasi suurimaks hoiuste koondajaks. Tööstuse osa Eesti Panga laenude seisus oli 1927. aastal

³ «Päevaleht» nr. 18, 20. I 1925.

⁴ ORKA, fond 1790, nim. 1, s. ü. 131, leht 155.

46%. Peaaegu kogu suur-, kesk- ja väiketööstus oli Eesti Panga võlglaseks. Suur osa tööstusele antud laenudest tuli Eesti Pangal lihtsalt kahjudena maha kirjutada. Eesti Panga laenupoliitika tagajärjel saadud kahjusid arvestati üle viie miljoni krooni.⁵ Suur osa nendest kahjudest oli saadud sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail spekulantidele antud laenude, Harju Panga, metallitööstuse finantseerimise jne. tõttu. Laenud, mille kättesaamiseks oli veeti teatav lootus, anti umbes 2,3 miljoni krooni suuruses summas üle Pikalaenu Pangale, mis alustas oma tegevust 1. jaan. 1928. aastal. Pikalaenu Panga põhikiri oli väga soodus suurtööstuse «külmanud laenudele»: need pidid veel 10 aastaks jääma sisse nõudmata ning nende protsendimäära alandati 4%-ni aastas.

Vastavalt Rahvasteliidu ekspertide juhendamisel välja töötatud raha- ja pangareformi plaanidele alustas Eesti Pank 1. jaan. 1928. aastal tegevust uue põhikirja alusel, mille järgi tema peamiseks ülesandeks pidi olema Eesti krooni stabiliteedi hoidmine. Eesti valitsuse juurde oli juba 1926. aastal Rahvasteliidu finantskomitee korraldusel loodud eriline finantsnõuniku koht, kuhu määrati inglise finantskapitali huvide esindaja Williamson. Eesti Panga nõukogus anti Williamsonile suured õigused, pank pidi oma finantspoliitikas arvestama tema juhendeid. Pangareformi tulemusena muutus Eesti Pank Rahvasteliidu finantsnõuniku Williamsoni kontrolli all olevaks emissioonipangaks. Riik kaotas emissiooniõiguse ning pidi pangale üle andma oma kulla- ja välisraha reservid. Välislaenust kanti Eesti Panga arvele 1 000 000 naelsterlingit, mis oli määratud tema põhikapitaliks. See summa paigutati hoiule Inglise Panka, kust üksikute osade ülekandmine Tallinna võis toimuda ainult finantsnõuniku loal. Inglise Pangas seisva summa tagatisel võis Eesti Pank anda välja pangatähti, et oma põhikirja kohaselt anda lühiajalisi laenu- dega jäi Pikalaenu Panga ülesandeks. Operatsioonifondiks määrati sellele pangale 350 000 naelsterlingit, s. o. 6,3 miljonit krooni (summa, mis jäi üle välislaenust peale 1 000 000 naelsterlingi määramise Eesti Panga põhikapitaliks).

Rahareformi läbiviimiseks tehtud laen, mis tõstis Eesti

⁵ ORKA, fond 969, nim. 1, s. ü. 23, leht 199.

riikliku välisvõlgnevuse 110 miljonile kroonile, oli oluliseks sammuks, mis suurendas Eesti sõltuvust väliskapitalist. 1927. a. laenuga anti Eesti rahandus ja koos sellega kogu Eesti majandus väliskreeditoride kontrolli alla. «Finantskapital on niisugune suur, võib ütelda, otsustav jõud kõigis majanduslikes ja kõigis rahvusvahelistes suhetes, et ta on suuteline alistama enesele ja tõepoolest alistabki isegi riike, mis on poliitiliselt täiesti sõltumatud...»⁶, kirjutab V. I. Lenin. Ka kodanlik Eesti kuulus selliste vormiliselt iseseisvate, kuid tegelikult finants- ja diplomaatliku sõltumuse võrkudesse mähitud riikide hulka.

Eesti valuuta stabiliseerimine ja Eesti kodanluse poliitilise võimu ajutine kindlustumine suurendas välismaise monopolistliku finantskapitali huvi Eesti loodusvarade ja odava tööjõu ekspuaterimise vastu. 1926. aastal ulatus väliskapitali üldsumma Eestis Scheeli panga andmeil 68 miljoni kroonini, millest 43,5 miljonit krooni kuulus investeringute ja krediidi näol tööstusele. Inglise kapital moodustas tööstuse — peamiselt tekstiili-, paberi-, mööbli-, vineeri-, metalli-, tsemendi-, põlevkivi-, naha- ja õlletööstusse paigutatud väliskapitalist kuni 70%. Inglise kapitali kõrval esines tsemenditööstuses taani kapital, paberi- ja tubakatööstuses prantsuse kapital, naha- ja jalatsitööstuses hollandi-saksa kapital, tuletiku- ja põlevkivitööstuses rootsi kapital. Väliskapital tegutses tööstuses talle juba varem kuulunud ettevõtete krediteerimise ja uute ettevõtete aktsiate omandamise teel. Väliskapitali investeringud panganduses moodustasid 1926. aasta andmeil 30% kõigist Eesti pankade aktsiakapitalidest.

Väliskapitali sissetung elavnes veelgi 1927. aastal, kui realiseeriti rahareformi jaoks antud laen. Täpsed andmed väliskapitali osa kohta kodanliku Eesti majanduses järgnevatel aastail puuduvad, kuna kodanlik statistika neid andmeid varjas. Eestisse paigutatud väliskapitalidelt makstud protsendisummade suurenemine 3 miljonilt kroonilt 1926. aastal 4 miljoni kroonini 1927. aastal⁷, lubab eeldada, et välismaine aktsiakapital suurenes Eestis neil aastail ühe kolmandiku võrra. Tõusis tunduvalt Eesti aktsiapankade välisvõlgnevus ja kasvasid pankade väliskorrespondentide

⁶ V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., Tallinn, 1953, lk. 241.

⁷ Eesti 1920—1930, lk. 192.

arved. Majanduskriisi saabumisega 1929. aastal hakkas väliskapital Eestist tagasi tõmbuma.

Väliskapitali sissetungi eesmärgiks ei olnud Eesti tööstuse arendamine ega maa industrialiseerimine, vaid välismaiste monopolide positsioonide tugevdamine ja neile maksimaalsete kasumite kindlustamine. Kapitali väljavedu andis imperialistlikele riikidele võimaluse muuta sõltumatute riikide rahvaid sõltuvaks ja neid süstemaatiliselt paljaks riisuda. Protsentide ja dividendide näol, välisvõlgade kustutamise abil ning muul viisil veeti Eestist välja miljonid kroone aastas, näiteks maksti 1928. aastal üksnes riigi välisvõlgadelt 3,7 miljonit krooni protsenti ja Eesti majandusse paigutatud väliskapitalilt 4 miljonit krooni protsenti.⁸

Seega kuulus kodanlik Eesti oma muude funktsioonide kõrval ka imperialistlike riikide kapitalimahutuse sfääri (kuigi kapitalimahutused olid siin väga väikesed) ja oli sellest tulenevalt üheks finantsilise röövimise objektiks rahvusvahelise imperialismi poolt.

Välismaa monopolistlik finantskapital võimutses Eesti tööstuses ja teistel majandusaladel esijoones mitmete erapankade kaudu. Mõjukamad sellistest pankadest olid a/s G. Scheel ja Ko ning a/s Tartu Pank. Scheeli pank oli rahvusvahelise finantskapitali ühe suurema konsortiumi — Mendelssohni — kohapealseks agentuuriks, töötades saksa-inglise kapitaliga. Ta finantseeris peamiselt põlevkivi-, paberi-, tekstiili-, puidu- jm. tööstust ning kontrollis metallitööstust. Tartu Panga aktsiatest kuulus algul suurem osa kohalikele baltisakslastele, kuna ainult üks veerand oli inglaste käes. 1928.—1929. aastail sattus pank mitmesuguste metsaäride finantseerimise tagajärjel raskustesse ja läks üle inglise pangagrupile (The British Overseas Bank, Ltd., London). Tartu Pank finantseeris importkaubandust, eriti aga mitmesuguseid eksporttööstusharusid.

Stabilisatsiooniaastail kasvas Eestis väliskapitaliga tihedalt seotud eraaktsiapankade osatähtsus tunduvalt. Kuni 1925. aastani oli suures ülekaalus riiklik krediit, 1928. aastal aga rahuldati $\frac{9}{10}$ uuest krediitarvidusest juba erapanganduse poolt.

1927. a. pangareformi kohaselt lõpetas Eesti Pank

⁸ Eesti 1920—1930, lk. 192.

protsentide maksmise hoiusummadelt, mille tõttu need viidi üle erapankadesse. Viie aasta jooksul (1925—1929) kasvasid hoiused erapankades rohkem kui kolmekordseks. Samal ajal vähenes eraaktsiapankade arv 25-lt 19-le.⁹

Panganduse kontsentratsiooni näitab ka hoiuste jagunemine pankade vahel. Kolmveerand hoiustest kuulus 1929. aastal 5-le suuremale pangale, millisteks olid Scheel ja Ko, Tallinna Krediitpank, Eesti Kommertspank, Tartu Pank ja Tallinna Linnapank. Erapangad said ulatuslikku krediiti Eesti Panga ja ka Pikalaenu Panga poolt, mistõttu kodanlus väitis, et need on riigipankade kontrolli all. Sisuliselt ei kontrollinud neid kuidagi mitte riik, vaid välismaa monopolistlik finantskapital, mis erapankade kaudu veel enam kui riigi krediidipoliitika suunamise teel alistas endale kodanliku Eesti majanduse.

Eesti valuuta stabiliseerimise ja finantsolukorra kindlustumisega kaasnes tööstuse ajutine, ebakindel stabiliseerumine. Rea aastate jooksul (1924—1929) tõusis netootangu koguväärtus suurtööstuses 36,7 miljonilt kroonilt 52 miljonile kroonile ja tööliste arv suurtööstuses sama aja jooksul 28 000-lt 31 200-le.¹⁰ Võrreldes sõjajärgsete aastate keskmise tasemega osutub tõus veelgi tagasihoidlikumaks: kui aastail 1922—1925 oli suur- ja kesktööstuses keskmiselt tegevuses 33 300 töötajat, siis aastail 1926—1929 ulatus vastav arv 34 700-ni.¹¹

Laiendatud kapitalistlik taastootmine Eesti tööstuses toimus valmis tööstustoodangu väga piiratud realiseerimise tingimustes, mis oli Eesti Venemaast eraldumise ja üldkriisis heitleva kapitalistliku süsteemiga ühinemise otseseks tagajärjeks. Tööstuse arenemise perspektiivitus kodanlikus Eestis ei jäänud kuidagi märkamatuks ka kodanlikele majandustegelastele, kes konstateerisid seda kui «paratamatut» tõsiasja. Näiteks märgib ajakiri «Konjunktuur»: «1924. aastast peale seisab majanduspoliitika huvi ja toetuse keskpunktis põllumajandus. Tööstuse arenguga ei seotud enam mingit julgemat väljavaadet tulevikku, vaid ta eesmärgiks jäi siseturu varustamine.»¹²

⁹ «Eesti Statistika» nr. 38, 1925, lk. 20—23 ja nr. 90, 1929; lk. 312.

¹⁰ Eesti 1920—1930, lk. 303. Võrdluse aluseks on võetud tööliste arv seisuga 1. juulil.

¹¹ «Konjunktuur» nr. 38/39, 1938, lk. 50.

¹² «Konjunktuur» nr. 28/29, 1937, lk. 266.

Siseturu varustamise kõrval suutis Eesti tööstus stabiilsatsiooniaastail turukonjunktuurile kohanemise hinnaga siiski võita ka mõningaid välisturge (näiteks 1928. aastal läks tööstuse netotoodangust siseturule 62% ja välisturule 38%, seevastu 1932. aastal läks välisturule ainult 19% tööstustoodangust). Üldiselt olid turustamisvõimalused välisturgudel ebakindlad ja juhuslikud, sest Eesti tööstus polnud suuteline konkureerima imperialistlike riikide monopolidega.

Tööstustoodangu turustamistingimused olid peamiseks Eesti tööstuse olukorda ja arengusuunda mõjutavaks teguriks, kuid tähtsusetu polnud ka Eesti kodanliku valitsuse majanduspoliitika, millele avaldas otsustavat mõju välismaine monopolistlik finantskapital. Erinevalt sõjajärgsetest aastatest, mil esikohal oli metallitööstuse suuretvõtete ja spekulatiivse äritegevuse finantseerimine, suunati nüüd tööstuskrediidid peamiselt väliskapitaliga tihedalt seotud kergetööstusse. Krediidipoliitika kõrval oli üheks tähtsamaks tööstuse arengu mõjutamise vahendiks tollipoliitika.

Erilist survet avaldas välismaine monopolistlik finantskapital Eesti metallitööstusele, mis Eesti Venemaast eraldumisega oli kaotanud oma peamise turu ja toorainetega varustaja. Minimaalsete tollide tõttu oli välismaa mehhanika- ja metallitööstuse saadustele avatud Eestisse peaaegu vaba sissepääs (tollitariifi § 167 järgi võeti masina- telt tolli 0,5—14% nende hinnast). Seevastu kõigile toorainetele, mida metallitööstus vajas, olid määratud kõrge- mad tollid. Näiteks tuli ühelt kitsarööpmeliselt vedurilt maksta sisseveotollu umbes 1300 krooni, aga ühe veduri valmistamiseks vajalikult toorainelt ja materjalidelt üle 2000 krooni.¹³ Sellistes tingimustes ei suutnud kodanliku Eesti metallitööstus konkureerida välismaiste saadustega.

Riiklikud tellimused metallitööstuse saadustele, rääki- mata eratellimustest, suunati rõhuvas enamuses välis- maale. Eriti palju andis riik tellimusi Stinnese kontser- nile Saksamaal, kuna Stinnese kontsern müüs konku- rentide hävitamise eesmärgil valmissaadusi peaaegu toor- materjali hinna eest.¹⁴ Näiteks 1925. aastal anti riiklik tel- limus raudteesidelappide peale Stinnese kontsernile, kuigi

¹³ «Kaubandus-Tööstuskoja Teataja» nr. 1, 1931, lk. 3.

¹⁴ «Eesti Majandus» nr. 25, 1925, lk. 407.

kohalikud tehased avaldasid soovi nende valmistamiseks. Raudteevalitsus suunas välismaale ka uute vedurite tellimise, mida Eesti metallitööstused endale soovisid. Hiljem osutusi need Prantsuse veduritehaselt tellitud vedurid kõlbmatuiks, kuna nad olid valmistatud vastavalt lõuna- maistele tingimustele.¹⁵ Vedurite «panamale» lisandus rööbaste «panama», sest alaväärtuslikuks osutusid ka Inglise valitsuse poolt raudteematerjali ostuks antud lae- nuga Inglismaalt ostetud rööpad, mida taheti kasutada Pärnu—Tallinna kitsarööpmelise raudtee kordaseadmiseks ja uute kitsarööpmeliste raudteede ehitamiseks. Tartu—Petseri raudtee ehitamise andis valitsus taanlaste ettevõttele «Hoijsgaard ja Schulz», hoolimata kohalike ettevõtjate protesteerimisest.

Samasuguses vaimus toimus ka «laevanduse edenda- mine». Selleks otstarbeks eelistati osta välismaalt vanu laevu, kuigi Eestis asusid suured laevaehitustehased, mis võisid odavalt ehitada moodsaid mootorpurjekaid. Näiteks osteti Eestile 22 000 naelsterlingi eest aurik «Thorsten» ja müüdi juba paari aasta pärast 4000 naelsterlingi eest vanarauana maha.¹⁶ Riigi postivalitsus ignoreeris Tallinna telefonijaama automaatjaamaks ümberhitamisel Tartu telefonivabriku huvisid. Elektriijaamade sisseseaded, külmu- tussisseseaded jne. telliti välismaalt. Sõja- ja teedeminis- teeriumi tellimused 1926. aastaks rohkem kui 1 miljardi marga väärtuses otsustati suunata Inglismaale, et «Briti rahameeste huve Eestiga võimalikult rohkem siduda».¹⁷

Kuna riik oli Eestis üldse suurimaks metallitööstuse saaduste tellijaks ja tarbijaks, võis ta oma tellimustega väga hästi mõjutada selle tööstusharu üldist seisukorda Eestis. Tellimuste andmine välismaale ei toimunud mitte iga kord seepärast, et kohalikud tehased poleks suutnud neid tellimusi täita. Enamikku sisseveetavaist saadustest Eestis kas juba valmistati või oleks võidud valmistada. Pealegi finantseeris Eesti kodanlik valitsus metallitöös- tuse suurettevõtteid suurte summadega, näiteks Vene- Balti tehase võlgnevus riigile oli 1928. aastal 2,75 miljonit krooni, «Dvigateli» võlgnevus 1 miljon krooni jne. Metallitehastesse investeeritud miljonite «külmutamine»

¹⁵ «Rahva Sõna» nr. 154, 11. VII 1929.

¹⁶ «Eesti Majandus» nr. 13, 1925, lk. 203.

¹⁷ ORKA, fond 73, nim. I, s. ü. 275, leht 17.

tekitas Eesti rahvamajandusele ja riigile suurt kahju. Väliskapitali survele oli aga Eesti kodanlik valitsus truualamlikult nõus ajama oma rahva huvide vastast poliitikat.

Välismaa mehaanika- ja metallitööstuse saaduste sissevedu kasvas aasta-aastalt: 1926. aastal impordeeriti metallitööstuse saadusi 11,6 miljoni ulatuses, 1927. aastal 13,7 miljoni ja 1928. aastal juba 17,5 miljoni krooni väärtuses. Siseturule antud tellimused samal ajal ei kasvanud, vaid kahanesid.¹⁸ Masinate ja seadmete sisseveoga tarvitati suurem osa tööstusesse investeeritud põhikapitalist välismaal ja Eesti tööstusettevõtteid muutusid alalisteks maksumaksjateks välismaa, peamiselt Saksa tööstusele. Välismaise päritoluga masinate muretsemisel tuli ka kõik vajalikud tagavaraosad ja täiendused osta samade firmade käest. Sel viisil sattus kodanliku Eesti rahvamajandus sõltuvusse imperialistlike riikide tehnikast.

Samal ajal näitas Eesti metallitööstuse suurettevõtete toodang tugevat languse tendentsi. Nii oli toodangu netoväärtus 1925. aastal 3,8 miljonit krooni, 1926. aastal 3,6 miljonit krooni, 1927. aastal 2,9 miljonit krooni ning 1928. aastal 3,8 miljonit krooni.¹⁹ 1922.—1929. aastate jooksul vähenes metallitöölise arv 3000 inimese võrra. Võrreldes sõjaeelse ajaga oli metallitööstuse langus muidugi palju suurem: 1913. aastal oli tööliste arv metallitööstuses (ettevõtteid tööliste arvuga 16 ja rohkem) 11 014 ja 1916. aastal 26 000, 1929. aastal aga oli jäänud metallitööstusesse (kesk- ja suurettevõtteid) ainult 4811 töölise. Sõjaeelse tööliste arvu suutsid siseturu nõuetele kohanemise ja tootmise killustamise hinnaga saavutada vaid «Franz Krulli», «Ilmarise» ja «Volta» tehas. Eesti metallitööstus kujunes siseturgu varustavaks tööstusharuks, välja veeti tema toodangust ainult tühine osa (näiteks 1928. aastal 5% kogutoodangust).²⁰

Metallitööstuse languse kõige ilmekamaks näitajaks oli kunagiste suurettevõtete likvideerimine, mis algas juba 1923.—1924. a. majanduskriisi perioodil. Võimsad metallitöehused, nagu Vene-Balti, Peetri, «Dvigateli», Zinovjevi tehas jt., kus normaaloludes töötas ligi 16 000 inimest, seisid tegevusetult. Samal ajal toimus nende sisseseadete

¹⁸ ORKA, fond 969, nim. 2, s. ü. 47, leht 43.

¹⁹ «Konjunktuur» nr. 47/48, 1938, lk. 543.

²⁰ «Konjunktuur» nr. 16, 1936, lk. 184.

Järkjärguline laostamine ning vanarauana mahasahkerdamine.

Vene-Balti tehaste võlgnevus ulatus 1925. aastal ligi 400 miljoni margani. Jaanuaris 1926 otsustati asuda tehasele riigi poolt antud laenu viibimatule sissenõudmisele. Aprillis 1926 anti töölistele lõpparve (sel ajal oli tehases 100 töolist) ning tehas lõpetas oma tegevuse täielikult. Kuid Vene-Balti tehaste likvideerimine venis pikale, sest aktsiaseltsi kõrgepalgaline juhatus ei tahtnud kaotada võimalust tehaste varanduse mahasahkerdamisest tulu saada. Aktsiaseltsi juhatus likvideeris tehaste varandusi oma huvides. 1929. aastal omandas riik «Vickers Ltd'le» kuuluvad Vene-Balti tehaste obligatsioonid 2000 naelsterlingi väärtuses ja sai nüüd Vene-Balti tehaste ainuomanikuks. 1930. aastal toimus Vene-Balti tehaste vallasvara oksjon, kus suudeti ära müüa ainult tähtsusetu osa tehaste sisseseadest, seepärast määrati tehased teistkordselt oksjonile, kus müük algas pakutavast hinnast. Suure väärtusega tehaste sisseseade realiseeriti vanaraua hinna eest. Suurem osa varandustest — raua- ja terasematerjalid, masinad, aparaadid jne. omandas Pikalaenu Pank, et neid hiljem edasi müüa välismaa ettevõtetele. Pikalaenu Pank ostis kinnisvara oksjonil ka tehaseid, kusjuures kinnisvara müüdi viis ja pool korda odavamalt, kui ta algul oli hinnatud. Seega saadi kinnisvaral lasuvatest võlgadest müügisummaga kätte ainult väike osa. Tehaste hooneid kavatseti kasutada laoruumideks ja väiksemate tööstuste avamiseks. Sel viisil jõudis lõpule ühe suurema metallitehase füüsiline häving.

Sama korruptsiooniliselt toimus ka teiste suurte metallitehaste laostumine ja hävitamine. Põhja-Lääne tehased (end. Bekker ja Co) olid kogu aeg hoolekande ja sekvestri all. Hooldajad realiseerisid oma huvides mitmesuguseid varandusi. 1929. aastal toimus hooldajate huvides tehaste hoolekande lõpetamine ja sekvestri kaotamine tingimusel, et aktsiaselts annab riigile võlgu oleva summa (542 270 krooni) kindlustuseks obligatsiooni tehaste kinnisvarale. Aktsiaseltsi juhatus (40% aktsiatest kuulus riigile) maksis hooldajatele «tasuks» 4% tehaste koguväärtusest (4,5 miljonit krooni), mille tulemusena hooldajad, kelle seas üks agaramatest oli sotsiaaldemokraatide liider A. Rei, ühe hoo-

biga rikastusid.²¹ 1934. aastal tunnistati aktsiaseltsi tegevus lõpetatuks ja määrati ta likvideerimisele.²² Peetri tehas (end. Noblessneri laevatehas), kus sõjajärgseil aastail töötas veel kuni 500 töolist, läks 1925. aastal Eesti Panga nõudmisel oksjonile. Kuna ühtki ostjat ei ilmunud, läks tehas riigi kätte ning otsustati 1929. aastal likvideerida.

«Dvigateli» vagunitehases valmistati välisturu jaoks niidirulle, akna- ja ukseraame. 1927. aastal omandas «Dvigateli» aktsiate enamuse aktsiaühing «Kalifornia», kelle asukoht oli Harbiinis. Nimetatud ühingu juhtimisel jäi «Dvigatel» endiselt varjusurma. 1931. aastal müüdi tehas oksjonil Saksa monopolistide grupile, kes tehase likvideerisid. 1928. aastal läks oksjonile Zinovjevi metallitehas, kelle suurimaiks võlausaldajajaks olid Eesti Pank ja Londoni a/s «The General Development & Co».

Tööpuuduse all kannatasid ka need metallitööstused, mis kodanliku Eesti tingimustes suutsid püsima jääda. 1928. aastal esitasid aktsiaseltsid «Franz Krull», «Tegur» ja «Ilmarine» märgukirja majandusministrile, et tollitariifid metalli- ja mehaanikatööstuse saaduste kohta muudetak, mis teeks lõpu senini kestvale Eesti mehaanikatööstuse laostumisele.²³ Kuigi nimetatud tehased palusid ainult mõõdukaid kaitsetolle — 20—25% ulatuses, astusid põllumeestekogude partei esindajad kohe selle vastu välja.

Tähtsaimaks jõuks, kes püüdis võidelda Eesti metallitööstuse laostumise vastu ja nõudis majanduslike suhete arendamist Nõukogude Liiduga, oli Eesti töölisklass. Näiteks võeti a/s «Franz Krulli» tööliste üldkoosolekul 10. augustil 1928. aastal vastu resolutsioon, kus öeldakse: «Arvesse võttes metallitööstuse järkjärgulist halvenemist, mis väljendub tehaste seismajäämises, tööliste arvu languses ja tööta olekus, soovime vabariigi valitsuselt majanduslepingu kiiremat sõlmimist Nõukogude Liiduga. Avaldame kõige valjemat protesti metallitööstuse alal tellimiste välismaale andmise vastu, milliseid kodumaa tehased võiksid täita.»²⁴ Samasisulisi resolutsioone võeti vastu ka teiste ettevõtete tööliste koosolekul.

Välismonopolide mõjul vähenes tunduvalt ka Eesti kee-

²¹ «Päevaleht», nr. 288, 24. X 1929.

²² ORKA, fond 969, nim. 1, s. ü. 20, leht 383.

²³ ORKA, fond 969, nim. 2, s. ü. 47, leht 41.

²⁴ ORKA, fond 31, nim. 4, s. ü. 922, leht 7.

miatööstuse toodang ja tööliste arv. Viimane langes 1428-lt töötajalt 1925. aastal 770-le töötajale 1929. aastal, s. t. ligi 50% võrra. Mayeri keemiavabrik, mille aktsiate enamus kuulus Eesti-Prantsuse Pangale, võlgnes tööliste 1 600 000 marka ning läks 1925. aastal haamri alla. 1927. aastal läksid umbes pooled aktsiatest ostu teel inglise-prantsuse-skandinaavia kapitalistide grupi kätte eesotsas inglise trusti «British Trust and Banking Company'ga». Uued omanikud hindade tõstmise eesmärgil vabrikut käima ei pannud, nad olid huvitatud ainult tema maa-ala ja hoonete odavalt kättesaamisest.²⁵

Väliskapitali võimutsemise ja selle tagajärgede eredaks näiteks on Eesti tuletikutööstuse saatus. Eestis oli kuus tuletikuvabrikut, mis 1925. aastal tootsid kokku 207 miljonit toosi tuletikke, millest eksporditi 118,4 miljonit toosi. Eesti tuletikuvabrikud suutsid ekspordida tuletikke kuni 600 miljoni marga eest. Seega oli Eesti tuletikutööstus küllalt tähelepanдав eksporditööstusharu, mis kahjustas tunduval määral tollal peaaegu kogu maailma tuletikutoodangut kontrolliva Kreuger'i trusti huve. Trust alistas endale järk-järgult kõik Eesti tuletikuvabrikud ja omandas 1928. aastal tuletikkude tootmise monopoliõiguse Eestis. Seejärel asus ta kohe oma huvides Eesti tikutoodangut vähendama. Juba 1928. aastal pandi seisma kolm vabrikut, hiljem veel kaks. Ainukesena jäi Eestis töötama Viljandi tuletikuvabrik. Vastavalt sellele kahanes tuletikkude toodang ja nende eksport mitmekordselt. Langus ilmnes juba 1928. aastal, millal toodang oli 131 miljonit toosi ning väljavedu 89 miljonit toosi. Hiljem väljavedu järjest kahanes, ulatudes 1936. aastal vaid 16,5 miljoni toosini.²⁶ Tuletikkude müük kahanes ka siseturul, kuna kohe pärast monopoli sisseseadmist tõstis trust tikuhinda senise 12 sendi asemel 30 sendile pakk. Monopoliõiguse andmine Kreuger'i trustile võimaldas viimasel saada Eesti tarbijate arvel miljonitesse kroonidesse ulatuvat kasumit.

Umbes samasugust pilti pakub Eesti tsemenditööstus. Eestis töötas kaks tsemendivabrikut: üks Kundas (asutatud 1870) ja teine Aseris (asutatud 1899). A/s «Port-Kunda» läks pärast mitmesuguseid kombinatsioone tema aktsiatega ja finantseerimisega Taani tsemendisündikaadi kontrolli alla. Viimane hakkas vedama Eestist Taanisse

²⁵ «Kaja» nr. 206, 6. IX 1927.

²⁶ ORKA, fond 969, nim. 1, s. ü. 932, leht 146.

poolvalmis, jahvatamata tsementi — klinkrit, mis jahvatatult ja pakitult saadeti maailmaturule, taani tsemendi nime all. A/s «Asserini» aktsionärid müüsid $\frac{2}{3}$ oma aktsiatest kahele uuele omanikule — inglise aktsiaseltsile «The London & Northern Trading Co Ltd» ja eesti aktsiaseltsile «Silva». Enne Esimest maailmasõda tootis Aseri tehase oma püst- ja pöördahjudes umbes 500 000 tünni tsementi aastas. Nüüd rakendati tehases tööle ainult pöördahjud ja toodeti 250 000 tünni tsementi aastas.²⁷ Kunda tehase, mille tootmisvõimsus ulatus 450 000 tünnini aastas, tootis umbes 200 000 tünni.²⁸ Kunda tööstuse omanikel polnud mingit huvi näha Aseri tsemenditööstust, mis ei kuulunud nende sündikaati, maailmaturul konkurendina. Teiselt poolt olid nad tõsiselt huvitatud oma tsemendi müügist Eesti siseturul kõrge hinnaga, et siseturgu väliskapitali kasuks eksploateerides valmistada odavat klinkrit väljaveoks. Hinnavahe siseturul Kunda ja Aseri tsemendi vahel ulatus 140 margani tünnist (Kunda 830 ja Aseri 690 marka). Pärast mõningaid osavaid finantsmahhinatsioone läks Taani tsemendisündikaadil korda tõmmata ka Aseri tsemendivabrik oma orbiiti, mis avaldus Aseri ja Kunda tsemenditehaste liitumises sündikaadiks. Sündikaadi esimeseks sammuks oli otsus tõsta tsemendi hinda 30% võrra. Ühtlasi esineti palvega valitsusele ära kaotada tsemendi väljaveo toll ja tõsta sisseveotoll vähemalt kolmekordseks, mis leidis ka rahuldamist.²⁹ Tingituna konjunktuurilistest väljavaadetest pandi Aseri tsemendivabrik 1927. aastal seisma ja mõne aja pärast olid endisest suurtehasest järele jäänud ainult varemed. Ametliku statistika andmeil langes tsemenditoodang 446 701-lt tünnilt 1926. aastal 290 000 tünnile 1927. aastal.³⁰ Seega oli Eesti tsemenditööstuse tootmisvõimsusest, mis ulatus peaaegu 1 miljoni tünnini aastas, ära kasutatud ainult 30%. Sealjuures asus nimetatud tööstusharu heades tingimustes: lisaks odavale tööjõule, odavale küttele ja kohalikule toorainele kasutas ta riiklikku krediiti ja tollisoodustusi.

Rasketööstuse üldine langus aeglustas ka varemail aastail alanud põlevkivi- ja turbatööstuse arengut

²⁷ ORKA, fond. 73, nim. 1, s. ü. 1572, leht 55.

²⁸ ORKA, fond. 73, nim. 1, s. ü. 927, leht 258.

²⁹ Sealsamas, leht 212.

³⁰ «Eesti Statistika» nr. 87, 1929, lk. 89.

(1927. aastal esines põlevkivikaevanduste toodangus isegi ajutine langus). Põlevkivi kasutamise küsimus kerkis üles seoses kütteenete kriisiga Esimese maailmasõja perioodil. Järk-järgult omandas põlevkivi kasutamine kütteenena tööstuses, võrreldes välismaise kivisõega, üha suurema osatähtsuse. 1928. aastal moodustas põlevkivi kütteväärtuse järgi 42,6% kogu tööstuses tarvitatud küttest, ületades kivisõe ja põletuspuude tarvituse. Esialgu oli suuri maks põlevkivitarvitajaks tsemenditööstus, hiljem saavutas põlevkivikütte alal esikoha paberitööstus. Üldse tõusis põlevkivi kaevandamine 233 631-lt tonnilt 1924. aastal 517 653-le tonnile 1929. aastal, millest enamiku moodustas riiklike kaevanduste toodang. Pressturba toodang tõusis sama aja jooksul 177 315-lt m³-lt 234 000-le m³-le aastas.³¹

Eesti põlevkivist õli ja bensiini tootmine, milleks katsed algasid juba sõjajärgseil aastail, kandis ka stabilisatsiooniaastail rohkem katsetööstuse iseloomu. Detsembris 1924 lasti Kohtla-Järvel käiku riigi põlevkivitööstuse õlivabrik. See oli põlevkivist õli tootmise tegelikuks alguseks. Kuid Kohtla õlivabrik töötas piiratud turustamistingimuste tõttu järgnevail aastail ainult poole või pisut suurema koormusega. 1929. aastal otsustati ehitada Kohtla õlivabriku juurde bensiinivabrik.³²

Kuigi kodanlik valitsus andis nii sise- kui välismaistele aktsiaseltsidele põlevkivi töötlemiseks terve rea kontsessioone ja vabastas väljaveetavad põlevkiviõlid tollimaksust, aktsiisimaksust ja teistest erimaksudest,³³ ei arendanud kontsessioonäärid neil aastail nimetamisväärset tegevust. Selle põhjusena mainivad toleaeagsed majandusteadlased põlevkivitööstuse kui uudse tööstusharu ebakindlaid kasumeid ja väliskapitalistide kahtlusi kodanliku Eesti riigi püsijäämise suhtes.³⁴ Monopolid olid küll huvitatud põlevkivi kui väärtusliku tooraine oma valdusse haramisest (leidis kapitalistide grupe, kes taotlesid kogu Eesti põlevkivi ekspluateerimise ainuõigust), kuid mitte põlevkivil baseeruva kohaliku tööstuse arendamisest. Nii anti Vanamõisa põlevkivikaevandus 1927. aastal inglise aktsiaseltsile «M. E. Oil Syndicate Limited» 99 aastaks rendile, mis tegelikult tähendas kaevanduse täielikku

³¹ Eesti 1920—1930, lk. 144.

³² ORKA, fond. 969, nim. 1, s. ü. 3, leht 400.

³³ «Riigi Teataja» nr. 49/50, 1925, lk. 229.

³⁴ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 1511, leht 152.

mahamüümist inglise kapitalistide grupile. Need aga ei alustanud õli tootmist ega tasunud ka rendimaksu.³⁵ Rootsi aktsiaselts «Eestimaa Õlikonsortsium», kes omandas kontsessiooni põlevkivilademete kasutamiseks Vaivaras, teostas suuremaid investeerimisi 1927. aastal. 1928. aastal alustas Sillamäel rootsi kapitaliga tööd õlivabrik, mille tootmisvõimsus oli kuni 15 000 tonni aastas. Vabrik tootis peamiselt bensiini, kuid suutis töötada vaid aastail 1928—1929 ning jäi siis seisma. Põhjuseks oli õli ja bensiini hindade allasurumine välismaa trustide poolt, kellega «Eestimaa Õlikonsortsium» ei suutnud konkureerida.³⁶

Välismonopolid pidurdasid ka kodumaisel toorainel rajaneva Eesti fosforiiditööstuse arengut. Kuigi a/s «Eesti fosforiit» suutis stabilisatsiooniaastail fosforvæetiste müüki tõsta 3500 kotilt 1926. aastal 21 000-le kotile 1929. aastal, jäi siseturg põhiliselt välismaa superfosfaadi tootjate võimusesse, kes müüsid oma saadusi Eestis dumpinghindadega.³⁷

Eraldumine Venemaast ja seostumine kapitalistliku süsteemiga selle üldkriisi perioodil avaldas suurt mõju ka tekstiilitööstusele, mis oli Esimese maailmasõja eel üheks Eesti ulatuslikumaks tööstusharuks. Kui 1913. aastal tekstiilitööstuse ettevõtetes (tööliste arvuga 16 ja rohkem) töötas 18 151 töolist, siis kodanliku Eesti tekstiilitööstuses (kui arvestada ainult suurtööstust, s. t. ettevõtteid, kus tööliste arv oli 20 ja rohkem) töötas 1. jaanuaril 1925. aastal 7767 töolist. Vene turu kaotamise tõttu tuli tootmistegevus vastavalt uute turgude nõudeile ümber korraldada. Stabilisatsiooniaastail näitas tekstiilitööstuse tootang ja töötajate arv tõusu, ulatudes suurtööstuses 1929. aastal 9825 töötajani (aasta keskmise). Siiski oli ka 1929. aastal endise tekstiilisuurtoöstuse tootmisvõimsus ainult osaliselt ära kasutatud. Näiteks tekstiilitööstuse gigandis — Kreenholmi Manufaktuuris pöörles 1913. aasta 475 000 vârtna asemel 1929. aastal veidi üle 44 000 vârtna.³⁸ Suurtööstuse alakoormatuse kõrval oli tekstiilitööstuse teiseks iseloomulikuks jooneks killustumine rohkearvulisteks väikeettevõteteks, mida põhjustasid kodanliku Eesti siseturu vajadused. Nii töötas 1925. aastal tekstiilitööstuse

³⁵ ORKA, fond 969, nim. 1, s. ü. 3, leht 67.

³⁶ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 1146, leht 30.

³⁷ ORKA, fond 969, nim. 5, s. ü. 416, leht 100.

³⁸ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 274, leht 76.

alal 22 suur-, 186 kesk- ja 309 väikeettevõtet (viimased kaks rühma on arvestatud koos kehakatte ja pudukaupade tööstusega).³⁹ Samal ajal kui kesk- ja väiketööstus mahutas kogu oma toodangu siseturule, omas tekstiili suurtööstuse toodangu mahutamisel endiselt peamist tähtsust välis- turg (veel 1928. aastal läks üle poole tekstiilitööstuse toodangust väljaveoks). Järgneva majanduskriisi aastail kaotas tekstiilitööstus suure osa oma välisurgudest ja orienteerus üha rohkem siseturu vajaduste rahuldamisele.

Puidu- ja paberitööstuses tõusis töötajate arv suurtöös- tuses 6011-lt 1924. aastal 6958-ni 1928. aastal, saavutamata kokku sõjaeelset taset, mis 1913. aastal ulatus vastavas töös- tusharus 8100 tööliseni. Puidutööstuses oli välisuru osä- tähtsus suur — lauavabrikute toodang mahutati peamiselt välisurule. Vineeri- ja mööblitööstuse toodangu mahutami- sel oli samuti määrav tähtsus välisurul. Ka paberi- ja tselluloositööstus töötas peamiselt välisuru jaoks. 1927. aastal ehitas a/ü «Põhja Paberi- ja Puupapivabrik» suurte- hase, et toota poolfabrikaati — tselluloosi väljaveoks.⁴⁰ Tsel- luloositoodang tõusis 16 268 tonnilt 1925. aastal 50 205 tonnini 1929. aastal, saavutamata siiski sõjaeelset taset, mis koos «Waldhofi» vabriku toodanguga ulatus 60 100 tonnini.⁴¹ Paberitoodang saavutas ja ületas stabilisat- siooniaastail sõjaeelse taseme, kuid hakkas pärast 1925. aastat, mil ta ulatus 38 370 tonnini, näitama languse tendentsi.

Klaasitööstus, mis küll töötas sise- ja välisvõistluse tin- gimustes, suutis stabilisatsiooniaastail tootmist tunduvalt laiendada, eriti pidevalt tõusis aknaklaasi toodang. 1927. aastal alustas tegevust uus poolfabrikaati tootev ette- võtte — kunstsarvetehas, mis tootis kunstsarve peamiselt ekspordiks.

Toidu- ja maitseainetetööstuses tõusis töötajate arv 1923-lt 1924. aastal 2301-ni 1929. aastal, ületades seega sõjaeelse taseme (1913. aastal oli vastavas tööstusharus 1100 töötajat).⁴²

Seega toimus stabilisatsiooniaastail reas tööstusharu- des (tekstiili-, puidu-, paberi-, toidu- ja maitseainete-, keha-

³⁹ Eesti arvudes 1920—1935, Tallinn, 1937, lk. 110. Järgnevate aastate kohta väiketööstuse andmed puuduvad.

⁴⁰ «Konjunktuur» nr. 1, 1934, lk. 75.

⁴¹ «Eesti Statistika» nr. 87, 1929, lk. 91.

⁴² Eesti 1920—1930, lk. 139 ja 143.

katte- ja pudukaupade ning polügraafiatööstuses, samuti murdudes ja kaevandustes, osalt ka mineraalide töötlemise alal) tööliste arvu kasv ja toodangu suurenemine. Tekstiili- ja paberitööstuses soodustasid tõusu Nõukogude Liidu poolt 1925. aastal vastavatele tööstusettevõtetele antud tellimused. Seevastu toimus mõningais tööstusharudes, võrreldes 1925. aastaks saavutatud tasemega, järgnevalt aastail paigaltammumine või langus (metalli-, tsemendi-, keemia- ja nahatööstuses). Kokkuvõttes jäi 1929. aastaks saavutatud tase nii toodangu väärtuse kui ka tööliste arvu poolest kaugele maha Esimese maailmasõja eelsest tööstuse tasemest Eestis.

Võrreldes sõjaeelsete aastatega toimus Eestis tööstuse areng kapitalismi üldkriisi tingimustes palju aeglasemalt. Kui 1910.—1913. aastail tõusis tööliste arv tööstuses 33 000-lt 43 000-le, s. o. 30% võrra, siis 1925.—1929. aastail tõusis tööliste arv suurtööstuses 25 200-lt 28 700-le (aasta ligikaudne keskmine), s. o. 14% võrra.

Stabilisatsiooniaastail jätkus ja süvenes Eesti tööstuses juba sõjajärgseil aastail (1920—1924) alanud rasketööstuse laostumine ja kergetööstuse suhtelise osatähtsuse tõus, mis viis, võrreldes kapitalismi üldkriisi eelse perioodiga, tööstuse struktuuri muutumisele. Kui vabrikutööliste üldarvust 1913. aastal 25,7% ning 1916. aastal 52% töötas metallitööstuses, siis 1929. aastal kuulus metallitööstusse ainult 13% suurtööstuses töötajate üldarvust. Metallitööstuse toodangu osatähtsus, mis 1922. aastal moodustas veel 14% kogu tööstuse netotoodangu väärtusest, oli 1928. aastaks langenud 7,3%-le. Rasketööstuse toodangu suhtelise vähenemise tendents stabilisatsiooniaastail ilmneb isegi siis, kui lisaks metallitööstusele arvestada ka paemurdude ja kaevanduste, mineraalide töötlemise ja keemiatööstuse toodangut (sel juhul on rasketööstuse toodangu osatähtsus 1922. aastal 23,6% ja 1928. aastal 22,3% kogu tööstuse netotoodanguväärtusest).⁴³

Eesti tööstuse struktuuri muutumise tendents stabilisatsiooniaastail tootmisvahendeid tootvate tööstusharude osatähtsuse vähendamise ja tarbeesemeid tootvate tööstusharude erikaalu tõstmise suunas on seletatav peamiselt kodanliku Eesti tööstustoodangu turustustingimuste ja

⁴³ Välja arvatud arvilise ülevaate «Eesti 1920—1930» andmete põhjal.

välismonopolide survega, aga samuti ka Eesti kodanliku valitsuse tolli- ja krediitdipoliitikaga.

Võrreldes kapitalismi üldkriisi eelse perioodiga oli tunduvalt langenud tööstuse kontsentratsiooni aste. Kui 1913. aastal oli 19 ettevõtet tööliste arvuga 500 ja rohkem, kokku 32 386 töölisega, kes moodustasid 75% vabrikutööliste üldarvust, siis 1925. aastal oli selliseid ettevõtteid 10, kokku 10 703 töölisega,⁴⁴ kes moodustasid 42% suurtööstuse tööliste üldarvust.

Kodanliku Eesti tööstuses uuesti arenema hakkav kontsentratsiooniprotsess oli baasi kitsuse tõttu esialgu nõrk, avaldades rohkem väikeettevõtete allutamises suurtele kui suurettevõtete kasvus. Kontsentreerumisprotsess tähtsamates kergetööstuse harudes ühenduses väliskapitali kontrolli tugevnemisega juhtivate ettevõtete üle viis stabilisatsiooniaastail sündikaadi tüüpi monopolsete ühenduste tekkimisele.

Varem kuulusid Eesti ala tähtsamad tööstusettevõtted ülevenemaaliste sündikaatide koosseisu. Kodanlikus Eestis hakkasid monopolid tekkima 1923.—1924. aastate majanduskriisile järgnevatel aastail. Kriisid, nagu märgib V. I. Lenin, tugevdavad suurel määral kontsentreerumise ja monopoliseerumise tendentse.⁴⁵ 1924.—1925. aastail toimunud ettevõtete likvideerimise protsessis suutsid püsima jääda ainult tugevamad ettevõtted, eriti need, mida finantseeris välismaa monopolistlik finantskapital. Ei ole juhus, et monopolid tekkisid esijoones neis tööstusharudes, kus väliskapital etendas juhtivat osa. Niivõrd kui need tööstused kuulusid väliskapitalile ja olid ühenduses neid krediteerivate välismaa pankadega, ei olnud nad oma olemuselt iseseisvad monopolistlikud ühendused, vaid sõltusid rahvusvahelistest monopolistlikest ühendustest.

Eestis tekkinud kartelli ja sündikaadi tüüpi monopolised ühendused teostasid ühiselt müüki ja leppisid kokku hindade tõstmise suhtes. Monopolide võimutsemist Eesti siseturul soodustas selle turu väike ulatus ning kodanlike valitsuste tollipoliitika.

Esimesena koondusid 1924. aastal sündikaadiks suuremad tubakavabrikud, kes andsid oma saaduste müügi ainuõiguse siseturul aktsiaseltsile «Eesti Kaubandus». Sellega

⁴⁴ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 274, leht 76.

⁴⁵ V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., Tallinn, 1953, lk. 196.

kaasnes tubakasaaduste hinna tõstmine 50% võrra, mille tulemusena vabrikute kasum tõusis 130 miljoni marga võrra aastas. Juhtivad ettevõtted sel alal, a/s «Laferme» ja a/s «Havanna» kuulusid Pariisis asuvale rahvusvahelisele tubakatööstuse kontsernile.⁴⁶ Väliskapital haaras enda kätte kõik Eesti suuremad tubakavabrikud ning püüdis väiksemaid eesti kapitaliga töötavaid ettevõtteid hävitada, kasutades selleks sündikaadi ajutise lagunemise ajal 1927. aastal dumpingut. 1928. aastal asutasid suuremad tubakavabrikud uuesti sündikaadi, millest jäid eemale ainult mõned väiksemad vabrikud. Toimus vabrikute arvu vähenemine ning toodangu tunduv tõus, mis näitab tubakatööstuse kontsentreerumist Eestis. Valmis tubakasaaduste sissevedu Eestisse oli tõkestatud keelutollidega — 1 naelalt paberossidelt või sigarettidelt võeti 900 marka tolli, toortubaka toll aga oli 2,5 korda väiksem. Sel viisil kindlustati tubakavabrikute sündikaadile Eesti siseturg.

Soodne olukord monopoli tekkimiseks valitses paberitööstuses, kus domineeris inglise kapital. Paberivabrikuid oli vähe, ning nad valmistasid suuremalt osalt eriliiki toodangut. Lõviosa Eesti paberitööstuse toodangust moodustas Põhja Paberi- ja Puupapivabriku toodang, mis alates 1922. aastast hakkas kiiresti kasvama. Vastavalt sellele tõusis nimetatud vabrikus tööliste arv 578-lt 1913. aastal 1106-ni 1923. aastal. Majanduskriisi all see vabrik ei kannatanud, kuna ta oli kindlustanud Nõukogude Liidus oma toodangule turu ja tal läks korda väliskapitali suuremal hulgal juurde tõmmata.⁴⁷ 1924. aasta lõpul algasid Põhja Paberi- ja Puupapivabriku direktorite algatusel läbirääkimised paberivabrikute koonduse loomiseks, mille tulemusena 1925. a. algul ühinesid sündikaadiks Põhja Paberi- ja Puupapivabrik, Johanson, Kohila ja Türi paberivabrik. Määrati kindlaks, kui palju iga vabrik peab siseturu jaoks toodangut andma ja asutati aktsiaselts «Eesti Paber» müügi ainuõigusega siseturul. Paberitoll (peale rotatsioonipaberi ajalehtedele) oli kehtiva tollitariifi järgi 30—70% ümber. Niisugune kaitsemüür andis sündikaadile täiesti vabad käed paberi hinna määramiseks siseturul. Toormaterjali — paberipuude väljavedu oli samal ajal kõrgete tollidega peaaegu võimatuks tehtud. Välisturul oli

⁴⁶ «Vaba Maa» nr. 159, 13. VII 1929.

⁴⁷ «Ametiühinguline kuukiri» nr. 12, 15. VIII 1925.

eesti paber tunduvalt odavam kui siseturul. Paberisündikaat oli ühenduses tubakasündikaadiga, kuna üle 90% Johanson'i paberivabriku aktsiatest kuulus aktsiaseltsile «The Russian Tobacco Company». Sama seltsi poolt oli asutatud Tallinnasse tubakavabrik «Laferme», mis Johanson'i vabrikuga ühenduses seisis.⁴⁸

Tekstiilitööstuses, kus villast riidet toodeti ainult 3 suuremas vabrikus, linast riidet ühes suuremas ja mõnes väiksemas, puuvillast riidet aga ainult 2 vabrikus, saavutati juba varakult teatud kokkulepped, kuid neil ei olnud esialgu veel mitte kindlama monopolistliku ühenduse iseloomu. 1926. aastal inglaste poolt Eesti tekstiilitööstusse mahutatud investeringu kindlustuseks sai Londoni firma «Knoop ja Co» enda kätte Kreenholmi Manufaktuuri obligatsiooni 400 000 naelsterlingi väärtuses.⁴⁹ 1928. aastal asutasid A. Knoop ning Balti Manufaktuuri peaaaktionärid I. Citron, K. Vachmann ja P. Boepenack sündikaadi, kuhu kuulusid Eesti suuremad tekstiilivabrikud (Kreenholmi Manufaktuur, Balti Manufaktuur, Sindi kalevivabrik, Narva kalevivabrik, Stieglitzi kalevivabrik ja Eesti niidivabrik). Sündikaadi müügibüroo aktsiaseltsi «Kreenbalt» eesmärgiks oli kontsentreerida ja monopoliseerida puuvillase ja villase riide kaubandust Eesti siseturul. Eesti kodanlik valitsus kehtestas 1929. aastal sisseveetavatelt tekstiilikaupadelt 120—200-protsendilise tolli. Viimane tollikõrgendus andis tekstiilitööstureile võimaluse säilitada kõrgeid hindu siseturul ja jätkata eksporti hindadega, mis olid tunduvalt madalamad maailmaturu hindadest. Hinnavahe kinnimaksmine Eesti tarbijate poolt oli eriti oluline Kreenholmi vabrikule, kes kolmveerandile oma toodangust pidi otsima välisturgu. Tollide kõrgendamise poliitikat nimetas kodanlik valitsus «kodu-maa tööstuse kaitsmiseks välismaa võistluse vastu», samal ajal kui Eesti odava tööjõu ekspluateerimisest ja laiade rahvahulkade monopoolsete hindadega röövimisest saadud miljonilised kasumid voolasid välismaale, minnes täiesti kaduma Eesti rahvamajandusele. Nii otsustasid Eesti tekstiilitööstuse peaaaktionärid asutada Lätis ja Leedus turu säilitamiseks oma vabrikud, kuna need riigid hakkasid Eesti tekstiilisaaduste eksporti oma tekstiilitööstuse huvi-

⁴⁸ ORKA, fond 969, nrm. 1, s. ü. 899, leht 45.

⁴⁹ «Трудовой путь», nr. 71, 18. IX 1940.

des üha rohkem tollidega tõkestama. Uute vabrikute varustamiseks saatis Kreenholmi Manufaktuur $\frac{2}{3}$ ja Balti Manufaktuur $\frac{1}{3}$ nõutavaist masinaist.⁵⁰ 1931. aastal asutati Knoopile kuuluva «Rigas Manufaktura» osavõtul Läti puuvillatööstuse sündikaat, millest kujunes kodanliku Läti võimsaim tööstuslik monopol.

Tüüpiliseks näiteks selle kohta, kuidas väliskapitalistid Eesti tarbijaskonna röövimisega oma kasumeid kindlustasid, on ka õllekartelli asutamine. Saku õllevabrik, mille finantseerijaks ja suurimaks omanikuks oli kurikuulus Scheeli pank, omandas esiteks Jõhvi õllevabriku ning seejärel allutas endale Pärnu õllevabrikud. Tartus asuv A le Coq'i õllevabrik, mille aktsiakapital kuulus inglastele, ostis 12 miljoni marga eest ära eesti kapitaliga töötava Tartu «Gambrinuse» õllevabriku ning pani selle seisma. A le Coq'i käsutusse sattusid ka Valga ja Võru õllevabrikud. Olles väiksemad vabrikud endale alistanud, sõlmisid Saku ja A le Coq omavahelise kokkuleppe, mille järgi Saku õllevabrik sai Põhja- ja Lääne-Eesti peremeheks, Lõuna-Eesti jäi aga A le Coq'i õllevabriku saagipiirkonnaks. Kartell hakkas õlut müüma kaks korda kallimalt kui varem ning sai aastas kasumit 180—200 miljonit marka, mis Scheeli panga kaudu voolas välismaalaste taskutesse. Uute vabrikute asutamiseks keeldus Eesti kodanlik valitsus luba andmast. 1930. aastal ühinesid ka Eesti suurimad naha- ja jalatsitööstused.

Eelnevast näeme, et kapitalismi ajutise ebakindla stabilisatsiooni teiseks iseloomustavaks jooneks Eestis raske tööstuse suurtehaste likvideerimise ja metallitööstuse languse kõrval oli kergetööstuse ulatuslik monopoliseerimine, mis toimus väliskapitali juhtival osavõtul. Leidus ka selliseid ettevõtteid, mis kõrgete tollide kaitse all osutusid Eesti väiksel siseturul peaaegu täielikeks peremeesteks, kasutades seda olukorda hindade tõstmiseks. Selliseid ettevõtteid oli palju, näiteks fosforiidi-, kummi-, alumiiniumnõudevabrik ja kunstsarvetehas, Lutheri vineeri- ja mööblivabrik, kummitööstus «Põhjala», Tartu pärmivabrik jne. Jahutööstuses valitsesid peaaegu monopoolsetl Puhki ja Rotermanni suurveskid, olles sealjuures siiski sunnitud üksteisega võistlema. Kodanlik valitsus tõstis suurveskite huvides nisu- ja rukkijahu tolli. Monopolide võimutsemine

⁵⁰ ORKA, fond 1790, nim. 1, s. ü. 359, leht. 6.

mõnes tööstusharus oli tingitud rahvusvaheliste monopoliistlike ühenduste poolt vastava tööstusharu enda kätte haaramisest (näiteks tuletikutööstuse allutamine Kreugeri trustile, tsemenditööstuse allutamine Taani tsemendisündikaadile).

Eestis anti tegevusluba reale rahvusvaheliste monopolide esindustele, näiteks esindas eespool mainitud Kreugeri tikustrusti a/s «Eesti Tuletikumonopol», kes valitses täielikult Eesti tuletikuturgu. Ei ole üleliigne märkida, et aktsia-seltsi «Eesti Tuletikumonopol» nõukogu liikmeteks olid nelja välismaalase kõrval J. Laidoner, J. Parik ja K. Mauritz, kes Kreugeri palgalistena aitasid trustil eesti rahvast koorida. Tegevusluba Eestis anti ka Saksa monopoli «AEG» osakonnale, kes kauples elektritehniliste seadmete ja masinatega. «Singer Sewing Machine Company Eesti osakond» esindas Ameerika õmblusmasinate trusti. Eesti kuulus ka Saksa keemiatööstuse kontserni «J. G. Farbenindustrie» ja terasetrusti «Vereinigte Stahlwerke» võimupiirkonda.

Bensiini, määrdeõli ja teiste naftasaaduste turul tegutsesid inglise-hollandi naftakompanii «Royal Dutch Schell» ja ameerika naftatrust «Standard Oil», kuid nende täielikku võimutsemist Eestis takistas Nõukogude Liit oma petrooleumi, bensiini ja teiste naftasaaduste ekspordiga Eestisse.

Toimus Eesti riigiaparaadi allutamine monopolidele, mille eesmärgiks oli neile maksimaalsete kasumite kindlustamine. Eesti kodanlik valitsus deklareeris igal sobival juhul, et ta kaitseb «üldsuse» huve. Kodanliku valitsuse tolli-, maksu- ja sotsiaalpoliitika aga tõendab, et kodanlik riigivõim teenis monopolide huve ja oli neile allutatud. Eespool on juba näidatud, kui kõrged sisseveotollid kehtestas kodanlik valitsus monopoliseeritud tööstusharude saadustele ja andis neile seega võimaluse siseturu arvel arendada madalate hindadega väljavedu.

1925. aastal asutati ettevõtjate liit — Kaubandus-Tööstuskoda, mille juhatuse esimeheks sai J. Puhk ja nõukogu esimeheks K. Päts. Kaubandus-Tööstuskoda pidi kindlustama ettevõtjate tegevusuühtsuse kõigis neid huvitavais küsimusis, olema võitlusorganiks tööliisklassi organisatsioonide vastu ning vahendiks riigiaparaadi allutamisel. Vastavalt monopolide juhtivale osale Eesti majanduses oli ka Kaubandus-Tööstuskoda nende huvide väljendajaks. Kaubandus-Tööstuskoda esindas tööstureid läbirääkimis-

tel valitsusega tööliste palkade jne. küsimuses, olles kindlalt palkade tõstmise, 8-tunnilise tööpäeva ja igasuguse sotsiaalkindlustuse vastu. Nimetatud koda hoolitses ka kaubandus- ja tööstusettevõtete otsuste maksude alandamise eest, nimetades maksuseaduse revideerimist avalikult üheks oma eesmärgiks. Kui 1924. aastal oli äri- ja tööstusmaksu summa 441 miljonit marka, siis 1927. aastaks oli see summa langenud 407 miljoni margani.⁵¹ Ärimaksu seaduse muutmisel 1928. aastal vähenes ärimaks suurematelt äridelt ligi 50% võrra. Ühtlasi vähendati puhtakasu maksu ligi poole võrra.⁵² Samal ajal kasvas tunduvalt kaudsete maksude koorem. Tollid tõusid 626 miljonilt margalt 1921. aastal 2054 miljoni sendini 1929. aastal ja aktsiisid sama aja vältel 139 miljonilt margalt 496 miljoni sendini.⁵³ Kaudsete maksude tõus tähendas esimese järgu toidu- ja tarbainete kallinemist, mille all kannatasid esijoones väiksema sissetulekuga inimesed, kes moodustasid elanikkonna rõhuva enamuse. Kui märkida 1922. aasta keskmine tase 100-ga, siis tõusis üldine elukalliduse indeks 1929. aastal 131-ni.⁵⁴

Tööstuse toodang ja kapitalistide kasumid stabilisatsiooniaastail üldiselt kasvasid. Tõusis ka tööliste arv ja neile makstava töötasu üldsumma, kuid see tõus oli väga väike. Tööpuudus ei kadunud Eestis ka kapitalismi ajutise stabilisatsiooni aastail. Ettevõtete kas ajutine või lõplik sulgemine ning tööliste vallandamised olid ka stabilisatsiooniaastail kodanlikus Eestis tavaliseks nähtuseks. Paljud ettevõtted töötasid ka neil aastail mittetäieliku töönädalaga. Kodanlik statistika oli sunnitud tunnistama, et tööpuudus on Eestis muutunud püsivaks nähtuseks, mis ei kao kunagi. Seda olukorda tõendab tööbörside ja neis registreeritud tööotsijate arvu kasvamine stabilisatsiooniaastail. Tööbörside arv tõusis 8-lt 1924. aastal 15-le 1929. aastal. Tööbörsides igal aastal uuesti registreeritud tööotsijate arv oli järgmine: 1924 — 20 085, 1925 — 31 180, 1926 — 21 249, 1927 — 23 618, 1928 — 21 703, 1929 — 24 763. Neist üle 50% moodustasid lihttöölised.⁵⁵ Registreeritud tööotsijate arvu kasvamine 1925. aastal seletub nende lootusega saada tööbörside kaudu tööd, sest 1924.

⁵¹ «Edasi» nr. 82, 14. X 1927.

⁵² «Vaba Maa» nr. 119, 24. V 1928.

⁵³ Eesti 1920—1930, lk. 281—282.

⁵⁴ Sealsamas, lk. 291.

⁵⁵ Sealsamas, lk. 304.

aastal hakati esmakordselt korraldama hädaabitöid ja andma töötuile toetust. Kodanlikku valitsust sundis selleks hirm revolutsioonilise liikumise ees ja vajadus leevendada tööpuudust. Ühtlasi tõendab see, et kriis tööstuses polnud 1925. aastal (eriti selle I poolel) veel ületatud.

Stabilisatsiooniaastail oli kodanlik valitsus sunnitud hädaabitööde korraldamist jätkama, kuid eriti ulatuslikuks muutusid need järgneva majanduskriisi aastail. Stabilisatsiooniaastail rakendati hädaabitöödel umbes 50% tööbörsides registreeritud töötuist.⁵⁶ Hädaabitöid kasutas kodanlus tööliste ekspluateerimise süvendamiseks, alandades tunduvalt tööliste palka nendel töödel, kuigi need tööd nagu nii oleksid tulnud ära teha ja mingi «armuanniga» siin tegemist ei olnud. Näiteks maksis Narva linnavalitsus hädaabitöölisele 33% võrra ja Tartu maakonnavalitsus 50% võrra vähem kui eraettevõtjad nende tööde eest oleksid maksnud.⁵⁷ Julgustatuna palkade alandamisest ühiskondlikel töödel asusid era- ja riiklikud ettevõtted palkade kärpimisele.⁵⁸ Kodanlus ei soovinud tööpuuduse vastu tõsiselt võidelda, kuna töötute reservarmee oli talle vajalik tööliklassi kurnamise süvendamiseks. Kui 1926. a. detsembris rühm Tallinna tötuid otsustas minna tööhoolekande ministri jutule, siis võttis neid teel Toompeale vastu jala- ja ratsapolitseid, kes ühe osa tötuid areteeris ja teistele tööhoolekande ministri juurde mineku ära keelas.⁵⁹ Töötute esindajaid keelduti vastu võtmast ka riigikogus.⁶⁰

Lisaks Eesti tööstuse üldisest olukorrast tingitud tööpuudusele võib Eestis stabilisatsiooniaastail märkida tööliklassi reaalpalka langemist. Võrreldes 1923. aasta tasemega kujunesid nominaalpalka ja reaalpalka indeksid suurtööstuse töölistel järgmiselt:⁶¹

	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Teenistuse nimiväärtuse indeksid:	100	90,0	99,3	97,9	102,4	108,7	112,2
Reaalteenistuse indeksid:	100	91,8	92,8	92,4	97,5	97,1	95,9

⁵⁶ «Konjunktuur» nr. 38/39, 1938, lk. 52.

⁵⁷ «Ühendus» nr. 11, 14. III 1925.

⁵⁸ «Ametiühendusline kuukiri» nr. 3, 1925, lk. 6.

⁵⁹ «Ametiühendusline kuukiri» nr. 1/2, 1927, lk. 7.

⁶⁰ III riigikogu protokollid, II istungjärk, 1926, nr. 21.

⁶¹ Eesti 1920—1930, lk. 308.

Esitatud tabelist selgub, et hoolimata tööliste nominaalpalga tõusust stabilisatsiooniaastail, ei suutnud tööliste reaalkalk järjekindla elukalliduse tõusu tõttu kogu selle aja jooksul saavutada 1923. a. taset (kõigis tööstusharudes keskmiselt). Eriti madalad olid kaevandus-, mineraalide ümbertöötamise, tekstiili- ja puutööstuse tööliste palgad, millistes tööstusharudes tööliste reaalkalk indeks kogu stabilisatsiooniaja vältel ei suutnud ületada 1923. a. taset või ületas selle vaevalt mõnel üksikul aastal. Suhteliselt parem oli olukord metalli-, keemia- ja toidu-maitseainetetööstuses, kus 1923. aasta reaalkalk tase ületati alates 1927. aastast. Naha-, paberi- ja polügraafiatööstuses ületas tööliste reaalkalk juba 1925. aastal 1923. aasta taseme, kuid nominaalpalga langemise tulemusena polügraafia- ja paberitööstuses langes ka tööliste reaalkalk neis tööstusharudes 1928. aastal alla 1923. aasta taseme. Seega ei olnud olukord kõigis tööstusharudes kaugeltki ühtlane. Kesk- ja väiketööstuses olid palgad madalamad kui suurtööstuses.

Võrreldes 1913. aasta tasemega osutus tööliste reaaltenistus stabilisatsiooniaastail veelgi madalamaks. Kodanliku statistika andmeil moodustas tööliste reaalkalkatulu 1929. aastal 73,8% 1913. aasta tasemest.⁶² Ajakirja «Töö ja tervis» andmeil oli kvalifitseeritud tööliste ostujõud, võrreldes Esimese maailmasõja eelse tasemega, vähenenud enam kui kolmandiku võrra.⁶³

Eesti tööliste palgad jäid kaugele maha asjatundjate poolt väljaarvestatud elatusmiinimumist. Vastavate uurimuste andmeil kannatasid töölised alatoitluse all. Suur- ja kesktööstuse tööliste ostujõu langust 4 aasta (1924—1927) jooksul marga kursi langemise tõttu 1924. aastal ja elumaksumuse tõusu tõttu järgnevatel aastail hinnati 5 miljonile kroonile.⁶⁴

Eesti tööliklassi majanduslikku olukorda stabilisatsiooniaastail aitavad ilmekalt illustreerida ühe Tallinna suurima tööstusettevõtte, a/s «A. M. Lutheri» tööliste nõudmised neil aastail. Üldkoosolekul 27. juunil 1928. aastal märgivad Lutheri töölised, et elukalliduse kohutava suure-

⁶² «Eesti Statistika» nr. 114, 1931, lk. 275.

⁶³ «Töö ja tervis» nr. 10, 1928, lk. 210.

⁶⁴ Sealsamas.

nemise tõttu on töölised kehtivate palkade juures peaaegu surmale määratud, kuna toiduks ja kehakatteks on raha päevas tarvitada kõigest 55,4 senti.⁶⁵ Sama vabriku tööliste üldkoosolekul 24. oktoobril 1928. aastal võeti vastu resolutsioon, kus öeldakse, et mainitud vabriku tööliste keskmine palk on 5000—6000 senti kuus, elatusmiinimum aga 3-liikmelisel perekonnal 13 600 ja 4-liikmelisel 15 700 senti kuus (elatusmiinimumi arvestas välja Eestimaa Töölisühingute Keskliidu juhatus, võttes aluseks Riigi Statistika Keskbüroo andmed ja augustikuu turuhinnad). Tööliste üldkoosolek otsustas võtta kõik abinõud tarvitusele selleks, et kehtestataks elatusmiinimumile vastavad palganormid.⁶⁶ Sama vabriku tööliste 28. aprillil 1929. aastal toimunud üldkoosoleku resolutsioonis öeldakse palgaküsimuse kohta, et kuna vabrikandid ei mõtle palka tõsta ja valitsus ei taha neid selleks sundida, töolistel on aga võimatu selle palgaga ära elada, siis peaks valitsus korraldama väljarändamist maadesse, kus on võimalik saada harimiseks maad.⁶⁷ 2. oktoobril 1929. aastal protesteeris Lutheri vabriku tööliste üldkoosolek valitsuse poolt läbiviidud tollide tõstmise vastu, mis töörahva viletsat olukorda veelgi tunduvalt halvendas. Töölised nõudsid, et valitsus kiires korras alandaks tollid endise tasemeni.⁶⁸ Lutheri vabriku tööliste avaldused näitavad, et töölisklassi ekspluateerimine oli viidud sel ajal juba sellise piirini, mis sundis töölisi mõtlema väljarändamisele. Siinkohal olgu märgitud, et väljarändamine Eestist oli eriti hoogne just stabilisatsiooniaastail, millal rändas välja keskmiselt 2000 inimest aastas. Suure protsendi väljarändajate seas moodustasid töölised, eriti kvalifitseeritud töölised. Nii rändas 1924. aastal välja 415 ja 1925. aastal 357 kvalifitseeritud töölist.

Stabilisatsiooniaastaid iseloomustab naistööliste ja alaealiste arvu kasvamine. Kuna naistööliste ja alaealiste palgad olid 40—50% võrra meestööliste palkadest madalamad, tähistas nende erikaalu suurenemine töölisklassi olukorra üldist halvenemist.

Alaliseks nähtuseks muutus pikaajaline viivitamine palga väljamaksmisega, sest töösturitel oli kasulik tööliste palka enda käes hoida ja kasutada seda kui protsen-

⁶⁵ ORKA, fond 1568, nim. 1, s. ü. 403, leht 11.

⁶⁶ Sealsamas, leht 18.

⁶⁷ Sealsamas, leht 37.

⁶⁸ Sealsamas, leht 55.

dita laenu. Juba üksnes töö-hoolekande ministeeriumile esitati palga mitteväljamaksmise ja kinnipidamise kohta kaebusi 1925. aastal 1915, 1926. aastal 2002, 1927. aastal 404 ja 1928. aastal 829. Kaebuste arvu vähenemine ei olnud tingitud mitte kuritarvituste vähenemisest sel alal, vaid asjaolust, et töö-hoolekande ministeeriumi poole pöördumine ei andnud mingeid tagajärgi.⁶⁹ Paljud töösturid jätsid meelega tööliste palga välja maksmata, teades, et tööline on võimetu selle väljanõudmiseks. Ka pöördumine kohtu poole ei andnud tavaliselt tulemusi, sest ettevõtjad oskasid igasuguste kombinatsioonidega palgamaksmisest kõrvale põigelda, kasutades selleks Eesti Panga ja riigi-aparaadi abi. Näiteks jäi töölistel Mayeri keemiavabriku pankrottijäämisel saamata 4 miljonit marka töötasu.⁷⁰

Esines juhtumeid, kus vabrikandid maksid tööliste palka raha asemel tšekkides, millega töölisel olid sunnitud vabriku kauplusest toiduaineid ostma. Toiduained olid sellistes kauplustes kallimad kui mujal, kust sularaha eest sai osta. Sel viisil alandasid vabrikandid veelgi tööliste niigi madalat töötasu. Sellist palgamaksmise moodust rakendati näiteks Kohtla-Järve põlevkivitööstuses⁷¹ ja Röpina paberivabrikus.⁷²

Kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni aastail süvenes pealetung Eestis formaalselt kehtivale 8-tunnilisele tööpäevale. «Meie oleme sunnitud suurendama tööpäeva, et välja pääseda üldisest kohutavast vaesusest, milles meie elame,» kirjutas kodanluse häälekandja «Päevaleht». «Mitmed vanemad ja rikkamad riigid meist ütlevad, et nad pole veel nõnda rikkad, et lubada endale sarnast luksust nagu 8-tunniline tööpäev. Meil tuleks kas või ajutiselt nende eeskujuga käia.»⁷³ Teiste sõnadega, et kindlustada endale maksimaalse kasumi saamist, pidas kodanlus vajalikuks pikendada tööpäeva.

Sotsid, kes propageerisid reformistlikku «klassirahu» ning kodanluse ja proletariaadi «harmoonilise koostöö» teooriat, esitasid riigikogule korduvalt 8-tunnilise tööpäeva konventsiooni ratifitseerimise seaduse eelnõu, kuid valitsus ja riigikogu vastav komisjon lükkasid eelnõu

⁶⁹ «Tööliste Hääle», nr. 6, 1930, lk. 83.

⁷⁰ «Edasi» nr. 51, 28. VI 1927.

⁷¹ III riigikogu protokollid, II istungjärk 1926, nr. 21.

⁷² Sealsamas, nr. 31.

⁷³ «Päevaleht» nr. 223, 18. VII 1927.

Kaubandus-Tööstuskoja, Vabrikantide Ühisuse jt. nõudel tagasi. Vastav elnõu võeti riigikogu poolt vastu alles järgneva majanduskriisi aastail, kui töösturite huvi tööpäeva pikendamise vastu hakkas raugema.

Stabilisatsiooniaastail muutus Eesti tööstuses üldiseks nähtuseks ületunnitöö tegemine, mille tõttu 1918. aastal kodanliku Ajutise Valitsuse manifestis väljakuulutatud 8-tunniline tööpäev oli tegelikult elust kadunud. Töölisi sundis ületunnitööd tegema nende tööpalkade madalal hoidmine ettevõtjate poolt. Vabrikandid väitsid demagoogiliselt, et tööpäeva pikendamist soovivad kõige rohkem töölised ise, kes seeläbi rohkem teenivad. Ametliku statistika andmeil ulatus tööpäeva keskmine pikkus suurtööstuses 8,5 tunni, ajakirjanduse teatel aga tehti paljudes vabrikutes 13—14—15 tundi vahetpidamata tööd, samal ajal kui suured hulgad olid ilma tööta.⁷⁴ Tööpäeva pikendamise ja töö intensiivsuse tõstmisega lüheneb see osa tööpäevast, mis tööline kulutas oma elatusvahendite ekvivalendi saavutamiseks ning suurenes kapitalisti kasuks mineva lisatöö hulk. Uurimused näitavad, et lisaväärtuse norm, tööliste ekspluateerimise astme näitaja, tõusis 129,5 protsendilt 1923. aastal 138,2 protsendini 1928. aastal (järgneva majanduskriisi aastail oli lisaväärtuse normi tõus muidugi veel palju suurem).⁷⁵

Töökaitse seadusandluse alal kehtisid kodanlikus Eestis tsaariaegsed ning 1917. aastal kodanliku Ajutise Valitsuse poolt väljaantud seadused, mida oli mõnel määral täiendatud ja parandatud. Kuigi kehtivad töökaitse seadused pakkusid tööliklassile vähe kaitset, püüdsid töösturid nende täitmisest kõrvale hiilida. Nii näiteks püüti tsaariaegses seaduses ettenähtud töölisvanemate valimist takistada isegi riiklikes ettevõtetes, rääkimata eraettevõtetest. Seal, kus töölisvanemaid siiski valida lasti, kärbiti nende tegevusvabadust ja õigusi. Vabrikandid avaldasid arvamust, et töölisvanemad ajavad poliitikat ja ilma nendeta olevat vabrikus rahulikum. Töölisi terroriseeriti ja hirmutati, et nad ei valiks töölisvanemaid ega kandideeriks sellele kohale. Valitud töölisvanemate põhjusetu ja seadusevastane vallandamine kujunes harilikuks nähtuseks. Kapitalistid püüdsid oma võimu ajutist kindlustu-

⁷⁴ II riigikogu protokollid, IX istungjärk 1925, nr. 263.

⁷⁵ Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, nr. 2, 1953, lk. 187.

mist kasutada üldiseks pealetungiks töökaitseeadustele. Selle taotluses abistasid neid sotsid, kes 1929. aastal esitasid töösturite huvides uue töölisvanemate seaduse eelnõu, mille järgi töölisvanemad pidid «võtma osa ettevõtete valitsemisest», kaitsma «ettevõtte» huvisid, mitte aga niisuguseid tööliste nõudmisi, mis «ettevõttele» kahju toovad jne. Selle seaduse eelnõu järgi pidid töölised «ettevõtte» (s. t. töösturi kasumite) huvides oma tööviljakust tõstma ja neil ei pidanud ka olema põhjust nurisemiseks liigse kurnamise pärast, kuna nende oma esindajad koos ettevõtjatega «tööstust juhtisid».⁷⁶ Et töölised mõistsid selle sotside manöövri õiget tähendust, seda tõendab Lutheri vabriku tööliste üldkoosoleku resolutsioon 13. novembrist 1929. aastal, kus öeldakse, et uue töölisvanemate seaduse eelnõu rida paragrahve ei vasta tööliste huvidele. Ühtlasi mõistetakse hukka sotsliku Eesti Töölisühingute Keskliidu tegevus, kes ei andnud seaduse eelnõu enne selle valitsusele esitamist tutvumiseks tööliste esindajatele.⁷⁷

Kroonilise tööpuuduse olukorras ei leidnud alati täitmist ka 1924. aastal laste, alaealiste ja naiste töö kohta kehtestatud seadus, mis keelas alaealiste ja naiste öötöö jne. Näiteks tegid Lutheri vabriku naistöölised öötööd veel mitu aastat pärast selle seaduse kehtestamist, sest muidu ootas neid vallandamine.⁷⁸

Töövõimetuse, vanaduse ja tööpuuduse vastu olid töölised kodanlikus Eestis kindlustamata. 1926. aastal kehtestati riigiasutustes ja -ettevõtetes töötavate tööliste pensioniseadus,⁷⁹ kuid töölisklassi röhuv enamus jäi vanaduse vastu kindlustamata. Selles olukorras kasutasid ettevõtjad iga tööseisakut vanadest töolistest vabanemiseks. Kui ettevõtte alustas uuesti tööd, võeti tööle nooremad töölised ning vanad töölised, kes 20—30 aastat olid ettevõttes töötanud, jäeti värava taha. Nii tehti näiteks Türi paberivabrikus, Kreenholmi Manufaktuuris, Mayeri vabrikus ja mujal.⁸⁰ Haigus- ja õnnetusjuhtumite kindlustuse alla kuulus kehtiva 1912. a. seaduse ja selle hilisema täienduse järgi ainult teatav osa töölisi (tööstustöölised), kuna suurem enamus töötajaid (põllutöölised, metsatöölised ja

⁷⁶ «Uus Edasi» nr. 10, 28. III 1929.

⁷⁷ ORKA, fond 1568, nim. 1, s. ü. 403, leht 59.

⁷⁸ Sealsamas, leht 2.

⁷⁹ «Riigi Teataja» nr. 23, 1926, lk. 213—215.

⁸⁰ «Ametiühendusline kuukiri» nr. 3, 1925, lk. 6.

parvetustöölised, kaupluste, ladude, teatrite, kinode teenijad, majateenijad jne.) olid haiguste ja õnnetuste vastu täiesti kindlustamata. Ka väiketööstuse töölised (ettevõtted, kus töötas alla viie töölise) olid kindlustamata.⁸¹

Haiguskindlustus toimus haigekassade ja õnnetusjuhtumite kindlustus Eesti Tööliste Kinnitusühisuse kaudu. Kinnitusühisus, mida juhtisid töösturid, püüdis oma kohustusi veeretada haigekassadele, keeldudes ettevõtte töö juures toimunud õnnetusjuhtumite puhul ravikulude maksmisest haigekassale.⁸² Kehtiv kindlustusseadus seda küsimust selgesti ei käsitlenud, võimaldades mitmesugust tõlgitsemist. Töö-hoolekandeministeerium, kellele esitati järelepärimine, andis mingi ebamäärase seletuse, jaatades osaliselt kinnitusühisuse seisukohti. Töösturid ei tasunud oma makse ja samuti tööliste palgast mahaarvatud osa Tallinna üldhaigekassale õigeaegselt, sest neil oli kasulik seda raha enda käes hoida, kuna viivitusprotsent oli palju väiksem panga laenuprotsendist. Töösturid püüdsid keelduda ka ruumide andmisest ambulantside sisseseadmiseks ja esmaabi andmisest õnnetusjuhtumite korral, kuigi momendil kehtivad tsaariaegsed määrused seda nõudsid.⁸³

Kasutades oma poliitilise võimu ajutist kindlustumist, püüdis Eesti kodanlus peale ametiühingute hävitada ka teisi tööliste organisatsioone, mis oli lubatud isegi tsaariaegsete seaduste järgi. Näiteks taheti töösturite poolt likvideerida haigekassade omavalitsust. Isegi riigikogus märgiti, et 1912. a. kindlustusseaduse vastu polnud kunagi võetud tarvitusele selliseid abinõusid nagu Eestis neil aastail.⁸⁴ Eestimaa Haigekassade Liidu IV kongressil 1926. a. märtsis märgiti, et haiguskindlustusseaduse vastasleer on aktiivsem kui kunagi varem ning et erilist agarust selles suhtes on märgata Kaubandus-Tööstuskoja ringkondades.⁸⁵

Riiklik järelevalve kehtivate töökaitseaduste täitmise üle nõrgenes. 1927. aastal koondati töökaitse ametnikkude arvu — töökaitse komissaride resp. inspektorite arv vähenes peaaegu tsaariaegse tasemeni. Töökaitse ametnikud ei

⁸¹ «Töö ja tervis» nr. 2, 1926, lk. 21.

⁸² Sealsamas.

⁸³ II riigikogu protokollid, X istungjärk 1926, nr. 332.

⁸⁴ Sealsamas.

⁸⁵ ORKA, fond 2000, nim. 1, s. ü. 1506, leht 77.

suutnud oma vähese arvu tõttu oma kohustusi korralikult täita.

Vabrikandid ei pööranud tähelepanu ohutustehnikale, mille tõttu õnnetusjuhtumite arv oli suur. Kindlustatud tööliste (kelle arv oli umbes 40 000—45 000) hulgas oli 1925. aastal tööõnnetusi 4681, 1926. aastal 5512 ja 1927. aastal 5551 juhtumit.⁸⁶ Seega sai aasta jooksul vigastada vähemalt iga üheksas tööline. Tegelikult oli tööõnnetuste arv palju suurem, sest näiteks põllutöölised jt. ei kuulunud kindlustatud tööliste kategooriasse. Üks suuremaid õnnetusjuhtumeid oli 1927. aastal Tartus, kus a/s «Heliose» püssirohu peenendamise töökodades tekkinud plahvatuse tagajärjel sai surma 8 töolist. Plahvatus oli tingitud äärmisest hoolimatusest ja lohakusest tööstuse juhatause poolt, kes ei täitnud kehtivaid määrusi ega pidanud silmas isegi kõige lihtsamaid ettevaatusabinõusid.⁸⁷ Tööõnnetuste tekkimist soodustasid ka madalad palgad, töö intensiivsuse tõus, rasked töötingimused ja pikk tööpäev, mis põhjustasid tööliste üldise kurnatuse. Töökojad olid sageli mustad, tolmused, ilma ventilatsioonita ja poolpimedad ega vastanud mingisugustele tervishoiunõuetele. Töökodade õhusoojus oli sageli alla 0°-i. Puudusid pesemisruumid ja tööriiete hoiuruumid.⁸⁸ Nendel põhjustel esines tööliste seas rohkesti haigusi ja väljaminekud haiguskindlustuse alal olid suured.

Tööliste korteriolud ei vastanud samuti tervishoiunõuetele. 86% töölistest elas ühetoalistes korterites. Tallinnas tuli ühe toa kohta keskmiselt 3,8 elanikku, Narvas — 3,2 elanikku. Ohuga oli Tallinnas rahuldavalt varustatud ainult 9% töölistekorteritest.⁸⁹ Vabrikute juures olid töölistekasarmud, kus töölised olid sunnitud elama kokkukurutult pisikestes umbsetes tubades. Amsterdami Internatsionaali sekretär Jan Oudegeesd, kes oma propagandareisil käis muuseas ka Balti puuvillavabriku tööliste maju vaatamas, tähendas nende kohta, et ta isegi Lõuna-Ameerikasse väljarännanute barakkides pole näinud sellist viletsust ja vaesust.⁹⁰ 1926. aastal võttis riigikogu vastu üüriseaduse muutmise ja ärakaotamise seaduse, millega

⁸⁶ «Eesti Statistika» nr. 94, 1929, lk. 509.

⁸⁷ «Rahva Sõna» nr. 110, 17. V 1929.

⁸⁸ «Töö ja tervis» nr. 2, 1927, lk. 19.

⁸⁹ «Töö ja tervis» nr. 7, 1926, lk. 103.

⁹⁰ «Ühendus» nr. 69, 11 IX 1926.

majaperemeestele anti vaba voli üüri kõrgendamiseks ja maksujõuetute üürike väljatõstmiseks. Seetõttu hakkasid korteriüürid näitama tõusvat tendentsi. Elumaksumusindeks korteriüüri osas tõusis 100-lt 1922. aastal 227-le 1929. aastal. Korteriüüriks kulus sageli kuni pool tööpalgast.

Võib öelda, et töölisklassi olukord ei paranenud stabilisatsiooni perioodil, sest tööliste keskmine reaalpalk ja ostujõud ei saavutanud neil aastail ei sõjaeelset ega ka 1923. aasta taset. Ühtlasi süvenes kodanluse poliitilise võimu ajutise kindlustumise olukorras pealetung 8-tunnilisele tööpäevale ja töökaitseadustele. Toimus töölisklassi ekspluateerimise süvendamine. Seega olid need aastad üheks etapiks töölisklassi absoluutse ja kahtlemata ka relatiivse vaesumise protsessis, mis erilise intensiivsuse omandas järgneva majanduskriisi aastail.

Kapitalismi ajutine stabilisatsioon Eesti tööstuses omas äärmiselt ebakindlat ja osalist iseloomu. Kui kapitalistlike suurriikide tööstuses neil aastail sõjaeelne tootmise tase üldiselt ületati, siis suutis Eesti tööstus osaliselt ületada ainult sõjajärgsete aastate (1920—1924) taseme, kuid jäi kaugele maha sõjaeelsest tasemest. Seda põhjustas asjaolu, et Eesti tööstus oli varem arenenud ülevenemaalise turu vajaduste rahuldamiseks ja eraldumisega Venemaast kaotas selle turu. Uute turgude leidmine ja võitmine oli aga kapitalismi üldkriisi tingimustes äärmiselt raske. Seepärast suutsid püsima jääda ja tootmist laiendada ainult need ettevõtted, mis kohanesid siseturu ja välisturu muutunud nõuetele. Siseturu osatähtsus tööstustoodangu mahutamisel hakkas kasvama eriti aastail 1928—1929, mil kõrgendatud tollikaitse lõi paljudele tööstusharudele siseturul soodsa konjunktuuri. Sellisteks osutusid esijoones väliskapitaliga seotud kergetööstuse (tekstiili-, paberi- jm.) ettevõtted, mis oma monopoolse seisundi tõttu siseturul said arendada madalate hindadega väljavedu. Metallitööstuse osatähtsus tööstuse kogutoodangus vähenes tunduvalt. Rida metallitööstuse ettevõteteid töötas mittetäieliku koormusega või likvideeriti lõplikult. Välismonopolide konkurentsist tingitud piiratud turustamistingimused pidurdasid ka kodumaa tooraine baasil töötavate rasketööstusharude (näit. põlevkivi- ja tsemenditööstuse) arengut. Peamiselt väljaveo eesmärgil

alustati rea uute poolfabrikaatide (fosforiit, tselluloos, kunstsarv) tootmist.

Seega toimus stabilisatsioon Eesti tööstuses rahvamajanduslikult tähtsaima tööstusharu — metallitööstuse osatähtsuse vähenemise ja vähemtähtsate tööstusharude tõusu arvel.

2. EESTI PÖLLUMAJANDUS STABILISATSIOONIAASTAIL

Eesti eraldumine Venemaast ja kapitalismi üldkriisid olid põhilise tähtsusega tegureiks ka Eesti põllumajanduse arenemistingimuste kujunemisel. Kapitalismi arenemine Eesti põllumajanduses oli eelnevatel aastakümnetel toimunud tihedas seoses suure Peterburi turu nõuetega, mida Eesti põllumajandus varustas mitmesuguste saadustega. Kodanliku diktatuuri kehtestamisega Eestis katkestati endised majanduslikud sidemed Venemaaga. Põllumajandussaadustele uute turgude otsingul pöördus eesti kodanlus imperialistlike lääneriikide poole ja asus vastavalt lääne turu nõudmistele Eesti põllumajanduse ühekülgsele ümberkorraldamisele karjasaaduste — peamiselt või ja peekoni tootmiseks. Kurss Eesti muutmisele Lääne-Euroopa riikide agraarriipsiks ilmnis eriti selgesti kapitalismi ajutise stabiliseerumise aastail.

Sotsiaalmajanduslike suhete kujunemisele Eesti külas avaldas suurt mõju kodanliku maareformi teostamine. Pärast Oktoobrirevolutsiooni, mis likvideeris Eestis kõik feodaalkorra jäänused ja mõisnike maavalduse, ei saanud Eesti kodanlus taastada mõisnike maamonopoli ja nende eesõigusi. Proletariaadi ja maatööraha revolutsioonilise võitluse survel oli kodanlus sunnitud 1919. a. oktoobris vastu võtma seaduse mõisnike maade võõrandamise kohta. Maaseadus oli kodanlusele vajalik oma poliitilise võimu päästmiseks ja kindlustamiseks. Ühtlasi püüti mõisnike maade võõrandamise teel luua kulaklusele kui kodanliku diktatuuri peamisele sotsiaalsele klassitoele soodsaid arenemistingimusi ja laiendada kodanliku diktatuuri sotsiaalset baasi.

Maaseadusega loodud riiklikust maatagavarast said maad eelkõige klassisõjast kodanluse poolel ja Nõukogude-vastasest interventsioonist osavõtnud sõjaväelased, kulaklikud perekonnad, spekulandid jne. Maasaajate hulka kuulusid ka endised mõisnikud. Kaagjärve vallavolikogu

protokollis 1919. a. 14. detsembril märgitakse, et maad tuleb anda eeskätt neile, kellel on jõudu selle harimiseks, kes omavad kas raha või rikkaid sugulasi. Kategooriliselt tuleb aga ära keelata niisugustele inimestele suurema maa kätteandmine, kellel ei ole lehma ega hobust ning raha loomade ostmiseks.⁹¹ Selles 1919.—1921. a. maajagamisest säilinud dokumendis on väljendatud need põhimõtted, mille alusel maaseadust ellu viidi.

Mõisatöölise varustamist maaga ei olnud maaseaduses tema esialgsel kujul ette nähtud. Kodanliku Eesti juhtivad ringkonnad avaldasid arvamust, et «mõisatöölised leiavad tööd mujal, nagu mõisamaadel asuvates tööstusettevõtetes, metsatöödel ja taludes ega vaja maad.»⁹² 1920.—1924. aastail varustati maaga peamiselt Nõukogudevastases sõjast osavõtnuid, kellele anti põhiosa parematest võõrandatud mõisamaadest. Maatööraha üldine rahulolematuse ja revolutsioonilise liikumise tõus sundis aga kodanlikku valitsust 1924. aastal kindlustama maa- ja metsamajanduse ka mõisatöölisele⁹³ — võõrandatud mõisate maadel rajati uusi väike- ja pisikohti. Sel viisil lootis kodanlus maatöörahvast isoleerida ühisest revolutsioonilisest võitlusest linna proletariaadiga. Teisest küljest pidi maata talupoegade varustamine väikeste maatükikestega tagama kulaklusele alalise odava tööjõu.

Alates 1924. aastast hakkas väikekohtade erikaal asundustalude üldarvus kasvama. Kui 1925. aastal oli kuni 10 ha suurusi kohti 10 131 (33,9% üldarvust), siis 1929. aastaks kasvas nende arv 23 143-ni (45,6%-ni üldarvust). Keskmiselt oli nendel majapidamistel vaid mõni hektar maad, kuigi maaseadus lubas võõrandatud maad anda tarvitamiseks ühe perekonna ja kahehobuse töönormi suuruses. Kodanluse enda tunnistust mööda jäi suurem osa väikekohti elujõuetuks. Selle põhjuseks olevat maataagavara vähesus.

Hoolimata maafondi piiratusest, leidis aga kodanlik valitsus siiski võimaluse rajada üle 20 ha suurusi majapidamisi arvult 13 407, neist 3552 maaga üle 30 ha ja 145 koguni maaga üle 100 ha, mis näitab maa jaotamise klassiprintsiipi. Üldse oli riikliku maafondi jaotamise tule-

⁹¹ «Valgamaalane» nr. 130, 2. XI 1949.

⁹² Valitsusasutiste tegevus 1917—1934, Tallinn, 1934, lk. 145.

⁹³ Sealsamas.

musena 1929. aastaks rajatud üle 50 000 asunikumajandi,⁹⁴ mille arvel täienesid tublisti mitte ainult kehvikute, vaid ka keskmike ja kulakluse read.

Kuidas maareformi teostamine tegelikult toimus, seda aitavad selgitada mõned näited. Rohkesti jagati maid riigivõimule lähedal seisvaile isikuile, kes ei kavatsenud seda ise harida, vaid kasutasid saadud maad spekulatsiooniks. Üheks korrupsiooni pesaks maareformi teostamisel oli nn. ringkonnavalitsejate instituut. Altkäemaksuvõtmine oli enamike ringkonnavalitsejate juures muutunud süsteemiks, mille tõttu peaaegu igas jagatavas mõisas oli üksikute inimeste kätte koondunud 3, 4, 5 ja rohkemgi krunte.⁹⁵ Samal ajal valitses teisel terav maapuudus. Näiteks kui 1929. aastal tulid jagamiseks Hummuli, Aitsra ja Ala mõisatest planeeritud 21 krunti, avaldas nende saamiseks soovi 400 inimest, seega tuli ühe krundi kohta 20 soovijat.⁹⁶ Eriti kisendav maanälg valitses Peipsi rannikul ja Petserimaal, kus paljudel oli ainult $\frac{1}{2}$ —1 ha maad.⁹⁷

Endistele mõisatöölistele anti 3—7 perekonna kohta sageli ainult üks normaaltalu.⁹⁸ 1919. aasta andmeil oli Eestis endisi mõisatöölisi 21 600 perekonda. 1925. aastaks oli neist maad saanud 5 504 perekonda, 1928. aastaks — 9 828 perekonda. Kogu võõrandatud maast olid endised mõisatöölised saanud 3,9% ja riikliku maafondi tükeldamisele kuuluvast põllumajanduslikust maast 13,5%.⁹⁹ Endised mõisatöölised, maatamehed ja teised külakehvikud jäeti vallanõukogudes maasaamise järjekorra määramisel alati viimasesse järjekorda. Nende maasaamise palved tulid ainult siis läbivaatamisele ja rahuldamisele kui eesõigustatud maasaajate — klassisõjast kodanluse poole osavõtnute, kaitseliitlaste jt. soovid olid rahuldatud. Osal endistest mõisatöölisest puudus üldse maasaamise õigus. Maaseaduse §§ 15, 20 ja 22 muutmise seaduse¹⁰⁰ põhjal oli õigus maad saada ainult neil töölistel, kes 1919. aastal

⁹⁴ Valitsusasutiste tegevus 1917—1934, Tallinn, 1934, lk. 145.

⁹⁵ «Ühendus» nr. 40, 2. VI 1926.

⁹⁶ «Rahva Sõna» nr. 92, 24. IV 1929.

⁹⁷ «Vaba Maa» nr. 296, 5. XII 1926.

⁹⁸ II riigikogu protokollid, VIII istungjärg, 1925, nr. 225. Normaaltalu all mõisteti talukohta, mis vastas ühe perekonna ja kahe hobuse töönormile.

⁹⁹ «Edasi» nr. 23, 20. III 1928.

¹⁰⁰ «Riigi Teataja» nr. 51/52, 1924, lk. 351.

mõisates alalisteks töölisteks olid ja kuni mõisate tükeldamiseni mõisates teenisid. Kui tööline varem kas või mitu aastakümnet oli mõisat orjanud, kuid 1919. aastal mõisa põllul ei töötanud, siis jäeti ta maasaamise õigusest ilma.¹⁰¹

Hoopis teisiti kohtles kodanlik valitsus endisi paruneid, kellele anti kahehobuse töönormi suurused kohad ja mõisasüdamed ühes hoonetega ilma tasuta.¹⁰² Maad anti ka mõisnike lastele ja perekonnaliikmetele. Leidis mõisnikke, kes kasutasid soodsat olukorda oma endise suurmaaomanduse taastamiseks, näiteks ostis Virumaal endine Vao mõisa omanik Rennenkampf kokku suurema osa asunikkude talusid ja taastas oma mõisa endises suuruses. Samuti toimisid mõned teisedki.¹⁰³

Kasutades tööliklassi revolutsioonilise võitluse ajutist mõõna, võttis riigikogu 1925. aastal vastu maaseaduse täiendamise ja muutmise seaduse, mis sisuliselt tähendas mõisnike maade võõrandamise seaduse osalist tühistamist. Selle seaduse alusel anti endistele mõisaomanikele tagasi nn. landstelled ehk maatükid (kogusuurusega mitte üle 50 ha kõlblikku maad), mis olid kuulunud neile enne rüütlimõisa omandamist või mis kuulusid neile teistes mõisates; samuti anti tagasi suvilad, ehituskruunid ja raielangid. Peale nende iseseisvate üksustena krepostiraamatutesse kantud maatükkide kuulusid tagasiandmisele ka mõisatest lahutamatud osad, mille kohta olid sõlmitud võõrandamislepingud enne 25. oktoobrit 1919. aastat ja mille suurus ei ületanud 50 ha kõlblikku maad. Ühiselt mitme isiku nimel omandatud maatükkidest anti tagasi iga kaasomaniku kohta kuni 50 ha.¹⁰⁴ Seda seadust kasutades võisid mõisnikud fabritseerida maa fiktiivset jagamist ja müümist ning saada altkäemaksu eest loa nende tehingute vormistamiseks krepostiraamatutes varasema kuupäevaga. 1927. aastal võttis riigikogu vastu maaseaduse täiendamise ja muutmise seaduse nr. 2, millega endistele omanikkudele anti tagasi maaseadusega võõrandatud varandustest tööstuslike ettevõtete ehitused ja

¹⁰¹ «Ühendus» nr. 28, 11. VII 1925.

¹⁰² II riigikogu protokollid, VIII istungjärk, lisa 12.

¹⁰³ «Edasi» nr. 149, 23. XI 1926.

¹⁰⁴ «Riigi Teataja» nr. 95/96, 5. VI 1925, lk. 458.

sisseseaded ühes ettevõtetele tarviliku maa-alaga kuni 50 ha suuruses.¹⁰⁵

1925. a. maaseaduse täiendamise ja muutmise seaduse põhjal anti igale kogudusele pastori ja kõstri tarvidusteks 75 ha maad ja 25 ha metsa.¹⁰⁶ Selline «kristlik» maade tagastamine, ajal, kus paljudele asunikele anti maad ainult 5 ha suuruses, süvendas maapuudust ja viletsust (1926. aastal oli kodanlik valitsus sunnitud koguduste «teenijate» isiklikuks tarviduseks eraldatud maa kogusuurust piirama 50-ha-ga).¹⁰⁷ Kingitused mõisnikele ja pastortele väljendasid kodanliku valitsuse taotlusi tugevdada klassiliitu mõisnikega ja kindlustada eraomanduse printsiipi.

10. juunil 1925. aastal võeti vastu nn. riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omandamiseks andmise seadus. Selle seaduse järgi tuli asunikel nende käes olev maa 60 aasta jooksul välja osta, kusjuures iga aasta tuli maksta intresse ja kustutusprotsenti. Keskmise headusega põllumaa hektari hinnaks võeti 40 grammi kulda, milline hind oli ennekuulmatult kõrge. Sisuliselt oli see seadus asunduskohtade laostamise ja koondamise seadus, kuna selle seaduse järgi oli lubatud koondada ühe isiku kätte kuni 75 ha riigimaid, mis moodustas 5—9 tavalise asunikukoha suuruse. Maade kokkuostmise võimalus oli seega kindlustatud. Kuna see seadus ilmselt tekitas kehvemate asunike seas rahuolematust, oli riigikogu 1926. aastal sunnitud võtma vastu nn. riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omandamiseks andmise seaduse muutmise seaduse, mille järgi võis ühe isiku omanduseks olla kuni 50 ha kõlblikku maad.¹⁰⁸ Seega piirati mõnevõrra maade kokkuostu võimalust, kuid võimalus iseenesest jäi püsima.

Jaanuaris 1926 võeti vastu ka kogukonna-, asutuste- ja erarendimaade korraldusseadus,¹⁰⁹ mida isegi kodanlikus riigikogus nimetati «vabadikkude hävitamise seaduseks». Teatavasti asus Eestis hallparunite ja teistel maa- del üle 9600 popsikoha 36 000 elanikuga. Uue seaduse alusel võis pops oma koha endale pärisomanduseks osta, kuid seadus lubas popsikohta moodustada ainult siis, kui see

¹⁰⁵ «Riigi Teataja», nr. 52, 28. V 1927, lk. 714.

¹⁰⁶ «Riigi Teataja», nr. 95/96, 5. VI 1925, lk. 458.

¹⁰⁷ «Riigi Teataja», nr. 99, 24. XII 1926, lk. 1026.

¹⁰⁸ III riigikogu protokollid, II istungjärg, 1926, nr. 17.

¹⁰⁹ II riigikogu protokollid, X istungjärg, 1926, nr. 317.

maaomanikule-hallparunile «tunduvaid põllumajanduslike raskusi ei tekita». Seega andis uus seadus (kuna riik rendilepinguid enam ei pikendanud) vabadiku täiesti maaomaniku meelevalda alla. Viimane võis popsi tema maalapilt «põllumajanduslike raskuste» ettekäändel minema kihutada, kuigi pops oli oma maatükil juba aastakümneid elanud, selle viljakandvaks muutnud ja hooned ehitanud. Ent kulakluse «põllumajanduslike» huvide kaitsmise kõrval taotles seadus ka teist eesmärki — isoleerida popse nende väikeomanikuks muutmise teel töölisklassist, allutada neid väikekodanlikule ideoloogiale. Et popside suuremaviisilist äraajamist siiski ei toimunud, see seletub hallparunite vajadusega odavate töökatte järele. 1927. a. andmetel oli otsustatud eraldada 7922 popsikohta. Era maadel eraldatud kohtade suurus oli keskmiselt 1 ha.¹¹⁰ Popsikohtadele maa juurdeandmise küsimus heideti riigikogus algusest peale kõrvale.

Eesti kodanluse rahvavastast agrarpoliitikat kroonis 5. märtsil 1926. aastal riigikogus vastuvõetud seadus mõisnikele neilt võõrandatud maade eest tasumaksmise kohta. Kuigi nimetatud küsimus oli otsustatud põhimõtteliselt juba 1919. aastal, julges kodanlus eesti töörahva võimsa revolutsioonilise liikumise tõttu seda otsust seadusandlikult fikseerida alles peale 1924. a. 1. detsembri ülestõusu mahasurumist. Eesti kodanlus takistas parunitele tasumaksmise seaduse panemist rahvahäätusele, kuigi selleks vajalik hulk allkirju oli juba kogutud. Riigikogu juhatus, riigikohtu ja ülikooli õigusteaduskonna eksperdid (näiteks riigikohtunik P. Puusepp, prof-d J. Uluots ja A. Piip) tulid vastaval nõupidamisel otsusele, et parunitele tasumaksmise seadus on maksuseadus, mis põhiseaduse § 34 järgi rahvahäätusele kuuluda ei või.¹¹¹

Maade eraomanduseks müümise tähe all organiseeriti Maapank (1926), mille ülesandeks oli asunikelt ja riigimaade rentnikelt eraomanduseks müüdava maa ostuhinna, maarendi, antud laenude ja laenude protsentide sissenõudmine. Kõigist neist summadest loodi 1929. aasta seadusega nn. asunduskapital, millest tulidki tasumisele mõisnikele määratud summad.

Saksa mõisnikele neilt võõrandatud maa eest määrata-

¹¹⁰ «Ühendus» nr. 52, 6. XI 1927.

¹¹¹ «Päevaleht» nr. 39, 9. II 1927.

tud summa ulatus esialgu 12,8 miljoni kroonini, koos 1931. a. täiendusega Saksa kodakondsusesse kuuluvaile paruneile aga juba 17 miljoni kroonini.¹¹² Maapanga korraldusse minev maa, ehituste, inventari ja muu väljaostu summa moodustas umbes 75 miljonit krooni,¹¹³ mille pidi maksma Eesti talurahvas. Kuna Maapangale taluraha poolt makstavad summad ületasid parunitele kodanluse poolt määratud kompensatsiooni, tähendas mõisnike maade võõrandamine sisuliselt nende ostmist parunitelt kodanliku valitsuse poolt ning suure vaheltkasu eest edasimüümist maanäljasele talurahvale. Lõppkokkuvõttes oli maareformi teostamine kodanlusele suureks tuluallikaks, töötavale talurahvale aga tähendas see maksukoorma mitmekordseks tõusmist ja nende sattumist võlaorjusse.

Võrreldes Oktoobrirevolutsiooni saavutustega, oli kodanliku maareformi teostamine suureks sammuks tagasi. Nõukogude võimu ajal Eestis konfiskeeriti mõisnike maa ja anti üldrahvalikuks omanduseks. Eesti töötav talurahvas vabanes iga-aastasest rendimaksust paruneile vähemalt 40 miljoni kuldrubla ulatuses aastas, arvestamata renti natuuras, samuti iga-aastastest kulutustest maa ostmiseks. Eesti kodanlus taastas maa eraomanduse ja mõisnike «õiguse» nende poolt eesti rahva käest röövitud maale. Seda «õigust» tunnistas eesti kodanlus mõisnikele tasumaksimisega neilt võõrandatud maade ja inventari eest.

Kodanluse reaktsiooniline maaseadus ei kõrvaldanud maapuudust Eesti külas ega parandanud maaproletariaadi ja kehvikute olukorda. Maa jäi endist viisi ühtede rikastamise ja teiste kurnamise vahendiks. Kodanliku maareformi teostamine soodustas edasist kapitalistlikku diferentseerumist ja klassivastuolude teravnemist Eesti põllumajanduses. Toimus tootmisvahendite (maa, inventari, loomade jne.) kontsentreerumine kulaklik-kapitalistlike majapidamiste kätte ning kehvikute ja keskmike järkjärguline laostumine. Kodanlikud majandusteadlased väitsid, et maaseaduse tulemusena on Eesti muutunud väikemaapidamise maaks ja et maaküsimus on Eestis lahendatud. Selliste väidetega püüti varjata sügavaid klassivastuolusid, mis

¹¹² «Rahva Sõna» nr. 276, 5. XII 1931.

¹¹³ Th. Pool, Maauendus Eestis, Fennougrica V. A. Tallinn 1936, lk. 14.

olid olemas, ühelt poolt kapitalistlik-kulaklike talundite ja teiselt poolt maata ning vähese maaga talupoegade vahel.

Kapitalistliku diferentseerumisprotsessi konkreetne näitamine Eesti põllumajanduses neil aastail on raskendatud asjaolu tõttu, et kodanlik statistika ei rühmitanud talumajapidamisi mitte sotsiaal-klassiliste tunnuste, vaid ainult maa suuruse järgi. Rühmitamine maa suuruse järgi peegeldab aga ainult maa kontsentratsiooni, mis on ainult maavaldamise suhete üks külg. Kuid ka ses suhtes ei ole kodanliku statistika andmed päris täpsed. Näiteks oli ühe isiku valduses sageli mitu erinevas kohas asetsevat talu, kodanlik statistika aga arvestas neid kui iseseisvaid üksusi.

1929. aasta põllumajandusliku üleskirjutuse andmeil jagunes maavalodus järgmiselt:

Talundi rühm	Talundite arv	Talundite maa (ha)	Arvu %	Maa %
1— 5 ha	23 456	91 887	17,6	3,0
5—10 ha	21 600	197 398	16,2	6,4
10—20 ha	34 977	602 451	26,2	19,5
20—30 ha	24 235	669 994	18,2	21,7
30—50 ha	22 185	960 409	16,6	31,0
50—100 ha	6 433	456 049	4,8	14,7
100 ja enam	471	115 561	0,4	3,7
Kokku	133 357	3 093 749	100	100

Neil andmeil oli umbes pool kogu põllumajanduslikust maast üle 30 ha suuruste talundite valduses, kuigi viimased moodustasid talundite üldarvust vaid 21,8%. Seevastu 1—10 ha suurused talundid, mis moodustasid talundite üldarvust 33,8%, kasutasid vaid 9,4% maast. Kui viimastele liita ka vähem kui 1 ha maad omavad kohad, mille arv ainuüksi maal, s. t. väljaspool linnade ja alevite piire, ulatus 21 977-ni (neid majapidamisi 1929. aasta põllumajandusloendusel ei arvestatud), siis selgub, et 67 033 majandit või 43,4% kõigist majandest omasid vaid 9,7% maast. Neis majandites elas 226 988 inimest või

32,5% Eesti põllumajanduslikust rahvastikust, enamik neist moodustas nn. agraarse ülerahvastuse.¹¹⁴

V. I. Lenin oma töödes tõestas, et talurahva klassilise diferentseerumise põhiliseks ja määravaks näitajaks on palgatöö kasutamise iseloom ja ulatus selles või teises majapidamises. Teatava ettekujutuse küla diferentseerumisest võib saada üksnes siis, kui vaadelda maavalduse jagunemist ühenduses palgalise tööjõu kasutamisega ja teiste põhiliste tootmisvahendite (kari, inventar jne.) jagunemisega.

Palgaliste arv talundeis oli 1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmeil 82 204 inimest (tegelikult võis põllutööliste arv olla suurem, sest üleskirjutus ei arvestanud mitte kõiki töölisi, vaid ainult neid, kes tema läbi viimise momendil töötasid põllumajanduses). Andmed palgatööjõu kasutamisest majapidamiste suurusrühmade järgi näitavad, et 1—5 ha-s rühmas tuli keskmiselt ühe talundi kohta palgatööjõudu 0,08 inimest, 5—10 ha-s rühmas 0,14, 10—20 ha-s rühmas 0,37, 20—30 ha-s rühmas 0,67, 30—50 ha-s rühmas 1,2 ja üle 50 ha rühmas 2,98 inimest. Majapidamistes suurusega üle 100 ha, milliste arv oli 1929. aastal 471, kasutati palgatööjõudu keskmiselt ühe talundi kohta koguni 13,1 inimest.¹¹⁵

Loomad jagunesid 1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmeil talundirühmade vahel järgmiselt:

Talundirühm	Veised ühe talundi kohta	Lambad ühe talundi kohta	Sead ühe talundi kohta	Hobused ühe talundi kohta
1—5 ha	1,1	1,0	0,7	0,4
5—10 "	2,0	1,8	1,0	0,8
10—20 "	3,6	3,2	1,6	1,3
20—30 "	5,5	4,4	2,8	1,9
30—50 "	7,9	5,9	3,4	2,5
50—100 "	11,3	6,8	4,7	3,4
100 ja enam	36,0	7,2	9,3	11,1

¹¹⁴ «Eesti Statistika» nr. 116/117, 1931, lk. 421—423.

¹¹⁵ Arvutused on tehtud 1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmete järgi.

Nagu neist andmeist nähtub, oli 1—5 ha talunditest rohkem kui pool ilma hobuseta, samuti oli ilma hobuseta osa 5—10 ha talundeid, seevastu 30—50 ha rühmas kasutati talundis keskmiselt 2—3 hobust, 50—100 ha rühmas 3—4 ning 100 ja enam ha talundites keskmiselt 11 hobust.

Põllutöömasinate kasutamise alal oli pilt samasugune. 1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmeil tuli näiteks külvimasinaid iga 100 ha põllumaa kohta 1—5 ha suuruste talundite rühmas 0,09, 5—10 ha rühmas 0,06, 10—20 ha rühmas 0,25, 20—30 ha rühmas 0,54, 30—50 ha rühmas 0,72, 50—100 ha rühmas 1,06 ning 100 ja enam ha suurustes talundites 1,98. Umbes samasugune vahekord valitses viljaniitjate, rohuniitjate, viljapeksumasinate, tuulamismasinate jt. kasutamise alal.

Maaparanduse väärtus oli talundite varanduse koguväärtusest kuni 10 ha suurusega talundeis 0,6%, 10—20 ha 0,7%, 20—30 ha 0,9% ja üle 30 ha 1,3%. Talundiliikide järgi oli maaparanduse osa kõige suurem ostutalundites, millisesse liiki kuulus kõige enam suuremaid talundeid. Kunstväetise tarvitamise intensiivsus kasvas alates 20 ha talunditest ühes talude suurusega.¹¹⁶

Kasutades V. I. Lenini juhendeid maarahvastiku rühmitamise alal, võib kodanliku Eesti külas peale maa-proletariaadi ehk palgatöölise eraldada järgmisi rahvastiku rühmi.

1) Poolproletaarlased ehk vabadikud, s. o. «... need, kes hangivad endile elatusvahendeid osalt palgatööga kapitalistlikes põllumajandus- või tööstusettevõtetes, osalt tööga oma või renditud maatükil, mis annab vaid teatava osa toiduaineid tema perekonnale».¹¹⁷ Kodanliku Eesti tingimustes kuulus siia rühma enamik maapidajaid maaga alla 1 ha ja 1 ha-st kuni 5 ha-ni. Kodanliku statistika kinnituse kohaselt esines põllutöö nende majapidamistes kõrvaltöona. Suurem osa neist majapidamistest oli ilma hobuseta. Siia rühma kuulus kahtlemata ka osa 5—10 ha majapidamisi, millest üks viiendik oli ilma hobuseta. Selle rühma erikaal kasvas eriti ühenduses maareformi elluviimisega, mille üheks eesmärgiks oli muretseda maa-kodanlusele rohkesti odavat tööjõudu. Selle rohkearvulise töötava maarahva rühma olemasolu ja erilist seisundit püüdsid kodanluse esindajad varjata, segades ta ära

¹¹⁶ Talundite rahvastik ja varandused, Tallinn, 1932, lk. 33 ja 93.

¹¹⁷ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., Tallinn, 1955, lk. 128.

üldise «talurahva» massiga. Selles mõttes jäeti ka 1929. a. põllumajanduslikust üleskirjutusest kõik pisimajapidamised maaga alla 1 ha välja.

2) Teise rühma moodustasid väikepõllupidajad, s. o. need «... kelle valduses on omandiõiguse või rendi alusel nii väike maatükk, et kattes oma perekonna ja oma majapidamise vajadused, nad ei palka võõrast tööjõudu.»¹¹⁸ Siia rühma kuulus enamik maapidajaid maaga 5—10 ha ja kahtlemata ka osa kehvemaid talunikke 10—20 ha rühmast, kes ei tarvitanud võõrast palgalist tööjõudu ja suutsid hädavaevu katta ainult oma perekonna ja majapidamise vajadused.

3) Kesktalurahva all tuleb V. I. Lenini formuleeringu kohaselt mõista «... väikemaapidajaid, kelle valduses on kas omandiõiguse või rendi alusel samuti väikesed maatükid, kuid ometi niisugune, mis, esiteks, annavad kapitalismi ajal tavaliselt mitte ainult kehva ülalpidamist majandi perekonnale, vaid võimaldavad saada ka teatavat ülejääki, mis võib vähemalt headel aastatel muutuda kapitaliks, ja kes kasutavad teiseks üsna sageli (näiteks ühes majandis kahest või kolmest) võõrast palgalist tööjõudu.»¹¹⁹ Kodanliku Eesti tingimustes kuulusid siia osaliselt talupojad maaga 10—20 ha, millises rühmas palgaliste põllutöölise arv moodustas umbes kolmandiku kogu selle rühma majapidamiste arvust, ja samuti talupojad maaga 20—30 ha, millises rühmas palgaliste arv moodustas kaks kolmandikku selle rühma majapidamiste arvust.

4) Suurtalunikud on V. I. Lenini määratluse kohaselt «... kapitalistlikud ettevõtjad põllumajanduses, kes kasutavad oma majandis tavaliselt mitut palgatöölist...»¹²⁰ Kodanliku Eesti tingimustes kuulus sellesse kulakute ja kapitalistlike ettevõtjate rühma suurem osa talunikest maaga 30—50 ha, millises rühmas palgatöölise arv ületas talundite arvu, ning maaomanikud maaga üle 50 ha, millises rühmas tuli talundi kohta keskmiselt ligi 3 palgatöölist. Kulaklike majandeid leidis ka talundite hulgas maaga alla 30 ha, eriti talundite rühmas maaga 20—30 ha.

Palgatööjõudu ekspluateerivad kulaklik-kapitalistlikud talundid, kellele kuulus üle poole kogu harimiskõlblikust

¹¹⁸ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., Tallinn, 1955, lk. 129.

¹¹⁹ Sealsamas, lk. 130.

¹²⁰ Sealsamas, lk. 131.

maast, samuti valdav osa kariloomi, põllutööriistu ja -masinaid, olid turustatavate põllumajandussaaduste peamisteks tootjateks.

Kulaklusel oli võimalus põllutööliste ekspluateerimist stabilisatsiooniaastail süvendada, sest 1921. a. põllutööliste tööaja ja palgaolude korraldamise seadus jäi kulakluse vastupanu tõttu tegelikult ellu viimata. Selle seaduse järgi tuli põllutööliste palganormid ja töötingimused kindlaks määrata peremeestest ja töölistest koosnevatel segakomisjonidel. Vallavalitsused aga ei korraldanud üldse segakomisjonide valimisi, või kui korraldasid, siis keeldusid peremehed sinna oma esindajaid saatmast. 1925. aastal pandi riigikogus põllumeestekogude jt. rühmade heakskiitmisel kalevi alla seaduseelnõu, millega taheti töö-hoolekandeministeriumile anda õigust põllutööliste tööaega ja palganorme vastavate määrustega reguleerida. Seetõttu oli peremeestel võimalus põllutööliste tööpäeva pikendada ja määrata palka oma suva järgi. Sageli sunniti töötama varavalgest hilisõhtuni, kusjuures anti viletsat toitu. Kodanliku statistika andneil põllutööliste nominaalpalk stabilisatsiooniaastail küll pisut tõusis (näiteks meesaatatöölistel 24 kroonilt kuus 1925. aastal 27,2 kroonini kuus 1929. aastal), kuid samaegselt tõusis ka elukallidus.

Olenevalt konjunktuurist välisturgudel tõusis Eesti põllumajanduses stabilisatsiooniaastail karjakasvatuse osatähtsus. Põllumajanduse kogutoodangu väärtus tõusis 231 miljonilt kroonilt 1924.—1925. aastal 256,7 miljonile kroonile 1928.—1929. aastal, kusjuures loomapidamise kogutoodangu väärtus tõusis 123-lt 150,7 miljoni kroonini, seevastu maapidamise kogutoodangu väärtus langes mõningate kõikumiste järele sama aja jooksul 108-lt 106 miljoni kroonini.¹²¹

Karjamajandus omakorda arenes ühekülgse veisekasvatuse (eriti piimakarja arendamise) suunas, mida tõendab järgnev tabel loomade üldarvu kohta:¹²²

Esitatud tabelist nähtub, et lammaste ja sigade osas ilmnes stabilisatsiooniaastail languse tendents. Pidevat tõusu näitas neil aastail lehmade arv, millega ühenduses eriti arenes meiereivõi tootmine. Meiereid rajati koopera-

¹²¹ Eesti 1920—1930, lk. 102.

¹²² Sealsamas.

	Hobused	Veised		Lambad	Sead
		Üldse	Lehmad		
1924	208 076	502 225	321 245	608 598	287 507
1925	223 747	555 322	360 861	719 785	338 648
1926	226 360	599 120	379 780	665 970	333 150
1927	229 530	633 870	386 680	666 650	354 360
1928	227 540	650 540	403 850	658 600	326 930
1929	205 448	603 949	406 562	475 935	279 080

tiivsel alusel, mispärast ühistegevus Eestis areneski just piimanduse alal. Ühispiimatalituste arv tõusis 173-lt 1924. aastal 331-ni 1929. aastal, kuna erapiimatalituste arv sama aja jooksul langes 75-lt 53-le. Piimatalituste võitoodang tõusis 36 294-lt kvintalilt 1924. aastal 136 999 kvintalile 1929. aastal.¹²³ 90 protsenti meiereide võitoodangust veeti välja. Või muutus kodanliku Eesti tähtsaimaks põllumajanduslikuks väljaveoartikliks, moodustades 1929. aastal põllumajandussaaduste väljaveo üldisest väärtusest ligi kaks kolmandikku. Teiste kodanliku Eesti tähtsamate loomakasvatussaaduste — peekoni ja munade väljaveo hulk ja väärtus oli või kõrval suhteliselt väike. Seega arenes kodanliku Eesti põllumajandus stabilisatsiooniaastail turu nõudmisi arvestades mono-produkti tootmise suunas.

Ühenduses karjakasvatuse osatähtsuse tõusuga hakati neil aastail rohkem kasvatama söödajuurikaid ja -vilja ning põlluheina. Võrreldes 1920.—1924. aastate keskmisega, kahanesid rukki, odra ja kaera külvipind ning toodang, samal ajal suurenesid aga nisu külvipind ja toodang. Kartulitoodang püsis keskmiselt samal tasemel kui 1920.—1924. aastail, kuigi kartuli kasvupind kahanes. Linakasvatuse keskmine tase ületas 1920.—1924. aastate taseme. Üldiselt ületas Eesti põllumajandus stabilisatsiooniaastail loomade arvu, põllukultuuride kasvupinna ja toodangu poolest sõjajärgsete aastate (1920—1924) keskmise taseme.

Võrreldes sõjaeelse ajaga põllukultuuride kasvupind üldiselt suurenes,¹²⁴ kuid üksikute kultuuride viljelemise osas toimus märgatavaid muudatusi. Näiteks vähenes sõjaeelsega võrreldes kartuli kasvupindala (83 000 ha-lt

¹²³ Eesti 1920—1930, lk. 117.

¹²⁴ Eesti arvudes, Tallinn, 1934, lk. 33.

1911. aastal 61 703 ha-le 1929. aastal)¹²⁵, mis oli tingitud piiritustööstuse allakäigust pärast Vene laiaulatusliku turu kaotamist. Enamik piiritusevabrikuid jäi seisma. Ühtlasi vähenesid ka toidukartulite müügivõimalused, mille tõttu kartul kaotas põllumajanduse kaubandusliku artiklina oma endise tähtsuse. Turukonjunkturi muutumise tõttu vähenes ka lina kasvupind (40 184 ha-lt 1910.—1914. aastail 36 110 ha-le 1925.—1929. aastail)¹²⁶. Loomakasvatuse osas tõusis 1929. aastaks võrreldes 1914. aastaga veiste arv 25% võrra, ning lehmade arvaldi võttes 62% võrra, mis tõendab piimakarjakasvatuse osatähtsuse suurt tõusu. Teistes loomakasvatusharudes märkimisväärseid tulemusi ei saavutatud.

Piimakarjakasvatuse intensiivistumine oli kodanlikus Eestis tulutoov peamiselt kulaklusele ja jõukamale kesktalurahvale, kes juba varakult, XX sajandi algul, hakkasid loomakasvatusele kui tulutoovamale sissetulekuallikale üle minema. Keskmikud ja kehvikud aga, kes kuni kodanliku Eesti tekkimiseni olid oma peamise sissetuleku Põhja-Eestis saanud kartuli, Lõuna-Eestis aga lina kasvatamisest, sattusid turukonjunkturi muutumisega ja üleminekuga piimakarjakasvatusele raskesse olukorda. Loomade muretsemine ja neile vastavate hoonete ehitamine oli kulukas, mille tõttu suurem osa kehvikuid ja keskmikke suutis pidada lehma vaid vähesel arvil, kusjuures karjakasvatusest saadi väga väikest sissetulekut ja sedagi enese tarbimise piiramise arvel, s. o. sel teel, et kogu täispiim müüdi meiereile ja tarvitati ise meiereist tagasi ostetud lõssi.

Kariloomade arvu teatav kasv stabilisatsiooniaastail toimus peamiselt kulaklik-kapitalistlike majapidamiste arvel. Kodanliku statistika andmeil lehmade keskmine arv 1—5 ha suurustes talundites ajavahemikul 1925—1929 langes, 5—10 ha suurustes talundites püsis umbes samal tasemel, järgnevates rühmades lehmade keskmine arv talundi kohta aga tõusis, kusjuures tõus üle 30 ha suurustes talundites ületas 10—30 ha suuruste talundite keskmise juurdekasvu.¹²⁷ Suure tootlikkusega tõuloomade hankimine oli jõukamate monopoliks. Karjakasvatuse tõus

¹²⁵ «Konjunktuur» 1940, nr. 64/65, lk. 192.

¹²⁶ Sealsamas, lk. 197.

¹²⁷ «Eesti Statistika» nr. 99, 1930, lk. 106.

andis seega omapoolse tõe kapitalistlikule diferentseerumisprotsessile Eesti külas.

Kapitalismi areng Eesti põllumajanduses väljendus ühelt poolt kulaklik-kapitalistlike majandite intensiivistumise ja teiselt poolt töötava talurahva laostumise protsessis. V. I. Lenin näitas, et väiketootmise väljatõrjumise all suurtootmise poolt «... ei tule mõista üksnes viivitatut eksproprieerimist. Väljatõrjumise hulka kuulub ka väike-maapidajate laostumine, nende majandamistingimuste halvenemine, mis võib kesta aastaid ja aastakümneid. See halvenemine võib väljenduda nii väikemaapidaja liialt rohkes töös või halvemas toitumises, tema koormamises võlgadega, karja söötmise ja üldse pidamise halvenemises, maa hooldamis-, harimis- ning väetamistingimuste jne. halvenemises kui ka majapidamise tehnika seisakus jne.»¹²⁸

Kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni aastail süvenes töötava talurahva orjastamine ja kurnamine monopolistliku finantskapitali poolt. Tänu Oktoobrirevolutsioonile vabanes talurahvas täielikult võlgadest, kuid juba kapitalistliku stabilisatsiooni aastaiks oli monopolistlik finantskapital jõudnud töötava talurahva uuesti mässida võlaorjuse võrkudesse.

Kuna Eestis puudus küllaldane erakapital põllumajanduse finantseerimiseks, asutas riik selleks otstarbeks reerifonde, näiteks asunike ehitus- ja inventarilaenu, ühispiimatalituste ja linatööstuse finantseerimise, põllutöömashinate ja väetise ostmise, seemnevilja müretsemise jne. alal. Kõigi nende fondide valitsemise usaldas riik Maapangale ja Pikalaenu Pangale, kes selle kõrval andsid põllumajandusele krediiti ka oma kapitalidest. Kuni 1928. aasta lõpuni oli põllumajandus saanud krediiti riiklikkude krediidiallikate — Maapanga, Pikalaenu Panga ja põllutööstuste kaudu 37,98 miljonit krooni. Stabilisatsiooni-aastail realiseeriti ka Rootsi ja Soome valitsuselt saadud nn. põllumajanduslik kaubakrediit.

Pikaajalist madalaprotsendilist (2—8%) riiklikku krediiti said kasutada peamiselt kulaklikud majapidamised, kuna kehvikuil oli raske leida laenu saamiseks vajalikke käendajaid. Kehvik pidi sageli kasutama pangavälisid veksliekrediiti, kus normaalseks protsendiks loeti 12—24%

¹²⁸ V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., Tallinn, 1953, lk. 58.

aastas. Monopolistlik finantskapital sundis keskmikke ja kehvikuid üha sagedamini tarvitama kõrgeprotsendilist lühiajalist krediiti.

Kulakuile ja jõukaile keskmikele olid riiklikud krediidid ainult soodustuseks, mis aitas neil süvendada põllutööliste ja kehvikute ekspuaterimist ning sel teel kindlustada oma majapidamisi. Enamikule talurahvast aga tähendasid krediidid nende röövimist monopolistliku finantskapitali poolt, kuna laenude protsendimäär ületas kaugelt enamiku talude tasuvuse protsendi. Eriti ränga koormana lasusid laenud asundustaludel, kuna asunik pidi kogu oma majapidamise alles rajama. 1929. a. andmeil ulatus põllumajanduse riiklik laenukoorem 32 miljoni kroonini ning eravõlgnevus 23 miljoni kroonini. Ostutaludel lasus riiklikku võlga keskmiselt ühe talu kohta 112 krooni, asundustaludel 713 krooni.¹²⁹ 1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmeil oli talundite võlgade uurimisel arvestatud talundeist võlgadega koormatud 54,6 protsenti.

Peale laenude ja nende protsentide tasumise rõhus talurahvast kõrge maksukoorem riigi ja omavalitsuse heaks, mis 2—3 korda ületas sõjaeelse taseme. Seejuures oli asunike maksukoorem 50% kõrgem kui päriskohtomanikel, kuna neil lasusid ka maa, inventari jm. väljaostumaksud. Koos asunike ostuvõla ja tähtajaliste maksude võlga olid talundid 1. augustiks 1930 riigile võlgu 47 miljonit krooni.¹³⁰

Kehvikute majapidamistes oli mõõduandvaks agraarvahekorraks rendivahekord, mis võimaldas ostutalude peremeestel ja riigil nõorida kehvtalurahvalt kõrget rendimaksu. 6-aastaste esialgsete rendilepingute järgi pidid kõik riigilt maasaajad ehitama selle aja jooksul tarvilikud elu- ja kõrvalhooned, muidu kaotasid nad õiguse nende käes olevatele kohtadele. Maaseaduse määruste järgi kaotas rentnik õiguse tema käes olevale kohale ka siis, kui ta kaks rendi tähtaega renti tasumata oli lasknud mööda minna. 1925. aastal kõrgendati asunikkude renti 20—50% võrra ning otsustati maksmata jäänud renti hakata sisse nõudma administratiivkorras ilma kohtuta.¹³¹ Seega olid loodud kõik tingimused kehvemate asunikkude eksprop-

¹²⁹ «Postimees» nr. 342, 16. XII 1929.

¹³⁰ Eesti 1920—1930, lk. 59.

¹³¹ «Klassivõitlus» nr. 54/55, 1925, lk. 37.

rieerimiseks. Lisaks muule võttis riigikogu, nagu juba eespool mainitud, 1926. aastal vastu nn. parunitele tasumaksmise seaduse, mille kulud tuli kanda asunikel, kuigi tuhanded asunikud ei suutnud maksta isegi renti ega ehitada eluhooneid. Ostutalude maadel asuvad rentnikud tasusid renti kas rahas või tööga kulakule. Eesõigustatud maasaajad-härrasasunikud ja paljud põllumeestekogude tegelased andsid oma talud rendile nn. pooletera alusel.

Monopolistliku finantskapitali tööriistaks töötava talurahva kurnamisel osutus kapitalismi üldkriisi tingimustes ka põllumajanduslik ja tarbijate koöperatsioon. Eestis tuli üga valla kohta 10 mitmesugust põllumajanduslikku ühistegevuslikku organisatsiooni. See oli puhtkodanlik liikumine, mis teenis ja kindlustas kapitalismi ning oli seotud kodanliku riigiaparaadiga. 1926. a. lõpuni oli ühistegevusele Eesti Panga kaudu antud riiklikku laenu 623,6 miljonit marka. Ühistegevuse krediteerimisega tegelesid ka ühispangad, kes samuti valdasid ka riiklikke ressursse.

Ühistegevuse keskorganiks oli tööerakondlaste mõjupiirkonda kuuluv Eesti Ühistegeline Liit. Ostu-müügi ehk tarvitajate ühingud (neid oli 1926. aastal 275 60 000 liikmega) olid koondatud Eesti Tarvitajateühistute Keskühisusse (edaspidi ETK), mis oli tööerakonna ja asunikude liidu poliitiliseks tööriistaks ja nende tegevuse majanduslikuks aluseks. ETK oli monopolistiks küla-kaubanduse alal, tema peasissetulekuallikaks oli ühistelevate põllumajanduslikkude kaupade ja ka elatustarvete muretsemine, millistelt operatsioonidelt ETK sai suuri kasumeid. ETK oli tihedalt seotud monopolistliku finantskapitaliga ning välis- ja sisemaiste monopolidega. ETK sõlmis paljude vabrikutega lepingud, et nad kaupu ühistelevatele odavamalt ei müüks kui ETK. Ta oli monopoli seisukorras «Estokingi» jalanõude, Järvakandi klaasi, «Teguri» põllutööriistade jne. suhtes.¹³² ETK kaubanduslikke operatsioone finantseeris Eesti Pank.

ETK võistlejaks oli Põllumajanduslik Keskühisus «Estonia», mis töötas põllumeestekogude partei juhtimisel ja püüdis maal asuvaid nn. tarvitajate ühiseid oma juhtimise alla haarata. «Estonia» kujunes monopolistiks põllumajandussaaduste väljaveo alal. Enamik ühisiimatilitusi olid «Estonia» liikmeteks ning turustasid oma saadusi tema kaudu. 1926. aastal läks 64,2% kogu väljaveetavast

¹³² «Kaja» nr. 284, 4. XII 1927.

võist «Estonia» kaudu välismaale. «Estonia» peaaegu monopolne olukord võimaldas tal saada suuri kasumeid. Meiereidelt ostis ta võid kokku 87 marka nael, välisturul sai ta aga või naelast 154—160 marka, seega oli hinna-vahe ligi 100%. Meiereid omakorda maksid talurahvale või naelast 77 marka. Üksnes 1925. aastal said eksportöörid või väljaveolt 125 miljonit marka kasumit.¹³³ Võttes kõrget hinda tööstuskaupade eest ja hoides madalal põllumajandussaaduste hinnad, teostas monopolistlik finantskapital ühistegevuse sildi all talurahva jõhkra kurnamist.

«Estonia» tegeles ka liha ja munade väljaveoga, kuni neist harudest kasvasid välja iseseisvad ühingud. Nii oli «Estonia» tütarühinguks müügiühisus «Muna», millest kujunes Eesti suurim munade ja lindude eksportöör. «Estoniast» kasvas välja ka ühisus «Estonia eksporttapamajad», kes haaras enda kätte peekoni ekspordi Inglise turule. 1928. a. algul otsid «Estonia eksporttapamajad» 35 miljoni senti eest ära oma ainukese võistleja a/s «Külmetuse» peekonivalmistamise sisseseade, kuigi selle tegelik väärtus oli vaevalt 5 miljonit senti. Olles peekoniturul ainsaks hinnamäärajaks, võisid «Estonia eksporttapamajad» saada aastas vähemalt 70 miljonit senti kasumit.¹³⁴ Peale a/s «Külmetuse» eksporttapamaja äraostmist ja seismapanemist õnnestus «Estonia eksporttapamajadel» (üks neist asus Tallinnas, teine Tartus) säilitada oma monopolistlikku seisundit kuni 1928. a. lõpuni. Selleks ajaks alustasid tegevust kaks uut eksporttapamaja Tapal ja Võhmas, mille seljataga seisid keskerakondlikud ringkonnad. Uued eksportöörid alustasid ägedat võistlust senise monopolistiga, kuid hakkasid peagi maksimaalse kasumi saamise huvides taotlema temaga kokkulepet. Seda nõudis eriti Pikalaenu Pank, kes oli eksporttapamajasid suurte summadega finantseerinud. Oktoobris 1929. aastal jõutigi kokkuleppele, millega määrati kindlaks iga tapamaja tegevusrajoon ja toodangu suurus. Asutati Ühistegelike Eksporttapamajade Keskbüroo, kes määras kindlaks põllumeestele peekonsigade kilogrammilt makstava hinna. Nõnda oli peekonimonopol jälle taastatud.

Tapamajade Keskbüroo koos Eesti Seakasvatajate

¹³³ «Vaba Maa» nr. 300, 22. XII 1926.

¹³⁴ «Vaba Maa» nr. 141, 22. VI 1928.

Seltsiga kasutas oma sidemeid valitsusega nn. peekoni turuhindade riikliku kindlustamise fondi seaduse läbiviimiseks, mis hakkas kehtima 1930. aastal. Riigil tuli igalt eksporteeritavalt sealt maksta fondi 3 krooni, seega 100 000 sea eksporteerimise eest aastas 300 000 krooni. Kui peekoni hind Londonis langes alla 84 shillingi tsentnerilt, pidi fond peekonsigade kasvatajaile lisahinda maksma.¹³⁵ Nii maksis kodanlus esijoones töörahva arvel kulakuile juurde, et tema klassi põhibaas maal mitte vankuma ei hakkaks.

Hoolimata ajutisest ja osalisest stabilisatsioonist, mis saavutati kulaklik-kapitalistlike majapidamiste edendamise ja kindlustamisega põllutööliste ja kehvikute ekspluateerimise süvendamise arvel, ei olnud Eesti põllumajanduse seisukord sugugi kindel. Eesti oli kujunenud Lääne-Euroopa riikide varustajaks karjasaadustega, nende agraarriipsiks, seepärast olid tema põllumajanduse olukorra määrajaks hinnad maailmaturul. Eesti talurahvas sattus täielikku sõltuvusse monopolistlikust finantskapitalist ja hindade stiihilisest kõikumisest maailmaturul. Monopolistlik finantskapital hoidis tööstussaaduste hinnad suhteliselt kõrgemal, moodustades nn. hinnakäärid mitte-monopolistliku kapitali, sealhulgas ka põllumajandussaaduste tootjate kahjuks. Kodanluse väljapääsu otsimine preemiate ehk juurdemaksude näol väljaveetavaile põllumajandussaadustele ei võinud üldist olukorda tunduvalt parandada, kuna põllumajandusel oli kodanliku Eesti majanduses tugev erikaal, millele ei suudetud kuigi kaua juurde maksta. Pealegi toimus juurdemaksmine laiade rahvahulkade elatustaseme allaviimise arvel, mis omakorda kitsendas siseturu ostuvõimet.

Hinnad kujunesid maailmaturul põllumajandussaadustele üldse ebasoodsaiks, eriti aga sellistele väikestele tootjatele nagu Eesti. Kapitalismi stabiliseerumine imperialistlikes suurriikides ja nende põllumajanduse arenemine, näit. Inglise dominioonides ja Põhja-Ameerika Ühendriikides, kus suurmajapidamistes rakendati eesrindlikku tehnikat, põhjustas põllumajandussaaduste produktsiooni tunduva tõusu ja ühtlasi nende hindade tunduva langemise. Välismaa odavamad põllumajandussaadused tungisid isegi Eesti siseturule. Eksporttapamajade Keskbüroo

¹³⁵ «Päevaleht» nr. 308, 13. XI 1929.

märgukirjas majandusministrile 11. veebruaril 1930 kaevatakse, et peekoni müük siseturul olevat muutunud täiesti võimatuks, kuna iga aastaga veetakse järjest rohkem sisse Ameerika peekonit ning rasvaineid, kusjuures seda müüakse 30% odavamalt kui kohalikku kaupa, s. t. dumpinghindadega.¹³⁶

Juba 1926. aastal algas maailmaturul põllumajandussaaduste (või, liha, peekoni, kartuli, lina) hindade langemine. 1927. aastal said Eesti tootjad üksnes või väljaveost 1,2 miljardit marka vähem, kui nad seda oleksid saanud eelmiste aastate hindade puhul. Kohutavalt langesid ka Eesti väliskaubanduses tähtsat osa etendava lina hinnad. 1925. aastal oli lina kilogrammi keskmine hind 170 marka, 1927. aastal 96 marka. Selle tagajärjel saadi 1926. aastal 519,2 miljonit marka vähem kui 1924—1925 aastate hindade juures oleks saadud ja lina osatähtsus väljaveos langes 21%-lt 1924. aastal 7%-le 1927. aastal. Kui arvestada ka liha ja peekoni hindade langemist, siis sai talurahvas 1926.—1927. aastate kestel põllumajandussaaduste hindade langemise tagajärjel üle 2,5 miljardi marga kahju.¹³⁷ Võihinnad, mis 1926.—1927. aastal olid välisturul näidanud languse tendentsi, tõusid 1928.—1929. aastal ja püsisid 1929. aasta lõpuni ilma suuremate kõikumisteta. Hinnatõus oli tingitud tootmislangemise tõttu, mille tõttu nõudmine või järele tunduvalt suurenes.¹³⁸

Põllumajandussaaduste hindade stiihiline kõikumine ja nende languse tendents maailmaturul näitas kapitalismi ajutise stabilisatsiooni ebakindlust ja seesmist vastuolulisust. Turgude küsimust, mis kapitalismi üldkriisi puhkemisega saavutas enneolematu teravuse, ei suudetud lahendada ka kapitalismi ajutise ebakindla stabilisatsiooni aastail. Seepärast ilmnesid põllumajanduses ka neil aastail kriisinähtused, mis avaldusid kaubatoodangu realiseerimise raskustes.

Eesti põllumajandust tabasid stabilisatsiooniaastail korduvalt põuast ja liigest vihmast tingitud ikaldused, mis viisid põlluviljade keskmise hektarisaagi langemiseni võrreldes 1925. aastaks saavutatud tasemega. 1926. ja 1927. aastal toimusid osalised teraviljaikaldused. Eriti

¹³⁶ ORKA, fond 969, nim. 2, s. ü. 47, leht 356.

¹³⁷ «Edasi» nr. 10, 3. II 1928.

¹³⁸ ORKA, fond 1790, nim. 1., s. ü. 907, leht 2.

laiaulatuslikuks kujunes ikaldus 1928. aastal, mil langes rukki ja nisu, eriti tugevasti aga kartuli, lina, segavilja, söödajuurikate, niiduheina ja ristikheinaseemne saak.¹³⁹ Selletõttu kahanes tunduvalt 1929. aastaks ka kariloomade hulk, võrreldes eelmise aastaga: veised 7,1%, hobused 9,7%, lambad 27,8% ja sead 14,5% võrra.¹⁴⁰ Korduvate ikalduste tõttu tuli talurahval osta isegi seemnevilja. Rukki ja muu teravilja sissevedu tõusis neil aastail pidevalt.

Ikaldused ja saagi vähenemine ei olnud muidugi ainult loodusest tingitud paratamatus, vaid olenesid ka maaharimise tasemest. Kuigi põllutöomasinate arv üldiselt kasvas, kasutati veel siiski rohkem algelisi põllutööriistu. Ilma hobuseta talundite arv kasvas 13592-lt 1925. aastal 18524-ni 1929. aastal. Peamisteks põllutööriistadeks olid ikka veel harkader, pöorsahk ja puuraamäke. Selliste algeliste põllutööriistadega töötamisel ei saanud juttugi olla viljakuse tõstmisest. Vedruäkkeid oli iga 2 talundi kohta üks ja kultivaatoreid iga 25 talundi kohta üks.¹⁴¹ Tolleaegse ajakirjanduse teateil näitas 1926. aasta põud selgesti, mida tähendas iganenud põllutööriistade kasutamine. Põllud, mis olid ajakohaste põllutööriistade abil hoolikalt haritud, suutsid põuale vastu panna ning andsid keskmise lõikuse, kuna harkadruga küntud põllud ei andnud isegi seemnevilja. Põllud olid kaitsetud ka liigvee vastu, nagu seda tõendas 1928. aasta vihmadest tingitud laiaulatuslik ikaldus. Maade kraavitamine ja kuivendamine edenes aeglaselt, sest riiklikud maaparanduse laenud olid võrreldes teisteks otstarveteks määratud laenudega väga piiratud. Arusaadavalt kannatasid ikalduste tagajärgede all esijoonelise arengukohaga majapidamised, s. t. väikemaapidajad, kellel polnud võimalik põlluharimisel rakendada eesrindlikku tehnikat.

See kõik tõendab, et hoolimata piimakarjakasvatuse arenemisest ja võitoodangu tõusust stabilisatsiooniaastail ei saa rääkida mingist Eesti põllumajanduse «üldisest edust» ega väiketootmise «püsivusest», mida püüdsid väita kapitalismi apoloogeedid. Väiketootjate majandamistingimused stabilisatsiooniaastail ei paranenud, vaid halvenesid. Kulaklusel oli võimalus riiklike preemiate ja laenude abil ning maaproletariaadi ränga ekspluateerimisega tasa

¹³⁹ Eesti 1920—1930, lk. 80—83.

¹⁴⁰ ORKA, fond 1790, nim. 1, s. ü. 132, leht 11.

¹⁴¹ «Kaja» nr. 188, 17. VIII 1926.

teha seda, mis ta kaotas madalate hindade tõttu Lääne-Euroopa turgudel. Hoopis laostavamad mõju avaldas monopolistliku finantskapitali kurnamispoliitika kehvikute ja enamiku keskmise olukorrale. Põllumajandussaaduste hindade langemine, põllumajandust tabanud ikaldused ja ülejõukäiv maksukoorem viisid tunduva osa asunikke laostumisele. Kuigi talukohtade oksjonite arv stabilisatsiooniaastail võrreldes järgneva aastakümnega oli suhteliselt väike, loobus kuni 1930. aastani 9352 asunikku oma kohast ja andis rendilepingu edasi, kusjuures ühe peamise edasiandmise põhjusena mainitakse ametlikus aruandes ületamatuid majanduslikke raskusi.¹⁴²

Kodanliku maareformi teostamine ja sõltuvusse sattumine Lääne-Euroopa turgudest allutasid Eesti töötava talurahva täielikult monopolistliku finantskapitali kurnamispoliitikale, mis soodustas diferentseerumist põllumajanduses ning tootmisvahendite kontsentreerumist kulalik-kapitalistlike ettevõtjate kätte. See protsess, s. t. kulalik-kapitalistlike talundite kindlustumine ning finantskapitali esindajate kasumite tõus laiade töötava talurahva hulkade ekspluateerimise süvendamise arvel oligi kapitalistliku stabilisatsiooni põhiliseks sisuks Eesti põllumajanduses.

3. KODANLIKU EESTI VÄLISKAUBANDUS IMPERIALISTLIKE LÄÄNERIIKIDE TEENISTUSES. UUE MAJANDUSKRIISI SAABUMINE

Kui sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail kodanliku Eesti väliskaubanduslikud suhted kandsid veel enam-vähem juhuslikku ilmet, siis stabilisatsiooniaastail hakkas üha selgemini ilmnema kodanliku Eesti muutumine mõnede tähtsamate Lääne-Euroopa suurriikide agraaripatsiks ja tööstussaaduste ostjaks.

Põllumajandussaaduste väljaveo protsent üldväljaveo väärtusest näitas kapitalismi ajutise stabiliseerumise aastail enam-vähem pidevat tõusu, ulatudes 1927. aastal peaaegu pooleni kogu väljaveost. Tööstussaaduste väljaveo osatähtsus samal ajal langes:

¹⁴² Valitsusasutiste tegevus 1918—1934, lk. 194.

% väljaveo üldväärtusest

Aasta	Põllumajandussaadused	Tööstussaadused	Metsamaterjal
1923	38,9	41,9	19,2
1924	44,6	38,5	16,9
1925	44,9	41,9	12,2
1926	46,7	38,5	14,8
1927	49,2	36,4	14,4 ¹⁴³

Kogu 1925.—1930. aastate väljaveos moodustasid põllumajandussaadused keskmiselt 46,9% (karjasaadused 33,1%), tööstussaadused 38,2% ja metsamaterjal 13,5%.¹⁴⁴ Suure osa väljaveetavatest tööstussaadustest moodustasid poolfabrikaadid.

Sisseveo alal tõusis tööstussaaduste sissevedu 31,9 miljonilt kroonilt 1925. aastal 52,3 miljoni kroonini 1929. aastal ehk 33%-lt 42,6%-ni sisseveo üldväärtusest. Veeti sisse ka tööstuslikke tooraineid — mineraale, metalle ja kemiaale ning toiduaineid (eriti teravilja).

Kodanlik Eesti eksportis oma saadusi peamiselt Inglismaale ja Saksamaale. Näiteks suundus 1927. aastal neisse kahte riiki 61,3% kogu kodanliku Eesti väljaveost.¹⁴⁵ Üldsisseveost tuli 1925. aastal 65,3% kolmest riigist — Saksamaalt, Ameerika Ühendriikidest ja Inglismaalt.¹⁴⁶ Kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni aastail kindlustas oma positsiooni kodanliku Eesti sisseveos eriti Saksamaa. Sissevedu Saksamaalt tõusis 28 miljonilt kroonilt 1925. aastal 37 miljonile kroonile 1929. aastal. Need arvud tõendavad, et kodanliku Eesti väliskaubandus seisis peamiselt paari-kolme imperialistliku riigi teenistuses. Odavate toidukaupade ja tooraine ostu ning kallihinnaliste tööstustoodete müügi teel (s. t. mitteekvivalentse vahetuse abil) suurendasid Saksamaa, Inglismaa ja teiste maade imperialistid kodanliku Eesti elanikkonna riisumist ja Eesti loodusvarade röövimist.

Kodanlik valitsus reguleeris väliskaubandust tolli- ja kaubalepingute poliitika abil. Fiskuse ja mõningate tööstusharude kaitsmise huvides oli Eesti turg piiratud võrd-

¹⁴³ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 1644, leht 318.

¹⁴⁴ «Eesti Statistika» nr. 115, 1931, lk. 393.

¹⁴⁵ Eesti Majandus, vihik X, Väliskaubandus 1927, lk. 12.

¹⁴⁶ Eesti Majandus, vihik VII, Väliskaubandus 1925, lk. 12.

lemisi kõrge tollibarjääriga. Riigi sissetulekutes oli suurem tähtsus sisseveotollidel, mis 1925. aastal ulatusid 1220 miljoni margani, kuna väljaveotollid samal ajal ulatusid 111 miljoni margani.¹⁴⁷ Väljaveotollide alla kuulus kodanlikus Eestis ainult vähene arv saadusi. Eesti kaubanduslikud suhted teiste riikidega rajanesid enamsoodustuse põhimõttel sõlmitud kaubanduslepingutele. Sellised lepingud sõlmis kodanlik Eesti paljude kapitalistlike riikidega.

Nõukogude Liidu ja Eesti majanduslikud suhted olid määratud kindlaks rahulepingu alusel, mille 16. artikkel nägi ette enamsoodustuse ja vaba transiidi printsiipi, mis ühtlasi tuli võtta tulevase kaubanduslepingu aluseks. Samas lepingus nähti ette, et mõlemad pooled nõustuvad alustama läbirääkimisi kaubanduslepingu suhtes võimalikult kiiresti peale rahulepingu ratifitseerimist. Ent vaatamata paljudele ettepanekutele Nõukogude Liidu poolt, jõuti alles 1929. aastal piiratud tähtsusega lepingu sõlmiseni.

Eesti majanduslik isoleerumine Nõukogude Liidust ei ole seletatav üksnes Eesti kodanluse klassivaenuga Nõukogude Liidu vastu. Põllumeestekogude ümber koondunud kulaklikud ringkonnad, kaubandusorganisatsioonid ja pangandusringkonnad, kes tegelesid põllumajandussaaduste ekspordiga, suhtusid tõepoolest Nõukogude Liidule majanduslikku lähenemisse varjamatu vaenuga. Seevastu osa Eesti tööstuslikke ringkondi eesotsas paberi-, naha- ja metallitöösturitega nõudis valitsuselt kaubanduslepingu sõlmimist Nõukogude Liiduga. Mõningate Eesti tööstusringkondade huvi kaubandusliku suhtlemise vastu Nõukogude Liiduga väljendus ka Eesti-Nõukogude Liidu Kaubanduskoja asutamises 1923. aastal, mille ülesandeks pidi olema Eesti tööstus- ja põllumajandussaadustele Nõukogude turgude võitmine. Selleks pidi Kaubanduskoda Nõukogude Liidu kaubaturu tingimusi tundma õppima, informatsiooni muretsema ja mitmesuguseid küsimusi lahendamaks, mis oleksid aidanud mõlemate maade vahelist kaubanduslikku läbikäimist elustada.¹⁴⁸

Ka 1923.—1924. aastate majanduskriis sundis Eesti kodanlust suuremat tähelepanu pöörama kaubanduse aren-

¹⁴⁷ ORKA, fond 969, nim. 1. s. ü. 3, leht 556.

¹⁴⁸ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 949, leht 5.

damisele Nõukogude Liiduga, mida tõendab ekspordi teatav tõus 1925.—1926. aastail.

Eesti eksport Nõukogude Liitu tõusis 3,9 miljonilt kroonilt 1924. aastal 12,3 miljonile kroonile 1926. aastal ning langes seejärel 2,8 miljoni kroonini 1929. aastal. 1925. aastal läks Nõukogude Liitu 10,7% Eesti koguväljaveost ja 26,2% tööstussaaduste väljaveost, 1926. aastal olid vastavad arvud 12,6% ja 34,2%. Paberitööstuse väljaveost läks Nõukogude Liitu koguni 90%. 1925. aastal andis Nõukogude Liit Eesti paberi-, tekstiili- ja nahatööstusele suuri tellimusi, mis nimetatud tööstusaladel võimaldasid senisest suurema arvu töölistega tööle asuda. 1927. aastast alates hakkab väljavedu Nõukogude Liitu jälle vähenema.

Seda, miks Eesti kodanlik valitsus teatavate tööstusringkondade ja kogu Eesti rahvamajanduse huvidest hoolimata ei soovinud edasist majanduslikku lähenemist Nõukogude Liidule ja keeldus sõlmimast kaubanduslepingut Nõukogude Liiduga, aitab selgitada antud küsimuse lähem vaatlemine.

Teatavasti sattus kodanlik Eesti juba oma tekkimisel finants- ja diplomaatilisse sõltuvusse imperialistlikest lääneriikidest. Interventsiooni- ja kodusõja ajal tekkinud välisvõlgnevus ületas tal tunduvalt teiste Balti riikide välisvõlgnevuse. On iseloomulik, et Eesti ka hiljem mängis Nõukogude Liidu vastu suunatud isoleerimis- ja ümberpiiramispoliitikas tähtsamat osa kui näiteks Leedu ja Läti. Koos pilsudskiliku Poolaga oli Eesti üheks innukamaks Nõukogude Liidu vastu suunatud Balti liidu pooldajaks ja organiseerijaks. Selle kava üheks koostisosaks oli ka Nõukogude Liidu majanduslik isoleerimine.

Lähemalt selgitab küsimust Moskva Eesti saatkonna kaubandusliku atašee kiri välisministri abile 1. aug. 1925. aastal, kus mainitakse, et Nõukogude Liidu kaubandusesindaja Eestis oli esitanud kava tellimuste andmiseks tekstiili-, paberi- ja nahatööstusele ning Vene-Balti tehase käimapanemiseks. Ühtlasi tehti ettepanek sõlmida ajutine kaubanduslik kokkulepe. Eesti kaubanduslik atašee hoiatas oma valitsust majandusliku lähenemise eest Nõukogude Liidule, kuna viimase lõppsihiks olevat läheneda majanduslikult sel määral, et hiljem pole vajaduse korral enam võimalik lahku lüüa.¹⁴⁹ Sellest nähtub, et kodanliku Eesti

¹⁴⁹ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 275, leht 58.

valitsevad ringkonnad soovisid teadlikult säilitada endale võimalust kõigi suhete katkestamiseks Nõukogude Liiduga «kui seda kord tarvis läheb», s. t. kui Eestil tuleb oma välismaiste peremeeste käsul asuda Nõukogude-vastase imperialistliku rinde sõjavankri ette.

1924. aasta detsembris ja 1925. aasta esimestel kuudel takistasid Eesti võimud kaubandust Nõukogude Liiduga poliitilise surve abil. Tallinna jõudnud Nõukogude laevu ei olnud võimalik välja laadida, kuna Eestis asuvate Nõukogude majandusorganisatsioonide teenistuses seisvad töölisel areteeriti.¹⁵⁰ Hiljem, kui K. Pusta välisministri kohalt lahkus, paranesid mõnevõrra Eesti ja Nõukogude Liidu poliitilised suhted.

12. augustil 1925. aastal toimus Eesti-Nõukogude Liidu Kaubanduskoja erakorraline koosolek, millest võtsid osa Eesti rahandus- ja kaubandus-tööstusministrid, töösturid ja kaupmehed ning Nõukogude Liidu kaubandusliku esinduse töötajad. Nõukogude Liidu kaubanduslik esindaja teatas, et üks osa Nõukogude Liidu välistellimustest antakse teatavate tingimuste juures Eestile. Kõnelejad soovitasid kodanliku Eesti valitsusel kõrvaldada takistused, mis segavad normaalseid kaubanduslikke suhteid Nõukogude Liiduga. Eesti valitsuse esindajad teatasid, et kõik takistused kõrvaldatakse.¹⁵¹ Eesti-Nõukogude Liidu Kaubanduskoda võttis vastu otsuse saata Moskvasse Eesti majanduslik delegatsioon, kuid see pidi olema eraviisiline ja puhtmajanduslik, mitte valitsuse delegatsioon, nagu seda olid Läti ja Leedu vastavad delegatsioonid.¹⁵² Eesti tööstusringkondade huvides oli Eesti kodanlik valitsus sunnitud teatud järeleandmisi tegema, kuid hoidus sealjuures oma sammudele andmast vähimatki poliitilise lähenemise ilmet. Sellepärast ei järgnenud Nõukogude Liidu poolt Eesti paberi-, tekstiili- ja nahatööstusele 1925. aastal antud tellimustele kaubanduslepingu sõlmimist.

1926. aastal toimusid läbirääkimised a/s «Dvigateli» ja Nõukogude Liidu Teedekomissariaadi vahel 50 000 kaubavaguni ehitamise asjus, milline tellimus oleks tulnud täita 10 aasta jooksul. Tellimuse finantseerimise asjus pidas a/s «Dvigateli» juhatus läbirääkimisi välismaa

¹⁵⁰ «Päevaleht» nr. 218, 15. VIII 1925.

¹⁵¹ «Edasi» nr. 186, 18. VII 1925.

¹⁵² ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 275, leht 158.

kapitalistidega¹⁵³, eriti Ameerika Ühendriikide finantsgruppidega. Eesti New Yorgi konsuli kirjas välisministrile 16. juulil 1926. aastal teatatakse, et Ameerika kompanii «American Car & Foundry Co» esindajad ainult siis nõustuvad «Dvigateli» finantseerimisega, kui Ühendriikide valitsus on Nõukogude Liitu tunnustanud. Washingtonist olevat aga teatatud, et Ühendriigid praeguse seisukorra juures Nõukogude Liitu tunnustada ei saa.¹⁵⁴ Ameerika finantsgruppid esitasid plaani, mille järgi laenu tagasisaamist pidi kindlustama Eesti riigi varandus. Nad soovitasid Eesti raudteed riigist eraldada ja asutada eriline aktsiaselts «Raudteed Eestis», mis võiks osa aktsiaid ära müüa teatavale Ameerika finantsgrupile ja oma juhatusse kutsuda selle grupi esindajad. Sellega oleks loodud asutus, mis võiks kanda vastutust ja sõlmida lepinguid, ilma et valitsus seda teha tarvitseks. Sellist võimalust soovitatakse üldse edaspidi laenude tegemise puhul silmas pidada. Niisuguse finantseerimise plaani juures ei võivat Eesti poliitilises ega majanduslikus mõttes sugugi kannatada, vaid ta side Ameerikaga muutub tugevamaks jne.¹⁵⁵ Nähtavasti oli isegi kodanliku Eesti valitsus seekord teisel arvamusel, sest läbirääkimised ameeriklastega lõppesid tulemusteta.

Nõukogude Liiduga majandusliku suhtlemise küsimuses võib Eesti tööstus-kaubandusringkondades kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni aastail selgesti täheldada kahe suuna olemasolu. On huvitav märkida, et Eesti-Nõukogude Liidu Kaubanduskoja üldkoosolek võttis 30. sept. 1926. aastal vastu resolutsiooni, kus rõhutatakse, et Eesti suurtööstus on tekkinud Vene turu varustamiseks ja võib ka käesoleval ajal ilma suuremate kapitali mahutusteta märksa suurendada saaduste valmistamist väljaveoks Nõukogude Liitu. Üldkoosolek nõuab majanduslepingu sõlmimist Nõukogude Liiduga, et kindlustada tähtsamate Eesti tööstusharude toodangule iga-aastast väljaveo miinimumi Nõukogude Liitu, kusjuures leping peaks sisaldama ka tollikonventsiooni, mis kõige paremini aitaks kaasa kaubanduse arenemisele mõlema maa vahel.¹⁵⁶

Samal ajal tuli Eesti tööstus-kaubandusringkondades

¹⁵³ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 308, leht 15.

¹⁵⁴ Sealsamas, s. ü. 301, leht 46.

¹⁵⁵ Sealsamas, s. ü. 301, leht 122.

¹⁵⁶ Sealsamas, s. ü. 983, leht 122.

ilmsiks teine suund, mis tahtis äärmuseni piirata Nõukogude Liidu kaubanduslikku tegevust Eestis, esijoones lõpetada Nõukogude Liidust vilja sissevedu. 1925. aastal moodustas teravili Nõukogude Liidu sisseveost Eestisse 59% ning naftasaadused — petrooleum, bensiin jt. 23%. Vastandina teistele välisriikidele müüs Nõukogude Liit Eestile vilja ka jahvatamata kujul ja väikestes kogustes, mis kõrvaldas suurärirde (Rotermann ja Puhk) vahetalituse, võimaldas kohalike jahuveskite jaluleseadmist ja produkti odavamaks muutmist.¹⁵⁷ Ei ole juhus, et Nõukogude Liidule majandusliku lähenemise üheks innukamaks vaenlaseks Eesti äriühingfondades kujunes J. Puhk, kellel Nõukogude Liidu võistlus jahukaubanduses takistas teataval määral hindade üleskrüvimist ja maksimaalse kasumi saamist. J. Puhk oli Kaubandus-Tööstuskoja juhatuse esimees ja ühtlasi Ameerika-Läti-Eesti Kaubanduskoja esindajaks Eestis. Ettekandes valitsusele 17. nov. 1926. aastal seletas J. Puhk, et Nõukogude Liidu kaubanduslik tegevus Eestis olevat «kardetav mitte üksnes Eesti majanduslikule, vaid ka poliitilisele iseseisvusele». Valitsusel tuleks astuda samme, et Nõukogude Liit Eesti pinnal oma ladusid ei asutaks, tolliklaarimist ja speditiooni ei toimetaks. Eesti valitsus pidavat «oma kodanikkude vabaduse» (s. t. Puhki kasumite) kaitseks välja astuma.¹⁵⁸ Ka Kaubandus-Tööstuskoja poolt vastuvõetud resolutsioon rõhutab, et Nõukogude Liidu kaubanduslik tegevus Eestis olevat vastuolus Eesti suur- ja keskaupmeeste huvidega, sest Nõukogude Liit on Eestis asutanud oma kaubalaod, millistest kaupu ei müüda mitte ainult en gros, vaid teostatakse ka keskaubanduslikke operatsioone. Tallinnas olevat venelased asutanud oma bensiinijaama ja müüvat soovijaile bensiini nii suurel kui ka väikesel hulgal.¹⁵⁹ Nõukogude Liidu naftasaaduste import Balti riikidesse ohustas eriti Inglise õlitrusti «Shelli» huvisid, kelle mõjupiirkonda kuulusid Baltimaad. Seega ei mänginud kodanluse Nõukogude-vastases majanduspoliitikas tähtsatsat osa mitte üksnes klassivaen, vaid ka kasumite kindlustamise küsimus ühele või teisele kodanluse rühmale.

J. Puhk rõhutas oma Nõukogude Liidu vastu suunatud arvukates sõnavõttudes ja artiklites eriti kavatsetava

¹⁵⁷ «Edasi», nr. 41, 19. II 1925.

¹⁵⁸ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 983, leht 188.

¹⁵⁹ «Kaubandus-Tööstuskoja Teataja», 1927, lk. 266.

Eesti-Läti tolliuniooni poliitilist tähtsust. Ühenduses Eesti-Läti poliitilise liidu sõlmimisega 1923. aastal otsustati tolliuniooni näol luua ka Eesti-Läti majanduslik liit, mille eesmärgiks pidi olema «ühine tegutsemine kolmandate riikide suhtes»¹⁶⁰. Veebruaris 1927 kirjutati Riias Eesti-Läti tolliuniooni lepingule alla ja aprillis 1927 ratifitseeriti leping kodanliku Eesti riigikogus. Leping nägi ette mitte ainult tollipiiride kaotamise mõlema riigi vahel, vaid ka täieliku tollitariifide, raudteetariifide, emissiooni- ja krediitipoliitika ühtlustamise. Tollitariifide ühtlustamine tuli teostada ühe aasta jooksul peale lepingu jõustumist. Kolme aasta jooksul peale ühise tollitariifi väljatöötamist tuli ühtlustada mõlema riigi majandusseadusandlus. Riia Kaupmeeste Seltsi koosolekul 1927. aasta algul otsustati J. Puhki ettepanekul juunis 1927 kokku kutsuda Eesti, Läti ja Leedu kaubandus-tööstuslike ringkondade nõupidamine, et arutada küsimust, kuidas Balti riikide «turgude vallutamist» Nõukogude Liidu poolt ära hoida.¹⁶¹ Enne aga, kui jõuti asuda selle probleemi lahendamisele, võttis sündmuste käik mainitud ringkondadele hoopis soovimatu pöörde.

2. juunil 1927. aastal kirjutas Läti sotsiaaldemokraatlik valitsus alla kaubanduslepingule Nõukogude Liiduga. Läti-Nõukogude Liidu kaubanduslepingu sõlmimine oli seotud Inglismaa ja Saksamaa vahelise võitlusega poliitilis-majandusliku ülevõimu pärast Baltimaades. Saksa imperialism mitte üksnes ei säilitanud oma sõjajärelset mõju reas Läti tööstusharudes, näit. metalli-, naha-, tekstiili-, klaasi- jne. tööstuses, vaid suutis 1926. aastaks jõuda esikohale teiste välisriikide seas osavõtu alal kodanliku Läti aktsiakapitalidest. Majanduslikust lähemisest Nõukogude Liidule olid turgude puudumise tõttu ja oma kasumite säilitamise eesmärgil sel ajal huvitatud just saksa kapitali kasutavad Läti tööstusharud. Läti-Nõukogude Liidu kaubanduslepingu sõlmimine toimus ajal, mil kehtis majandusleping Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel ning kohe pärast seda, kui Inglismaa katkestas diplomaatilised ja kaubanduslikud suhted Nõukogude Liiduga.¹⁶² Leping ratifitseeriti seimis pärast ägedat võit-

¹⁶⁰ «Päevaleht» nr. 246, 10. IX 1927.

¹⁶¹ «Päevaleht» nr. 85, 27. III 1927.

¹⁶² Вт. Л. В. Стародубский, Упадок фабрично-заводской промышленности в буржуазной Латвии, Рига 1952, лк. 81—82.

lust kulakluse ja ühe osa linnakodanluse parteide vastu sotsiaaldemokraatide ja vähemusrahvuste bloki nabi häälteenamusega. Kaubandusleping kohustas suurendama ka Läti importi Nõukogude Liidust, mis ohustas mõningate Lääne-Euroopa riikide huve, kust veeti Lätisse neidsamu kaupu. Seepärast püüdsid Londoni City ja mõningate Berliini pankade esindajad igati Nõukogude Liidu ja Läti vahelisi läbirääkimisi katkestada.¹⁶³

Ka Inglise kapitalist ja diplomaatiast sõltuv kodanliku Eesti valitsus püüdis Nõukogude Liidu-Läti kaubanduslepingu sõlmimist nurja ajada, kasutades selleks eriti Eesti-Läti tolliuniooni küsimust. Eesti kodanlik ajakirjandus alustas ägedat kampaaniat Läti välispoliitika vastu, tuletades Lätile meelde tema «liitlase kohustusi». «Postimees» deklareeris, et «see päev, mil Läti-Vene kaubaleping leiab Läti rahvaesinduse poolt kinnitamist, on ühtlasi ka Eesti-Läti tolliuniooni lepingu tühistamise päevaks. Teist seisukohta ei saa meil olla».¹⁶⁴ J. Puhk esines ajakirjanduses seletusega, et Läti on Eesti-Läti majandusfrondi lõhkumisega ignoreerinud Eesti kui oma poliitilise liitlase õigusi. Majandusorganisatsioonide ühine rinne olevat antud momendil eriti tähtis, kuna päevakorral olevat Balti riikide majandusliku üldsuuna määramine.¹⁶⁵

Nõukogude Liidu-Läti kaubanduslepingus olid teatavate Nõukogude kaupade pealt ette nähtud Läti minimaaltollidest väiksemad tollid. Eesti-Läti tollipiiri kaotamise korral oleks need soodustatud kaubad läbi Läti ilma mingi takistusega pääsenud ka Eestisse. Asjaolude selline kujunemine oli täielikus vastuolus Eesti-Läti tolliuniooni mõtte ja eesmärgiga. Eesti kodanlust pahandas lisaks muule veel asjaolu, et Läti sai kaubandusest Nõukogude Liiduga ja tema transiidist suurt kasu. Lätlased soovitasid Eestile olukorra lahendamiseks sõlmida Nõukogude Liiduga kaubandusleping samadel alustel, nagu oli teinud seda Läti.

Eesti-Nõukogude Liidu Kaubanduskoja ümber grupeerunud äriühingud esitasidki 3. sept. 1927. aastal kodanlikule valitsusele märgukirja, kus nõuti kaubanduslepingu sõlmimist Nõukogude Liiduga, selleks et kindlustada Eesti

¹⁶³ И. Маркон, Очерки по истории промышленности Латвии, Рига 1951, lk. 52.

¹⁶⁴ «Postimees», nr. 235, 31. VIII 1927.

¹⁶⁵ «Rahva Sõna», nr. 79, 4. VI 1927.

tööstussaaduste müüki Nõukogude turul, jalule seada endine side Leningradi turuga toiduainete müügiks, stabiliseerida kindlas suuruses transiit jne.¹⁶⁶ Sellele järgnes kohe vastulöök Kaubandus-Tööstuskojalt, kelle märgukirjas kaubandus-tööstusministrile 30. sept. 1927. aastal öeldakse, et «kuigi paljud Eesti suurkaupmehed seisavad Nõukogude Liiduga äriühenduses ja teenivad selleläbi rahuldavalt, ei saa nad õigeaks pidada olukorda, mis võib Eestile poliitiliselt ja majanduslikult kardetavaks saada». Kaubandus-Tööstuskoja juhatuse arvates kavatsevat Nõukogude Liit Eestit kindla plaani järgi majanduslikult valutada.¹⁶⁷ Samal ajal ei pidanud Eesti kodanlus «majanduslikuks vallutuseks» oma suhteid Inglismaa ja Saksamaaga, kuigi viimaste sissevedu Eestisse moodustas vähemalt $\frac{2}{3}$ tema kogusisseveost, rääkimata Eesti majanduse üldisest ekspluateerimisest väliskapitali poolt. Vastastikku kasulike majandussuhete arendamise puhul Nõukogude Liiduga hakati aga demagoogiliselt hädaldama sellega kaasnevast «majanduslikust ja poliitilisest hädaohust».

Eesti kodanlik valitsus keeldus 1927. aastal nagu varemgi sõlmimast kaubanduslepingut Nõukogude Liiduga. Kaubandus-tööstusminister andis kodanlikele ajalehtedele «sõbralikku nõu» üldse mitte puudutada seda küsimust ning vastavad materjalid pandi ministeeriumi poolt kalevi alla. Teatavasti õhutasid Inglise konservatiivid eriti agaralt 1927. aastal Nõukogude-vastaseid interventsionistlikke tendentse. Eesti kodanlik valitsus kirjutas 1927. aastal alla nn. Rahvasteliidu laenu orjastavaile tingimustele, millega tunduvalt suurenes inglise-ameerika monopolistliku fiinantskapitali majanduslik ja ühtlasi poliitiline mõju Eestis.

Eesti-Läti tolliuniooni küsimuses jätkusid läbirääkimised, kuni lõpuks teisel Balti riikide majanduskonverentsil 1929. aastal selgus, et unioonist, huvide liigse erinevuse tõttu, siiski asja ei saa.

Imperialistidel ja nende abilistel ei õnnestunud luua Balti riikide majanduslikku ühisrinnet Nõukogude Liidu vastu, mille põhjuseks olid imperialistlike riikide omavahelised vastuolud Baltimaades, kohaliku kodanluse rühmade omavahelised vastuolud, nende osaline huvi kaubelda Nõukogude Liiduga, ning töölisklassi juhtimisel toimuv kõigi

¹⁶⁶ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 983, leht 64.

¹⁶⁷ Sealsamas, leht 62.

demokraatlike jõudude võitlus majanduslike suhete arendamise eest Nõukogude Liiduga.

1927. aastast alates hakkas ka Eesti tööliklass EKP juhtimisel üha energilisemalt nõudma sõbralike majanduslike ja poliitiliste suhete loomist Nõukogude Liiduga. Majanduslepingu sõlmimisest Nõukogude Liiduga olid huvitatud väga laialdased ringkonnad, eriti kalatöösturid ja kalurid, kes lootsid sel viisil lahendada ummikusse sattunud Eesti kalaturu küsimust.

Laiade rahvahulkade nõudmise tõttu ja arvestades lähenevaid uue riigikogu valimisi, milliseks puhuks oli vajalik kindlustada valijate hääli, otsustas sotside ja kodanluse koalitsioonivalitsus 1929. aastal asuda Nõukogude Liiduga kaubanduslepingu sõlmimisele. Ka oli selleks ajaks Inglise konservatiivse valitsuse katse organiseerida interventsiooni Nõukogude Liidu vastu läbi kukkunud ja Inglise uus leiboristlik valitsus oli rahvahulkade surve all sunnitud asuma Nõukogude Liiduga suhete parandamisele. Kahtlemata julgustas see asjaolu ka kodanliku Eesti valitst oma suhteid Nõukogude Liiduga reguleerima.

Kodanliku Eesti valitsevad ringkonnad aga ei lähtunud lepingu sõlmimisel Nõukogude Liiduga Eesti rahvamajanduse huvidest, vaid püüdsid selle sammuga rahuldada oma kitsaid erihuve. Nõukogude Liiduga majanduslike küsimuste korraldamise komisjoni koosolekul kaubandus-tööstusministeeriumis 15. aug. 1928. aastal rõhutati, et kaubandusleping tuleks sõlmida just selleks, et vabaneda rahulepingu klauslist, mille alusel venelased kasutavad enamsoodustusi ilma igasuguse reservatsioonita. Püüti hoiduda tolli vähendamisest.¹⁶⁸

Nõukogude Liidu-Eesti kaubandusleping kirjutati alla 1929. a. mais. Leping oli töötatud välja Eesti ettepanekute alusel ja erines tunduvalt 1927. aastal sõlmitud Nõukogude Liidu-Läti kaubanduslepingust, mis andis Nõukogude Liidule suuri tollisoodustusi kuni tema kaupade täieliku vabastamiseni tollimaksust. Läti tööstusele oli selle lepinguga kindlustatud iga-aastane eksport kindlas suuruses. Nõukogude Liidu-Eesti kaubanduslepingu aluseks oli tavalise enamsoodustuse põhimõte, mille järgi lepinguosaliste saadused ei allunud kõrgematele tollimääradele kui teiste enamsoodustatud riikide vastavad kaubad. Leping korraldas transiidi küsimuse, millises suhtes Eesti

¹⁶⁸ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 1194, leht 110.

omandas need õigused, mis Nõukogude Liidu poolt olid antud kolmandatele riikidele. Leping korraldas Nõukogude Liidu kaubandusliku esinduse kaubanduslike operatsioonide maksustamise küsimuse, milleks seni puudus seaduslik alus, ning määras kindlaks esinduse koosseisu suuruse ja asukoha. Leping ei määranud kindlaks Nõukogude Liidu tellimusi Eesti tööstusele. Lepingus räägiti ainult väliskaubanduse tasakaalustamisest, mille järgi ühe lepinguosaalise väljavedu teise territooriumile ei tohi ületada sealt sissevedu üle 20%.¹⁶⁹ Lepingu kestvuseks määrati 5 aasta asemel 3 aastat, mida soovitas Nõukogude Liit.

Leping piirdus sisuliselt senise olukorra fikseerimisega. Rahulepingu artikkel 16 oli nüüd asendatud vastava kaubanduslepinguga. Hoolimata lepingu sisulisest piiratusest oli tema sõlmimise faktil antud olukorras siiski positiivne tähendus. Leping andis aluse ja võimaluse Nõukogude Liidu ja Eesti vaheliste kaubanduslike suhete elustamiseks ning märkis ühtlasi nende poliitiliste suhete teatavat parnemist.

Võrreldes 1929. aastaga võib Eesti väljaveos Nõukogude Liitu järgnevail aastail märkida väikest tõusu, kuid juba 1932. aastal langeb väljaveo tase madalamale kui kunagi varem. Ka sissevedu Nõukogude Liidust näitab 1930.—1931. aastail teatavat tõusu, kuid alates 1932. aastast langeb see tunduvalt. Samasugust pilti pakub Nõukogude Liidu transiidi areng läbi Eesti.¹⁷⁰

Seega ei toonud Eesti-Nõukogude kaubandusleping mingit põhjalikku muudatust nende kahe riigi majanduslikesse suhetesse. Järgnevail aastail süvenes Eesti majanduslik isoleerimine Nõukogude Liidust veelgi, mis vastas täiesti Eesti kodanluse reaktsioonilisema osa taotlustele.

*

Eesti väliskaubanduslike suhete vaatlemine stabilisatsiooniaastail tõestab, et majandusliku struktuuri muutumise tagajärjel kujunes kodanlik Eesti imperialistlike lääneriikide varustajaks põllumajandussaaduste ja poolfabrikaatidega ning nende tööstuskaupade ostjaks. Ühekülgse orienteerumisega lääneriikide turgudele sattus kodanlikur Eesti väliskaubandus täielikku sõltuvusse konjunktuurist kapitalistlikul maailmaturul.

¹⁶⁹ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 1194, leht 10.

¹⁷⁰ Majandusteated, nr. 34, 1935, lk. 602.

1928. aasta lõpul algas Ameerika Ühendriikides, Kana-
das, Brasiilias, Austraalias jm. põllumajandussaaduste
suhtelisest üleproduktsoonist tingitud agraarkriis. Inglise
majandusajakirja «Economist» andmeil langes hindade
indeks 1929. aastal võrreldes 1924. aastaga 20,1% võrra.
Viljahinnad langesid 1929. a. jooksul umbes 15% võrra
(rukis, mais, kaer ja oder), kartulihinnad 35%, võihinnad
10%, toorvilla hind 24—40% ja lina hind 35%.¹⁷¹

Aastail 1925—1927 oli Eesti väliskaubanduse bilanss
aktiivne, mis oli tingitud peamiselt põllumajandussaaduste
ja metsamaterjalide väljaveo intensiivistamisest. Ka olid
neil aastail mõningatel Eesti eksportkaupadel, nagu koore-
või ja metsamaterjal erilise konjunktuuri tõttu Euroopa
turul suhteliselt kõrged hinnad, mis takistas teataval mää-
ral mitteekvivalentse vahetuse poliitika teostamist. 1928.—
1930. aastail kujunes Eesti väliskaubanduse bilanss pas-
siivseks. Väliskaubanduse bilansi passiivsusele aitas kaasa
1927. aasta välislaenu realiseerimine, mille tõttu sissevedu
välismaalt tunduvalt tõusis. 1928. a. sissevedu ületas välja-
veo 4,3 miljoni krooni võrra. Kasvas eriti tööstussaaduste
ja toormaterjalide sissevedu. Sel viisil voolas saadud
välisvaluuta jälle välismaale tagasi. Väliskaubanduse
bilansi passiivsust põhjustas neil aastail ka põllumajan-
dussaaduste hindade langemine maailmaturul ning
1928. aasta ikaldusest tingitud teravilja ja loomatoidu
sisseveo suurenemine.

Kui 1928. a. väliskaubanduse üldkäive võrreldes eel-
neva aastaga näitas veel tõusvat tendentsi, siis 1929. a.
väliskaubanduse üldkäive vähenes 18 miljoni krooni võrra.
Bilansi passiviteet oli sealjuures 5,5 miljonit krooni, seega
suurem kui 1928. aastal. Sisseveos oli oluliseks momendiks
teravilja ja jahu sissevedu, mis paisus 1928. a. sisseveost
veelgi suuremaks. Tööstussaaduste sissevedu seevastu näi-
tas langust. Väljaveo osas vähenes peekoni väljavedu
50% võrra, metsamaterjalide eksport $\frac{1}{3}$ võrra, kuna kar-
tulite väljavedu langes 38 000-lt tonnilt 13 000-le tonnile.
Ebasoodne konjunktuur välisturgudel tabas seega esijoo-
nes just kartuli ja lihaeksporti, kuna või väljavedu isegi
pisut suurenes.¹⁷²

Väliskaubanduse bilansi passiivsuse, välisvõlgade ja
nende protsentide maksmise tõttu kujunes riiklik maksu-

¹⁷¹ ORKA, fond 1790, nim. 1, s. ü. 759, leht 16.

¹⁷² Sealsamas.

bilanss passiivseks, milles selgesti väljendus Eesti kui poolkoloniaalses sõltuvuses oleva maa röövimine välismaise monopolistliku finantskapitali poolt.

Välisvaluuta väljavoolu tõttu langes Eesti Panga kattevara tunduvalt. Kui 1928. a. lõpuks oli Eesti Panga kohustusvaba välisvaluuta saldo 27,0 miljonit krooni, siis 1929. a. juuni lõpuks oli see langenud 19,78 miljonile kroonile ning kulla tagavara oli samal ajal langenud 10,1 miljonilt kroonilt 6,3 miljonile kroonile.¹⁷³ Oktoobris 1928 kõrgendas Eesti Pank Rahvasteliidu finantskomitee näpunäitel diskontoprotsenti 7,5-lt 8-le, et kattevara kahanemist seisma panna.¹⁷⁴ Septembris 1929 tõstis Eesti Pank laenu intressi norme, mis toimus kooskõlas Inglise Panga vastavate sammudega.

Välislaenu ja rahareformiga kaasnev elavnemine panganduses, mis algas 1927. a. keskel, kestis ainult 1928. a. keskpaigani, mil hakkasid ilmnema finantskriisi esimesed sümptoomid. Jooksvad arved ja hoiusummad pankades vähenesid ning asuti krediitide piiramisele. Nõudmine laenu järele aga järjest kasvas. Paljud kaupmehed ja töösturid jäid pankrotti ning nende ettevõtted läksid haamri alla. Protestitud vekslite arv ja summa kasvas eelmise aastaga võrreldes peaaegu kahekordseks. Raskused põllumajanduses avaldusid talude laostumises ja haamri alla minekus. 12. novembril 1929. aastal oli näiteks «Riigi Teatajas» 9 lehekülge oksjonikuulutusi. Ühes ainsas asunduses, nimelt Pahlka asunduses Kohila vallas Harjumaal, kuulutati välja 7 oksjonit.¹⁷⁵

Nii hakkas Eesti majandus 1929. aastal — seoses uue majanduskriisi saabumisega kapitalistlikus maailmas — järk-järgult üle minema kriisiseisundisse. Stabilisatsiooni-aastail toimunud toodangu tõus tööstuses ja põllumajanduses põhjustas kaupade suhtelise üleproduktiooni, sest tööliklassi ostujõu langemise ja agraarkriisist tingitud töötava talurahva vaesumise tõttu vähenes maksujõuline nõudmine siseturul nii tööstuse kui põllumajanduse saaduste järele. Samal ajal teravnes välisturgudel juba niigi äge konkurents.

Kuigi 1929. aastal tööstuse arengus üldiselt ei ilmne veel langust (tööliste arv ja toodangu väärtus püsisid

¹⁷³ ORKA, fond 969, nim. 1, s. ü. 27, leht 58.

¹⁷⁴ Sealsamas, nim. 5, s. ü. 22, leht 11.

¹⁷⁵ Riigi Teataja, nr. 89, 12. XI 1929, lisa.

kokkuvõttes samal tasemel kui 1928. aastal), võib terve rea tööstusharude olukorras nentida tagurpidi minekut. Tunduvalt langes eelmise aastaga võrreldes paberi-, puidu- ja keemiatööstuse, samuti naha-, jalatsite ja kehakattetööstuse toodangu väärtus, mis oli tingitud turustamisraskustest nii sise- kui välismaal. Metsamaterjali turu kahanemise tõttu Inglismaal lõpetasid oma tegevuse mitmed suuremad saeveskid. Kuigi naha- ja tekstiilitööstuse saaduste tollikaitse ulatus 40—75%-ni sisseveo hinnast, kasvab järjest nende sissevedu. Välisvõistluse ja samuti maksujõulise nõudmise vähenemise tulemusena kahanesid jalatsite ja tekstiilitööstuse toodangu turustamisvõimused aasta-aastalt.¹⁷⁶ Jalatsitööstuse olukorda ahistas eriti Tšehhoslovakkia «Bata», kes oma odavaid saadusi suurel hulgal Eestisse saatis. Oma tegevuse olid sunnitud lõpetama Rakvere ja Kohila nahavabrik, pankroteerus a/s «Tekstiil», oksjonile läksid ka «Eestimaa Keemiatehas» ja naelavabrik «Krotus». Tööpuuduse kasvu 1929. aastal tõendab tööotsijate arvu tõus tööbörsides (1928. a. 12 kuu keskmine oli 2522, 1929. a. — 3172).¹⁷⁷

Kodanlik valitsus püüdis kriisi saabumist vältida tollide tõstmisega. 14. sept. 1929. aastal kehtestati uus tollitariif tekstiili- ja nahatööstuse toodetele, millega nende sisseveo tolle tõsteti kuni 200%-ni sisseveetavate kaupade hinnast. Need olid täielikult sisseveo keelutollid, mis andsid tekstiili- ja nahatöösturitele võimaluse säilitada siseturul kõrgeid hindu ja kompenseerida välisturgude järkjärgulist kaotamist siseturu arvel. Tollide kehtestamine süvendas võitlust Eesti kodanluse rühmituste vahel, sest suurema osa kaupmeeste huvid olid «lahtiste uste» poliitikaga paremini kaitstud. Kaupmeeskond süüdistas valitsust paari-kolme suurtöösturi (s. t. monopolisti) huvide kaitsmises. Suurtöösturite ja suurkaupmeeste vastu suunatud väikekodanliku opositsiooni etteotsa asusid sotsid, rünnates ägedalt Strandmanni valitsuse poliitikat, kes püüdis kriisiraskusi ületada oma 1924. aasta retsepti järgi.

Kriisi saabumise tõttu põllumajanduses hakkasid kulaklikud ringkonnad üha enam nõudma valitsuselt teraviljatollide kehtestamist. Karjakasvatuse saaduste turustamise väljavaated näitasid halvenemise tundemärke: Saksamaa tõstis 1929. a. sügisel võitole ning Inglismaad

¹⁷⁶ ORKA, fond 969, nim. 1, s. ü. 641, leht 5.

¹⁷⁷ «Eesti Statistika» nr. 114, 1931, lk. 264.

varustasid tema dominioonid. Karjasaaduste üleprodukt-
siooni küsimus maailmaturul muutus üha tõsisemaks.
See sundis kulaklust võtma kursi teraviljakasvatusele, et
välisturgude kaotamist kompenseerida siseturu arvel.
Teravilja sissevedu Eestisse kasvas aasta-aastalt, ulatudes
1929. a. esimesel poolel 66 072 tonnini 1928. a. esimese
poolaasta 34 295 tonni vastu. 1929. a. rukkisaak Eestis
oli rahuldav, mille tõttu hinnad langesid. Hindade tõstmiseks
siseturul nõudis kulaklus teraviljatollide kehtestamist.
Teraviljatollid oleksid muidugi kaitsnud ainult suur-
talude huvisid, kellel vilja jätkus müümiseks. Enamus
majapidamisi aga ei saanud oma viljaga läbi, vaid pidi
seda juurde ostma. Teraviljamonopoli kehtestamise esi-
meseks lüliks oli 1928.—1929. aastal antud seadus, mis
võimaldas põllumajanduslikke laene tasuda viljas. Selle
seaduse alusel ostis valitsus sõjaväele vilja turuhinnast
märksa kõrgema hinnaga, makstes igalt rukki ja kaera
puudalt 70—80 senti rohkem.¹⁷⁸ Sellega loodeti tõsta ka
turuhindu. Kõik need abinõud, nagu vilja kokkuost sõja-
väele kõrgendatud hinnaga, samuti kavatsetav teravilja-
tollide tõstmine ja peekonifondi loomine tähendasid kula-
kuile rahva arvel riiklike preemiade maksmist.

Selliste abinõude rakendamine «kriisi leevendamiseks»
võis viia ainult vastuolude edasisele teravnemisele. Kriisi
põhjused ei peitunud ühe või teise kodanliku valitsuse
majanduspoliitikas, nagu väitsid omavahel võitlevad vae-
nulikud kodanlikud rühmitused, vaid nad olid kapitalistliku
majandussüsteemi vältimatuks tulemuseks. Seepärast ei
võinud kodanliku valitsuse poolt tarvitusele võetud abi-
nõud tegelikult kriisi leevendada ega töörahva olukorda
parandada, vaid nende tagajärjeks olid uued pankroti-
puhangud, uus tööpuuduse laine ja nõrgemate kapitalist-
like koondiste neelamine tugevamate kapitalistlike koon-
diste poolt.

Kapitalismi ajutine, ebakindel stabiliseerumine Eestis,
nagu kogu kapitalistlikus maailmas, süvendas kapitalist-
liku majandussüsteemi vastuolusid. Tootmise kasvu ja
kapitalistide kasumi tõusuga kaasnes Eesti töölisklassi
reaalpalga tunduv langemine. Kuigi tööliste töötasu näi-
tas stabilisatsiooniaastail mõningaid tõusutendentse, jäi
see tõus kaugele maha elukalliduse tõusust samal ajal.

¹⁷⁸ «Rahva Sõna» nr. 213, 18. IX 1929.

Eesti töölisklassi ja töötava talurahva ostujõu langemine kapitalistliku stabilisatsiooni tagajärjel kitsendas siseturu mahtu ja süvendas kapitalismi vastuolusid.

Uus majanduskriis tekkis kapitalistliku süsteemi üldkriisi baasil, mis kiirendas tema saabumist. Ettevõtete krooniline alakoormatus ja alaline töötute armee tekitasid kapitalismile palju raskusi juba enne majanduskriisi puhkemist. Pärastsõjaaegne agraarkriis kaotas kapitalismi ajutise, ebakindla stabiliseerumise ajal oma teravuse, kuid teda ei suudetud täiel määral ületada. Neil põhjustel ei olnud 1929. aastal puhkenud uus majanduskriis endiste kriiside lihtne kordumine, vaid kujunes kõigist senistest majanduskriisidest kõige keerulisemaks, tõsisemaks ja sügavamaks.

II

EESTI KODANLUSE POLIITILISE VÕIMU AJUTINE STABILISEERUMINE. EESTI TÖÖLISKLASSI VÕITLUS KODANLUSE VÕIMU VASTU EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI JUHTIMISEL

1. EESTI KODANLUSE REAKTSIOONILINE SISEPOLIITIKA

Eesti töörahva revolutsioonilise võitluse kulminatsioonipunktiks oli sõjajärgseil aastail Tallinna proletariaadi kangelaslik ülestõus 1. dets. 1924. Ülestõusu eesmärgiks oli eesti kodanluse ikke kukutamine ja nõukogude võimu taaskestamine Eestis. 1924. aastal, kui majanduskriis üha süvenes ja kodanluse reaktsiooniline osa tegi ettevalmistusi fašistliku diktatuuri kehtestamiseks, oli relvastatud ülestõus muutunud objektiivseks vajaduseks. Ülestõusu juhtis Eestimaa Kommunistlik Partei eesotsas J. Anveldi ja teiste silmapaistvate revolutsioonilise liikumise tegelastega. Ülestõusnud vallutasid 1. detsembri hommikul lühikese aja jooksul rea asutusi, kuid neil ei õnnestunud vallutada kodanliku valitsuse tähtsamaid sõjalisi objekte. See asjaolu määras ülestõusu ebaõnnestumisele. Kuna pearõhk oli pandud ülestõusu ootamatuse printsiibile, ei valmistatud vajalikul määral ette ülestõusu massilise liikumise kasvu. Tööliste hulgad tehastes ja vabrikutes, kes olid valmis tegutsema, ei saanud õigel ajal juhtnööre ja jäid otsustaval momendil passiivseteks pealtvaatajateks. EKP Keskkomitee ei suutnud valge terrori tingimustes tagada ülestõusu ettevalmistamist ja läbiviimist kõigi leninliku ülestõusukunsti reeglite kohaselt.

Kuigi ülestõusnud võitlesid kangelaslikult, läks kodanlusel korda ülestõus maha suruda. Algas kodanluse julm arveteõiendamine töörahvaga. Revolutsioonilisi töölisi ja talupoegi lasti maha rühmade viisi.

Pärast töölisklassi 1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõusu verist mahasurumist süvenes poliitiline reaktioon kodanlikus Eestis. Kohe pärast ülestõusu mahasurumise algust kehtestati uuesti kogu riigis sõjaseisukord ja vägede ülemjuhatajaks määrati kindral J. Laidoner.

Jaanuaris 1925 kaotati 1. detsembri ülestõusu otseseks mahasurumiseks ellukutsutud ülemjuhatause instituut ning anti siseminister K. Einbundile kindralkuberneri võim.¹⁷⁹ 12. veebruaril 1925. aastal võttis riigikogu vastu nn. riigikorra kaitseseaduse, mis avalikult tühistas põhiseadusega lubatud kodanikuõigused. Siseministrile anti õigus oma äranägemise järgi sulgeda kõik organisatsioonid, mis tema arvates on «kehtivale korrale ohtlikud». Riigikogu ja omavalitsuse esituskogud said õiguse valijate taht ignoreerida — tunnistada maksvusetuks need nimekirjad, mis olevat «esitatud organisatsioonide või kodanikkude rühmade poolt, kelle tegevus on Eesti riigile hädaohtlik».¹⁸⁰

Selle seaduse alusel tühistati nüüd II riigikogu ja omavalitsuste valimistel esinenud Tööraha Ühise Väerinde (edaspidi TÜV) nimekirjad. Selle nimekirja järgi valitud saadikud istusid vanglates juba ammu enne nimekirjade ametlikku tühistamist, kuna TÜV oli juba 1924. aastal tunnistatud «riigikorrale ohtlikuks» organisatsiooniks.¹⁸¹ TÜV rüüstamisega linna- ja maaomavalitsustes jõudis kodanlus lõpule 1925. a. aprillis, mil rüüstamine toimus 47 vallas, 9 alevis ja 9 linnas. 12 valla omavalitsustes, kus tööraha esindajad olid enamuses, pandi toime uued valimised.¹⁸²

Töölisklassilt püüti võtta kooskämimise ja organiseerumise võimalust ka selleks vajalike ruumide sulgemisega. Siseministri määrusega 12. veebr. 1925. aastal otsustati o/ü «Tööliste Maja» valduses olev kinnisvara (kahekordne kivimaja Tallinnas, Vaksali pst. nr. 8) kuni sõjaseisukorra lõpetamiseni sekvestri alla panna ja tema sulgemise küsimus anda otsustamiseks sõjakohtule.¹⁸³ Siseministri määrusega 28. sept. 1925. aastal otsustati sulgeda 47 seltsi ja ühingut (ametiühingud, töölisteühingud),

¹⁷⁹ II riigikogu protokollid, VII istungjärk, 1925, nr. 184.

¹⁸⁰ Sealsamas, nr. 193.

¹⁸¹ II riigikogu protokollid, VIII istungjärk, 1925, nr. 229.

¹⁸² «Klassivõitlus» nr. 56, 1925, lk. 19.

¹⁸³ ORKA, fond 14, nim. 1, s. ü. 1040, leht 12.

kuna nende tegutsemises olevat «avaldunud püüdmine muuta olemasolevat riiklikku ja ühiskondlikku korda».¹⁸⁴

Siseministri sundmäärusega keelati demonstratsioonid, rahvakogunemised jne. Kõigist koosolekuist tuli politsei-võimudele kirjalikult teatada, kusjuures politseile jäi õigus ka lubatud koosolekuid oma äranägemise järgi laiali ajada. Siseministri käskkirjaga nr. 14 (7. apr. 1925) eraldi kohtuasutuste alluvusest 1923. a. trükiseaduse rikkumise karistumäärustes ettenähtud «süüteod» ja anti need administratiivvõimude otsustada. Ajalehtede toimetajaid ja muude trükitoodete väljaandjaid võis nüüd valitsusele mittesoovitavate teadete avaldamise pärast administratiivkorras karistada.¹⁸⁵ See määrus kutsus esile isegi eesti kodanlike ajakirjanike ühingu protesti. Protestikirjas valitsusele öeldi, et see määrus annab administratiivvõimudele niivõrd piiritu voli ajakirjandusele surve avaldamiseks, nagu seda tsaariaegsel Venemaal ainult harva ette tuli.¹⁸⁶ Nende määruste kehtestamisega jäeti töölisklass tegelikult ilma põhiseaduse deklareeritud sõna-, trüki-, koosolekute ja ühingute vabadusest.

Lisaks muule rakendati veel rida erilisi ettevaatusabinõusid. Siseministri sundmäärusega kohustati majaoomanikke valvama kõige järele, mis nende kinnisvara piirides toimub, eriti selle järele, et «majades ei oleks kahtlaste isikute kogunemisi, salajasi koosolekuid ning töökodasid, riigivastase kirjanduse, sõjariistade, lõhkeainete ja laskemoona ladusid.» Kõigest «kahtlasest» tuli sõjakohtu ähvardusel viivitamata politseile teatada.¹⁸⁷ Samasugune kohustus pandi taluomanikele, võõrastemajade, postijaamade jne. pidajaile.¹⁸⁸ Võõrastele keelati sissepääs tööstusettevõtetele või nende õuedesse. Erilist tähelepanu pöörati «avaliku korra kindlustamisele ja kuritegevuse ärahoidmisele» Vene-Balti ja Põhja-Lääne tehaste ning Balti Puuvillavabriku maa-alal, kus seati ametisse hulk vahte, kes pidid olema varustatud revolvritega ning tegutsema politseiülema juhtnõõride järgi.¹⁸⁹ Sadama piirkonda lubati tööle võtta ainult «usaldusväärilisi» isikuid.

¹⁸⁴ ORKA, fond 14, nim. 1, s. ü. 1378, leht 8.

¹⁸⁵ ORKA, fond 31, nim. 2, s. ü. 25, leht 1081.

¹⁸⁶ «Edasi» nr. 105, 12. V 1925.

¹⁸⁷ ORKA, fond 31, nim. 2, s. ü. 24, leht 305.

¹⁸⁸ Sealsamas, leht 475.

¹⁸⁹ Sealsamas, leht 538.

Kõik sadama piirkonnas töötavad tööliselid olid kohustatud töö ajal nummerdatud märki kandma.¹⁹⁰

Eesti kodanluse hirm töörahva ees väljendus eriti 1925. a. veebruaris toimunud Läti presidendi ja Rahvasteliidu peasekretäri külaskäigu ajal Tallinna, milliseks puhuks oli välja töötatud terve salajase kaitse plaan.¹⁹¹ Tänavail, kust «kõrgetel külalistel» tuli läbi sõita, kontrolliti enne elanike «usaldusväärilisust», uuriti läbi aiad, õued jne. ning paigutati kõikjale nuhid. Viimaseid paigutati ka väljakuile rahva sekka, eriti kõrgematele kohtadele, mis pidid pakkuma soodsamaid põmmiviskamise võimalusi. Kui vähe usaldas eesti kodanlus «oma rahvast», seda tõendab ka kogu rahva järele korraldatud salajase luure süsteem. Nagu näitavad vastavad arhiivimaterjalid, saabus kaitsepolitsei peavalitsusse pidevalt nuhkide ettekandeid «rahva meeleolu» kohta kõigis Eesti linnades ja maakohtades. Otsustati suurendada politsei koosseisu 166 inimese võrra ja asutada Tallinnasse politseiõudude ettevalmistamiseks vastav kool, milleks riigikogu määras 7,5 miljonit marka eelkrediiti.¹⁹²

Samal ajal aktiveeriti kodanlik-natsionalistliku relvastatud organisatsiooni — kaitseliidu tegevust. See liit tekkis juba Saksa okupatsiooni perioodil, kuid pärast klassisõja lõppu hakati tema koosseisu vähendama, kusjuures mõnes maakonnas kaitseliit täiesti likvideeriti. Peale 1. dets. 1924. a. ülestõusu elustus kaitseliidu tegevus — 17. dets. 1924. aastal pandi maksma ajutine kaitseliidu põhikiri, mille järgi kaitseliit hakkas üle riigi igal pool tegutsema. 2. veebr. 1925. aastal kinnitas valitsus uue kaitseliidu põhikirja, millega tema tegevusele pandi seaduslik alus. 1925. a. jooksul kasvas kaitseliidu liikmeskond tunduvalt (8000-lt 25 000-le). Kodanliku statistika andmete järgi oli kaitseliitlaste seas üle 50% põlluharijaid.

Eesti sotsiaaldemokraadid esinesid kaitseliidu organiseerimisel kodanluse agarate abilistena. Nad seletasid avalikult, et nad on kaitseliidu poolt, kuid kodanlus ei olevat nende nõuandeid kaitseliidu organiseerimisel küllaldaselt arvesse võtnud. Üksikute jõukamate koondistena

¹⁹⁰ ORKA, fond 31, nim. 2, s. ü. 24, leht 304.

¹⁹¹ ORKA, fond 14, nim. 1, s. ü. 1075, leht 53.

¹⁹² II riigikogu protokollid, VII istungjärk, lisa 50.

ei suutvat kaitseliit küllalt hästi oma ülesandeid täita. Kaitseliidu tugevdamiseks olevat tarvis muuta teda üldrahvuslikuks ja parteituks.¹⁹³ Teiste sõnadega — sotsid soovitasid kaitseliidu organiseerimisel kasutada rohkem demagoogiat, kuna kaitseliidul tema avaliku terroristliku iseloomu tõttu polnud rahva hulgas populaarsust. Isegi kodanlikus riigikogus märgiti, et kaitseliitu kasutatakse inimeste terroriseerimiseks.¹⁹⁴ Esines sageli juhtumeid, kus kaitseliitlased peksid ja tulistasid rahulikke kodanikke, näiteks Avinurmes 1928. aastal pussitas kaitseliitlane 7 inimest.¹⁹⁵ Kaitseliitlasi kasutati streikivate tööliste terroriseerimiseks.

Kaitseliiduga lõi eesti kodanlus endale Itaalia «Milizia nazionale»-tüüpi fašistliku organisatsiooni, mis pidi olema teetasandajaks fašistliku diktatuuri kehtestamisele. Kaitseliitlaste häälekandja «Kaitse Kodu» võrdles kaitseliitu avalikult Itaalia fašistlike poojatega.¹⁹⁶ Kaitseliitlaste sõjalise väljaõppe alal pandi erilist rõhku tänavavõitluste taktika tundmaõppimisele.¹⁹⁷

Kaitseliidu organiseerimiseks võeti 1925. ja 1926. aastal elanikkonnalt 200 miljoni marga ulatuses erakordset maksu. 1925. aastal sai kaitseliit riigilt 138 miljonit marka, peale selle kapitalistidelt 16 miljoni marga ulatuses erannetusi. Nimetatud summad kulutati peamiselt relvade muretsemiseks. Võrreldes riigi eelarve teiste summadega olid need tähelepanuväärsed väljaminekud, millega oleks võinud näiteks ehitada 20 uut algkoolihoonet.

Töölisklassi revolutsioonilise võitluse mahasurumise tulemusena suutis eesti kodanlus 1925.—1929. aastail oma poliitilist võimu kindlustada. Terrori kõrval kasutas eesti kodanlus oma poliitilise võimu kindlustamiseks rohkesti demagoogiat, mida levitasid ajakirjandus, kool, kirik jm. Teataval määral aitas kodanluse poliitilise võimu kindlustamisele kaasa kodanliku maareformi teostamine. Kuigi kodanlik maaseadus ei rahuldanud kaugelki kõiki maasoovijaid, suutis kodanlus maareformi teostamise loosungiga vähemalt ajutiselt väikekodanlike parteide vahendusel haa-

¹⁹³ II riigikogu protokollid, X istungjärk, 1926, nr. 320.

¹⁹⁴ Sealsamas.

¹⁹⁵ «Rahva Sõna» nr. 56, 10. III 1928.

¹⁹⁶ «Ühendus» nr. 61, 14. VIII 1926.

¹⁹⁷ «Postimees» nr. 19, 20. I 1925.

rata oma mõju alla suhteliselt laiad talurahvahulgad, seda soodustasid EKP poolt tehtud vead maaküsimuses.

1. detsembri ülestõusu mahasurumisel ja terrori tarvitamisel töörahva vastu esinesid kõik kodanlikud ja väikekodanlikud parteid ühise reaktsioonilise rindena. Moodustati koalitsioonivalitsus eesotsas rahvaerakondlase J. Jaaksoniga, kuhu kuulusid kõigi kodanlike parteide ja sotside esindajad.

Aprillis 1925. aastal toimus sotside kongress, kus sotsiaaldemokraadid ja iseseisvad sotsialistid ühinesid üheks parteiks — Eesti Sotsialistlikuks Töölise Parteiks. Kongress kiitis heaks partei esindajate osavõtu J. Jaaksoni valitsusest. Eesti sotsiaaldemokraatia, kes lõi kodanlusega ühise reaktsioonilise rinde revolutsioonilise töölisliikumise vastu, aitas tunduvalt kaasa eesti kodanluse poliitilise võimu kindlustamiseks.

Üha süvenev terroristlike valitsemismeetodite rakendamine sisepoliitikas näitas, et eesti kodanlus hakkas kalduma avaliku terroristliku diktatuuri — fašismi poole. Nagu teistegi fašiseeruvate maade kodanlus, läbis ka eesti kodanlus enne fašistliku diktatuuri kehtestamist rea ettevalmistavaid etappe ja viis ellu mitmeid reaktsioonilisi vahendeid, nn. riigi kaitseseaduse, kaitseliidu jm., mis pidid hiljem kergendama fašismi võidulepääsemist. Kahtlemata soodustasid 1925. a. reaktsioonilised seadused ja terror, mis andsid ränga hoobi tööliklassi revolutsioonilisele avangardile, fašismi võitu Eestis 1934. aastal.

Poliitilise reaktsiooni süvenemine Eestis väljendus ka taotlustes tugevdada täidesaatvat võimu seadusandliku võimu — parlamendi arvel. Seda taotles eriti eesti kodanluse reaktsioonilisim partei — põllumeestekogud, kes kaitses suurkodanluse ja hallparunite klassihuve kõige jõhkramal ja varjamatumal kujul. Kui teised parteid, kes toetusid rohkem kesk- ja väikekodanlusele, olid sunnitud kasutama rohkem demagoogiat, siis tulid põllumeestekogud sageli päris avalikult lagedale kõige reaktsioonilisemate taotlustega.

1925. a. veebruaris esitasid riigikogu põllumeestekogude rühma juhtivad jõud riigikogu esimehele, rahvaerakonna juhile J. Tõnissonile põhiseaduse muutmise projekti, tehes ettepaneku anda see läbiarutamiseks ja seiskoha võtmiseks teistele rühmadele. Juba nn. suure koalitsiooni moodustamisel detsembris 1924 deklareerisid põllu-

meestekogud, et nad ainult siis võtavad valitsusest osa, kui põhiseadust muudetakse, millega teiste kodanlike rühmade esindajad tolles olukorras nõustusid. Ka erajutuajamisel olevat rahvaerakonna juht J. Tõnisson arvamist avaldanud, et «põhiseaduse muutmine on tarvilik ja möödapääsematu».¹⁹⁸ Nüüd aga ei täitnud J. Tõnisson riigikogu esimehena põllumeestekogude ettepanekut.

Kuna rahvaerakonna — selle eesti kodanluse vanima poliitilise partei sotsiaalne baas oli kulakluse enamiku üleminekuga põllumeestekogudesse tunduvalt kitsenenud, siis püüdis erakond oma kahanevat poliitilist mõju tagasi võita sellega, et kuulutas end «kogu rahva ja riigi huvide kaitsjaks». Mida enam vähenes rahvaerakonna poolehoidjate hulk, seda udusemaks muutus tema fraseoloogia. Kuna partei dimensioonid ei vastanud tema «suure juhi» pretensioonidele, harrastas rahvaerakond riigikogus eriti poliitiliste kombinatsioonide ja laveerimise taktikat, viies sel viisil oma esindajaid valitsusse. Nende põhjustega on seletatav ka J. Tõnissoni ja tema partei laveeriv seisukoht põhiseaduse muutmise küsimuses.

Olles täitnud oma peamise ülesande eesti töölisklassi revolutsioonilise võitluse mahasurumise näol, hakkas nn. suure koalitsiooni valitsus ilmutama lagunemise tunnemärke. Kodanlik ajakirjandus oli sunnitud tunnistama, et «kevadest saadik pole valitsuse ühtsust enam olemas». Nüüd, kus kodanlust töölisklassi poolt ähvardav oht oli enam-vähem likvideeritud, tõusid jälle esiplaanile üksikute parteide erihuvid «riigipiruka» jagamisel ja oma tasku täitmisel. Koalitsioon lõhenes esiteks sellepärast, et J. Tõnisson püüdis välislaenu tegemisel sahkerdada riigi kullafondi ainult oma ringkonna kätte, ja teiseks sellepärast, nagu hiljem riigikogus märgiti, et J. Tõnisson ei tõstnud üles põhiseaduse muutmise küsimust.¹⁹⁹ Tööerakondlased koos põllumeestekogudega ründasid J. Tõnissoni ja nõudsid tema tagandamist riigikogu esimehe kohalt, sest ta segavat ennast valitsuse poliitikasse. 27. mail 1925. aastal oli J. Tõnisson sunnitud teatama oma lahkumisest.²⁰⁰

Riigikogu esimehe kriis oli eelmänguks valitsuskriisile,

¹⁹⁸ «Kaja» nr. 62, 6. III 1925.

¹⁹⁹ II riigikogu protokollid, IX istungjärg, 1925, nr. 281.

²⁰⁰ II riigikogu protokollid, VIII istungjärg, 1925, nr. 232.

mis puhkes novembris 1925. aastal ja viis J. Jaaksoni koalitsioonilise valitsuse lagunemisele. Selle eesmärgi saavutamiseks lõid põllumeestekogud bloki tööerakondlastega, kes kokkuleppe saavutamiseks olid nõus nn. popsiseadust teostama põllumeestekogu retsepti järgi. Põllumeestekogud motiveerisid oma rahulolematust valitsusega terve rea põhjustega, nagu põhiseaduse muutmise küsimus, lahkuminekid popsiseaduse teostamise, tööliste palga, sotsiaalseadusandluse jt. küsimustes. Võitlus käis ka kõrgemate kohtade pärast Eesti Pangas, sest iga partei soovis saada riigipanga «kraanide keeramiseks» vabu käsi.²⁰¹

Ühenduses lähenevate riigikogu valimistega 1926. aastal pidasid ka sotsid vajalikuks vabastada oma käsi «opositsiooni» tegemiseks. Lisaks sellele leidsid sotsid, et kodanlus ei ole nende teeneid töölisklassi mahasurumisel küllaldaselt hinnanud.

15. dets. 1925. aastal jõudis lõpule uue valitsuse moodustamine. Riigivanemaks sai põllumeestekogude esindaja J. Teemant, siseministriks samast parteist K. Einbund. Valitsus kujundatigi peamiselt põllumeestekogude liikmetest ja tööerakondlastest, kuna sotsid ja rahvaerakondlased jäid valitsusest välja.

Esinedes «opositsioonina», pidasid sotsid ja rahvaerakond vajalikuks teatada, et uus valitsus on «tagurlik ja kaitseb põllumeestekogude ühekülgsed kutsehuve», seevastu rahvaerakond ja sotsid olevat alati kaitsnud «kõrgeid ideaale ja üldsuse huvisid».²⁰² Arvestades lähenevaid III riigikogu valimisi, pidasid sotsid vajalikuks esineda riigikogus seletusega, milline vahe olevat siiski sotside ja kodanlike rühmade vahel.²⁰³

Et sotside partei avaliku koostöö tõttu kodanlusega oli end juba küllaldaselt kompromiteerinud töölisklassi silmis, pidas osa pahempoolseid sotse vajalikuks enne III riigikogu valimisi parteist lahkuda. Paul Abramsoni juhtimisel asutati Eesti Tööliste Partei nime all uus partei, mis püüdis toetuda töölisklassile.

Võidu kindlustamiseks III riigikogu valimistel viisid valitsevad parteid, esijoones põllumeestekogud, riigikogu valimisseaduses läbi kaks reaktsioonilist muudatust. Esi-

²⁰¹ II riigikogu protokollid, IX istungjärk, 1925, nr. 281.

²⁰² II riigikogu protokollid, X istungjärk, 1926, nr. 310.

²⁰³ Sealsamas, nr. 304.

teks hakati kandidaatide nimekirjade esitajailt nõudma 50 000 margalist kautsjonit, mis tagasi maksti ainult sel juhul, kui nimekiri sai valimistel vähemalt ühe riigikoguliikme koha. Teiseks arvestati riigikogu koosseisu määramisel ainult neid nimekirju ja nimekirjade ühendusi, mis olid saanud valimistel vähemalt 2 kohta. Sellised riigikogu «suure parteilise killunemise» vastu suunatud abinõud olid ilmselt mõeldud nende gi väheste töötava rahva esindajate väljatõrjumiseks riigikogust, kel õnnestus sinna pääseda.

Uue valimisseaduse tulemusena esitati III riigikogu valimistel umbes 10 nimekirja vähem kui II riigikogu valimistel. Siiski ei andnud III riigikogu valimised, mis toimusid 1926. a. mais, ühelegi kodanlikule parteile otsustavat enamust. Kõige rohkem kohti said uues riigikogus sotsid (24) ja põllumeestekogud (23), neile järgnesid asunikud (14) ja tööerakondlased (13).²⁰⁴

III riigikogu valimised näitasid sotside mõju suurt tõusu — võrreldes II riigikogu valimistega tõusis neile antud häälte arv ligi 70% võrra. Sotside mõju tõusu stabilisatsiooniaastail põhjustas: 1) Eesti tööliklassi sotsiaalse koostise muutumine — vana revolutsioonilise töölikaadri järkjärguline vähenemine, mis oli suurtööstuse, eriti metallitööstuse languse paratamatuks tagajärjeks, selle asemel aga imbus tööliklassi koosseisu üha rohkem väikekodanlikke elemente; 2) 1. detsembri ülestõusu mahasurumine ja terror EKP vastu, mille tulemusena EKP oli äärmiselt nõrgestatud; 3) sotside demagoogia, nagu oleks tööraha olukorda võimalik parandada ka kapitalismi tingimustes, millist demagoogiat soodustas kapitalismi ajutine stabiliseerumine.

Tugevat kasvu II riigikoguga võrreldes näitas ka 1923. aastal tööerakonnast eraldunud asunike koondis, kes oli end kuulutanud asunike-väikemaapidajate laiade hulkade huvide esindajaks.

Esimene ettepanek uue valitsuse moodustamiseks tehti tööerakonna liidrile Strandmanile, kuid tema poolt esitatud majandusprogramm paljastas kodanlike rühmade vahelised vastuolud «riigipiruka» jagamisel. Põllumeestekogud koos asunikega ajasid O. Strandmani katse moodustada valitsust nurja. Strandman vihastas põllumeestekogusid eriti oma krediitide piiramise kavatsusega. Kui tööerakonna

²⁰⁴ III riigikogu protokollid, I istungjärk, 1926, nr. 1.

esindajaile selgus, et nad III riigikogus juhtivat osa ei saa etendada, esitasid nad riigikogule põhiseaduse muutmise seaduse eelnõu, kus nõuti riigikogu laialisaatmist ja uute valimiste väljakuulutamist. Seaduse eelnõu taheti panna rahvahääletusele demagoogilise «kokkuhoiu» loosungi all (eelnõu nägi ette riigikogu liikmete arvu vähendamise 50-le, kellele pidi palka makstama 6 kuu eest). Täieväimulise presidendi institutsiooni loomist ei nõutud, kuna peamiselt väikekodanlusele toetuv tööerakond ei pooldanud sel ajal veel fašistliku diktatuuri kehtestamist. Eelnõu ei leidnud suurkodanluse poolehoidu, kes arvas, et «kõik põhiseaduse puudused tuleks korruga kõrvaldada»²⁰⁵, s. t. kehtestada ka kõikvõimsa presidendi institutsioon.

Pärast seda kui sotsid loobusid pahempoolse enamuskoalitsiooni loomisest, moodustati J. Teemandiga eesotsas parempoolne põllumeestekogude — asunike — rahvaerakondlaste — kristlaste koalitsioon. Sotsid ja tööerakondlased jäid valitsusest välja, esinedes «opositsioonina».²⁰⁶ Sisuliselt oli uus valitsus kodanluse ja hallparunite kõige reaktioonilisemate ringkondade esindus. See valitsus töötas oma deklaratsioonis töölisklassi mahasurumiseks kasutada «kõike võimu, mis temale põhiseaduse ja seaduste poolt kätte antud».²⁰⁷

1926. aastal toimusid inglise imperialistide juhtnööride järgi fašistlikud riigipöörded Poolas ja Leedus, mis innustasid ka eesti suurkodanlust taotlema põhiseaduse muutmist.

Põllumeestekogude riigikogu rühma poolt oli juba varem välja töötatud põhiseaduse muutmise eelnõu. 1926. a. kevadel toimus põllumeestekogude üleriiklik kongress, kus tunnistati riigikogu rühma kavatsused õigeks ja soovitati nende läbiviimisele asuda. Sellele järgnenud kristlaste ja rahvaerakondlaste kongressid tunnistasid samuti presidendamise sisseseadmise vajalikuks.²⁰⁸

29. sept. 1926. aastal esitas põllumeestekogude rühm riigikogule põhiseaduse muutmise algatamiseks vastava eelnõu, mida kodanluse ringkondades hinnati kui «esimest tõsist sammu põhiseaduse muutmisel».²⁰⁹ Eelnõu seletus-

²⁰⁵ «Kaja» nr. 149, 2. VII 1926.

²⁰⁶ III riigikogu protokollid, I istungjärg, 1926, nr. 5.

²⁰⁷ Sealsamas, nr. 7.

²⁰⁸ «Kaja» nr. 149, 2. VII 1926.

²⁰⁹ E. M a d d i s s o n, Parlamentarism ja Eesti põhiseadus, lk. 65.

kiri tunnistas põhiseaduse suurimaks puuduseks täidesaatva võimu liigse sõltuvuse seadusandlikust võimust. Eelnõu järgi pidi peaaegu kogu võim kuuluma presidendile, kellel oleks ka veto ja riigikogu laialisaatmise õigus ning valitsuse ametisse seadmise õigus. Valitsus pidi vastutama riigikogu ees, kuid valitsuse tagandamine umbusalduse avaldamise korral riigikogu poolt oli seotud suurte vormiliste raskustega. Riigikogu liikmete arvu piiras eelnõu 100-lt 75-le. Riigikogu valimiseadust kavatseti piirata alla 23 aasta vanustelt kodanikkudelt ja sõduritelt hääleõiguse äravõtmisega.²¹⁰

Riigikogu otsustas põhiseaduse muutmise seaduseinõu anda vastavasse komisjoni,²¹¹ kuhu ta jäigi, jõudmata isegi riigikogu pleenumile. Põllumeestekogude eelnõu läbiviimine ebaõnnestus kodanlike parteide omavahelise võitluse ning ka väikekodanluse toetuse puudumise tõttu. Kapitalismi ajutise stabilisatsiooni tingimustes polnud laiad rahvahulgad veel kodanlikule parlamentarismile selga pööranud. Nad lootsid oma olukorra parandamist parlamentlike reformide teel, milliseid lootusi õhutas eriti sotside demagoogia.

Et fašistliku diktatuuri kehtestamist ideoloogiliselt ette valmistada, hakkas kodanlik ajakirjandus avaldama fašismi propageerivaid artikleid. K. Einbund kirjutas «erapooletu» ajalehe «Päevaleht» veergudel, et «...riigivaiituse asjade juhtimisel ei ole julgemal ja targemal mehel eestlaste seas küllalt töö vabadust ja töö kindlust», ning lõpetas üleskutsega 1927. aastal püüda kindlalt tugevama võimu poole.²¹² Sama «Päevalehe» Inglismaal asuva kaastöölise kirjutises soovitati loobuda «ebademokraatlikust janditamisest ja Mussolini poolt teostatud parimad reformid ka Eestis maksma panna.»²¹³

Põhiseaduse muutmise kavatsustele juriidiliste põhjenduste muretsemiseks anti see küsimus arutamiseks ka aprillis 1927. aastal toimunud õigusteadlaste päevale. Õigusteadlaste päeval «kaaluti tõsiselt riigivanema asendamist suuremate volitustega presidendiga» ning võeti vastu reso-

²¹⁰ «Ühendus» nr. 79, 16. X 1926.

²¹¹ III riigikogu protokollid, II istungjärg, 1926, nr. 12.

²¹² «Päevaleht» nr. 1, 2. I 1927.

²¹³ «Päevaleht» nr. 141, 25. V 1927.

lutsioon, milles konstateeriti, et «Eesti põhiseaduses ei ole riigiorganite funktsioonid küllalt välja arendatud».²¹⁴

Ühenduses lähenevate maavolikogude valimistega tekitasid sotsid 1927. a. veebruaris valitsuskriisi, mille ametlikuks põhjuseks oli siseministri kohustetäitja kindral J. Sootsi poolt antud seletus maavolikogude valimise seaduse kohta. See seletus tõlgendas seadust põllumeestekogude huvides. Riigikogu avaldas J. Sootsile umbusaldust ning valitsus astus terves koosseisus tagasi. Põllumeestekogud ei püüdnud kriisi kokkuleppe teel ära hoida.

Uus valitsus moodustati endise valitsuse peaministri põllumeestekogude liikme J. Teemandi juhtimisel, kes seega juba kolmandat korda sai riigivanemaks. Uue valitsuse koosseisu kuulusid peale J. Sootsi kõik endise valitsuse ministrid, ning parteide vahekorrad jäid üldjoontes endisteks, ainult asunikud said endise 3 koha asemel 2 kohta, milles avaldus põllumeestekogude püüe asunikkude koondise kasvavat jõudu ja pretensioone kärpida.

Omavalitsuste valimised 1927. a. algul näitasid sotside mõju edasist tõusu. Näiteks vähenes maavolikogude valimistel põllumeestekogude kohtade arv 71-lt 57-le, sotsid ja asunikud võitsid aga tunduva arvu kohti juurde. Valimiste tulemused näitasid talurahva kehvemate ja osalt ka keskmiste kihtide rahulolematust põllumeestekogude poliitikaga. Sotside mõju tõusu soodustas ka nende demagogiline manööver nn. parunitele tasumaksmise seaduse muutmise eelnõuga, mis esitati just töörahva häälte püüdmise kavatsusega enne valimisi.

Ühenduses põllumajandussaaduste hindade langemise ja osalise viljaikaldusega 1927. aastal kasvas talurahvahulkade, eriti asunike rahulolematuse põllumeestekogude poliitikaga, kes tegid kihutustööd asunike maa ostuhinna kõrgendamiseks. Põllumeestekogud ja asunike koondis sattusid riiklike ressursside jaotamisel üha enam vastu, eriti 1927. aastal saadud välislaenu jagamise küsimuses. Põllumeestekogud ei soovinud põllumajanduslike krediitide küsimuses asunike koondisele vastu tulla, püüdes kasutada välislaenu oma tööstusettevõtete ja eksportfirmade huvides. Pikalaenu Panga asutamise seaduseelnõu arutamisel avaldasid väikekodanlikud parteid, s. t. asunike koondis koos sotside ja tööerakonnaga, valitsusele

²¹⁴ «Kaja» nr. 92, 23. IV 1927.

umbusaldust, kuna viimane ei kavatsenud Pikalaenu Panga kaudu põllumajanduslikku krediiti soodustada. Valitsus lahkus ametist.

9. dets. 1927. aastal astus ametisse uus valitsus eesotsas J. Tõnissoniga. Senist põllumeestekogude-asunike-rahvaerakondlaste koalitsiooni oli uues valitsuses laien-datud tööerakonnaga. Tööerakonna juurdetõmbamise eesmärgiks oli asunike koondise kasvava jõu paralüüsimine. «Opositsiooni» jäid seekord kristlik rahvaerakond ja sotsid. Uus valitsus ei erinenud oluliselt eelnenud Tee-mandi valitsusest. Oma deklaratsioonis rääkis see valit-sus muuseas eriti Balti liidu, esijoones Eesti-Läti liidu teostamise ja sõjalise ettevalmistamise tugevdamise vaja-dusest.

Eesti majanduses ilmnevad kriisinähtused ja lähene-vad IV riigikogu valimised õhutasid saagihimus kiskle-vaid kodanlike erakondi tekitama 1928. a. novembris uut valitsuskriisi. Esiteks tahtsid põllumeestekogud koalit-sioonist vabaneda, kuna agronoomilise nõuande korralda-mine ja sellega ühenduses olev riiklike summade kasuta-mise võimalus oli põllumeestekogude käest ära libisenud. Asunike nõudel võeti Põllumeeste Keskseitsilt selleks ette-nähtud summad ja asutati põllutööministeeriumi juurde vastav büroo. Teiseks olid Eesti Panga ja Pikalaenu Panga direktorid ametisse seatud tööerakonna ning asu-nike koondise huvides. Kolmandaks oli Harju Panga juh-tide süüasi kohtulikule arutusele antud, kuigi põllumeeste-kogud soovisid selle asja lõpetamist ilma kohtuta. Valit-seva koalitsiooni purunemist põhjustas ka nn. asundus-kapitali seaduse tagasilükkamine põllumeestekogude rühma poolt. Põllumeestekogude rühm avaldas umbusal-dust asunikust põllutööministrile O. Kösterile ning 12. nov. esitas valitsus riigikogule lahkumisteedaande.

Seekord venis valitsuskriis õige pikale, vältides 13. novembrist 4. detsembrini 1928. aastal. Kuna põllumeeste-kogude kandidaadil J. Sootsil ei õnnestunud terava vahe-korra tõttu asunikega valitsust moodustada, tegi riigikogu esimees selle ülesandeks sotside liidriile A. Reile. Viimane moodustas valitsuse sotsidest, tööerakondlastest, asuni-kest ja kristlastest, kuna põllumeestekogud ja rahvaera-kond jäid «opositsiooni». Soovides võimu juurde pääseda, olid sotsid nõus tegema järeleandmisi kõigile kodanlikele parteidele. Kodanlik ajakirjandus jäi sotslikule valitsuse

deklaratsiooniga üsna rahule, leides, et see ei ohusta mingil määral kodanluse huve. Rahvaerakonna häälkandja «Postimees» selgitas juba varem, et sotside minekut valitsusse ei maksa karta, sest «sotsialist vastasrinnas ja sotsialist vastutaval kohal valitsuse eesotsas on kaks iseenimest». Tuletati meelde, et nn. suure koalitsiooni valitsuses 1925. aastal sõitis sotsist propagandaminister Ast ringi ja kiitis rahvale kodanlikku valitsust, mis näitavat, et peale parteihuvide on kodanlusel ja sotsidel olemas «kõrgemad ühised huvid».²¹⁵ Sotside laskmine valitsusse andis kodanlusele ka võimaluse enne uusi riigikogu valimisi sotse diskrediteerida.

Sotside ajutine laskmine riigitüürile oli vaid eesti kodanluse poliitiline manööver, mille peamiseks eesmärgiks oli töölisklassi vaoshoidmine ja petmine. Kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni aastaid iseloomustas suurkodanluse kurss fašistlikule diktatuurile, kuid selle kõrval toimus sotsiaaldemokraatia kui kodanluse tööriista osatähtsuse süvenemine. Kõnes «Kominterni programmist» 5. juulil 1928. aastal iseloomustas J. V. Stalin sotsiaaldemokraatiat kui üht stabilisatsiooni kõige tähtsamat tegurit.²¹⁶

Kuigi kodanlik ajakirjandus demagoogilistel eesmärkidel püüdis kujutada sotse kodanluse vaenlastena, paljastas isegi see ajakirjandus mõnikord avameelsuse hoos sotside partei tõelisi poliitilisi ülesandeid. Näiteks selgitas põllumeestekogude «Kaja», et sotside parteil «ei puudu riiklikud ülesanded isegi vastasrinnas olles». Sotside ülesandeks olevat «kindlustada töölises Eesti riikluse tunnet» ja «hoida ära kehvemate kihtide sattumist kommunismi võrku». Kui sotsid ei võitleks kommunistliku mõttevoolu vastu, ei vääriks nad seda piiramata tegevusvabadust, mis neile kodanlikus Eestis olevat osaks saanud.²¹⁷ Seega tunnistas eesti kodanlus avameelselt, et sotsiaaldemokraatia on tähtsamaks tööriistaks töölisklassi allutamisel.

Eesti sotsid tõendasid, et nad täielikult väärivad neile kodanluse poolt osutatud suurt usaldust. Rei valitsus, kus peale sotsist peaministri oli veel kaks sotslitku ministrit — raha- ja kaubandus-tööstusminister A. Oinas ning:

²¹⁵ «Postimees» nr. 8, 8. I 1927.

²¹⁶ J. V. Stalin, Teosed, 11. kd., Tallinn 1951, lk. 140.

²¹⁷ «Kaja» nr. 191, 20. VIII 1927.

haridus- ja sotsiaalminister L. Johanson — ei petnud kodanluse lootusi. Olles sõnades kõige demagoogilisem ja petlikum, oli Rei valitsus oma tegudes täiesti reaktsooniline. Kuigi Rei valitsus oma deklaratsioonis tunnistas sõjaseaduse kaotamise soovitavaks,²¹⁸ oli tema esimeseks sammuks suurel osal Eesti territooriumil veel kehtiva sõjaseaduse pikendamine. Sotsid kinnitasid sel puhul, et tulevikus tahab valitsus siiski «... asuda sõjaseaduse kaotamisele, kuid enne seda peab selgitama, kas ei ole mõnereguseid täiendusi vaja maksvatele seadustele selleks, et riiklik julgeolek ka ilma sõjaseaduseta oleks täiel määral kindlustatud».²¹⁹ Kuna sõjaseadus oli pikendatud 1. juulini 1929. aastal, milliseks ajaks pidi olema valitud uus riigikogu ja moodustatud uus valitsus, ei olnud sotsidel tegelikult mingit kavatsust asuda selle kaotamisele.

1928. a. detsembris toimus sotside partei IV kongress, kes oma otsuses kiitis heaks sotside osavõtu valitsusest. Kongressil ei puudunud ka pahempoolne suund eesotsas M. Martnaga, kes valitsusse astumist ei kiitnud heaks. Kongress tõendas, et ka Eesti sotsiaaldemokraatia tegutses kahe tiivaga. Parem tiib koaleerus kodanlusega ning tegutses kodanluse agentuurina, kuna pahem tiib püüdis säilitada partei mõju töölisklassile. Sotside pahema tiiva mõjule alluvad töölised, intelligents ja noorsugu taotlesid enamasti ausalt sotsialistlikke eesmärke, kuid sidemete nõrgenemise tõttu Eestimaa Kommunistliku Parteiga ei leidnud nad õiget teed.

IV riigikogu valimiste lähenemisel esitasid sotsid terve rea seaduseelnõusid, mille ülesandeks oli silmakirjalikult näidata, kui väga töörahva hädad sotside südamel lasuvad. Samal ajal nägi sotsliku valitsuse eelarve ette kaitseliidule iga-aastast toetust 65 miljoni sendi suuruses, milline summa ettevaatuse mõttes paigutati riigikantselei summade alla. Valimiselsetel koosolekutel aga nõudsid sotsid laia suuga kaitseliidu — selle «fašismi pesa» (nagu nad väljendasid) — likvideerimist.

²¹⁸ 1. det. 1924. aastal väljakuulutatud sõjaseisukord kogu Eesti riigi piirides oli 18. juuni 1926. a. määrusega osaliselt kaotatud ja kehtis nüüd Tallinna, Narva ja Petseri linnas, Nõmme, Narva-Jõesuu, Mustvee, Kallaste ja Võõbsu alevis, enamikus Harjumaa, Virumaa, Tartumaa, Võrumaa ja Petserimaa valdades ning raudteede piirkondades.

²¹⁹ «Vaba Maa» nr. 298, 22. XII 1928.

Tegelikult valmistas sotside partei ladvik oma poliitika pinda fašistliku diktatuuri kehtestamiseks. Sotside fašiseerumise protsessi tunnistasid sellised faktid nagu: 1) kodanluse sõjaprogrammi teostamine Rei valitsuse poolt (sidemete tugevdamine Rootsi ja Poola imperialistidega, Rootsi kuninga külaskäik Rei valitsusele, strateegiliste raud- ja maanteede ehitamine, Nõukogude-vastane propaganda), 2) sotside partei ja sotslike ametiühingute ladviku kokkukasvamine kodanliku riigiparaadi ja kapitalistlike ettevõtetega ning 3) töölisliikumise mahasurumine (sõjaseaduse pikendamine Rei valitsuse poolt, kaitseliidu tugevdamine, võitlus poliitilise amnestia vastu). Need faktid tõendavad, et sotside partei ladvik oli Eesti sisepoliitikas avalikuks kontrrevolutsiooniliseks jõuks ning välispoliitikas rahvusvahelise imperialismi kuulekaks teenriks.

Seoses kriisinähtuste tekkimisega ja töölisliikumise aktiveerumisega aastail 1928—1929, hakkasid eesti suurkanaluse fašistliku diktatuuri kehtestamise püüded leidma laiemat kõlapinda. Põhiseaduse muutumist nõudsid nüüd kõik kodanlikud ja väikekodanlikud parteid. Ka sotsid tunnistasid põhiseaduse muutmise vajaduse «põhimõtteliselt õigeaks», lisades ainult juurde, et esialgu on see veel varajane.

Kodanlikus ajakirjanduses hakkas järjest rohkem ilmuma fašistliku diktatuuri kehtestamist nõudvaid artikleid, kusjuures soovitati eeskuju otsida Itaaliast ja Poolast. Ka eesti kodanlusel leidis oma Pilsudski kindral Laidoneri näol, kes demonstratiivselt loobus kandideerimisest IV riigikogu valimistel, põhjendades seda sammu oma «pettumusega riigikogust» ja avaldades arvamust, et põhiseaduse muutmise aeg ei ole enam kaugel. Algav majanduskriis teravdas võitlust kodanlike parteide vahel ning süvendas korrupsiooni ja saherdamist. Selles olukorras tundis eesti suurkanalus üha rohkem vajadust saada lahti riigikogust, kus parteide omavahelise kisklemise hoos paljastati rohkem korrupsioonilisi tegusid kui see kodanlusele oli soovitatav. Sellest tulenes eesti kodanluse «parlamentarismi kriitika». Kodanliku ajakirjanduse vaenulikud väljaastumised parlamendi ehk riigikogu vastu ja «parlamentarismi pahede» paljastamine tõendasid, et eesti kodanlus hakkas tunnetama oma võimetust valitseda kodanlik-demokraatliku riigikorra abil.

IV riigikogu valimised 1929. a. mais toimusid algava majandusliku ja poliitilise kriisi ning põhiseaduse muutmise tähe all. Valimiste tulemused näitasid teatavat nihkumist paremale poole, mis väljendus põllumeestekogudele ja rahvaerakonnale antud häälte arvu suurenemises. Teisest küljest ilmnis aga rahvahulkade pahemale poole nihkumine, mis väljendus sotsidele ja Eesti Tööliste Parteile antud häälte arvu suurenemises. Tööraha hulgad, kes lootsid oma seisukorra parandamist, hääletasid nende arvates ikkagi «kõige pahempoolsema» partei poolt.

Juulis 1929 moodustati eesotsas tööerakondlase O. Strandmaniga parempoolne koalitsioonivalitsus. «Oppositsiooni» jäid sotsid ja Eesti Tööliste Partei. Strandmani valitsuse deklaratsioon kuulutas, et «valitsus on valmis riigikoguga kaasa töötama põhiseaduse muutmise kavade valmistamisel».²²⁰ Strandmani kui endise Eesti Varssavi saadiku valitsuse ajal toimus Eesti välispoliitikas kõige selgem ja demonstratiivsem lähenemine Poola fašistidele. Üheks uue riigikogu ja valitsuse esimeseks sammuks oli sõjaseaduse pikendamine.

Rahvaerakonna kongressil 1929. a. märtsis deklareeriti, et põhiseaduse muutmine on IV riigikogus rahvaerakonna peamiseks ülesandeks. Sama aasta juulis esitaski rahvaerakonna riigikogu rühm riigivanemale oma põhiseaduse muutmise eelnõu. Eelnõu nägi ette riigikogu liikmete arvu vähendamist 60-le ja presidendi-ameti sisseadmist, kusjuures presidendi nimetuseks tuli endiselt jätta riigivanem, mis olevat küllalt omapärane ja ilmikas. Riigivanem pidi valitama rahva poolt, et teha teda täiesti sõltumatuks riigikogust. Riigivanemale kuulus eelnõu järgi suspensiivse veto õigus ja samuti õigus riigikogu laiali saata, kui riigikogu ja valitsuse vahel tekivad tõsised vastuolud. Riigivanem pidi kutsuma ametisse valitsuse, kelle otsused vajasid riigivanema kinnitust. Riigikogu umbusalduse avaldamise korral valitsusele ei tarvitsenud valitsus ametist lahkuda, kui riigivanem teda toetas.²²¹

Ka põllumeestekogude riigikogu rühm töötas 1929. aastal välja uue põhiseaduse muutmise eelnõu, mis 7. nov. esitati riigivanemale. Selle eelnõu järgi tuli riigikogu

²²⁰ IV riigikogu protokollid, I istungjärg, 1929, nr. 3.

²²¹ «Postimees» nr. 180, 7. VII 1929.

valida 4 aastaks, tema liikmete arvu vähendada 50-le ja neile tasu maksta ainult 5 kuu eest aastas. Eelnõu nägi ette rahva poolt valitava presidendi, kes võis «riiklikel kaalutlustel» riigikogu laiali saata. Presidendil pidi olema õigus jätta riigikogu poolt vastuvõetud seadus välja kuulutamata. President pidi eelnõu järgi nimetama peaministri, kes kutsub ametisse ministrid.²²²

Põllumeestekogude ja rahvaerakonna 1929. a. põhiseaduse muutmise eelnõud olid veelgi reaktsioonilisemad kui põllumeestekogude 1926. a. eelnõu, mille järgi valitsus pidi lahkuma, kui riigikogu talle umbusaldust avaldas. 1929. a. eelnõude järgi ei olnud valitsus kohustatud lahkuma, vaid võis selle asemel presidendi nõusolekul riigikogu laiali saata. Seega koondasid need eelnõud presidendi kätte juba peaaegu kogu riigivõimu ja andsid talle täisvolilise diktaatori õigused.

Kuigi stabilisatsiooniaastail ei toimunud põhiseaduse muutmist, olid need aastad kodanlikus Eestis üheks fašistliku diktatuuri ettevalmistamise etapiks. Neil aastail süvenes reaktsioon, mis väljendus tööliklassi vastu suunatud terroris ja reaktsioonilises seadusandluses. Toimus põllumeestekogude kui eesti kodanluse kõige reaktsioonilisema partei tugevnemine. Põllumeestekogude esindajad olid neil aastail kõigi valitsuste koosseisus (välja arvaud A. Rei valitsus) ning juhtisid kolmel korral valitsust. Samal ajal tugevnes nende positsioon riigikogus keskerakondade arvel. Põllumeestekogud taotlesid järjekindlalt põhiseaduse muutmist ja fašistliku diktatuuri kehtestamist. Kui stabilisatsiooniaastail puudus selle kavatsuse teostamiseks veel kõigi kodanlike ja väikekodanlike ringkondade toetus, siis algava majanduskriisi ning töörahva kasvava rahulolematuse tingimustes avaldasid oma valmisolekut põhiseaduse muutmiseks juba kõik kodanlikud ja väikekodanlikud parteid.

Teiseks iseloomustab stabilisatsiooniaastaid sotsiaaldemokraatia osatähtsuse tunduv tõus (edu riigikogu valimistel, osavõtt valitsustest). Sotsid muutusid kodanluse tähtsamaks tööriistaks tööliklassi allutamisel ja vaoshoimisel. Sellega andsid nad omapoolse panuse fašismile teerajamisel.

²²² «Kaja» nr. 265, 9. XI 1929.

Üheks kodanluse poliitilise võimu kindlustamise vahendiks oli rahva ja eriti noorsoo kasvatamine kodanliku natsionalismi vaimus. Pärast 1. detsembri ülestõusu muutus eesti kodanluse haridus- ja kultuuripoliitika senisest reaktsioonilisemaks. Ühenduses eesti kodanluse kursiga fašistlikule diktatuurile hakkasid ka tema ideoloogias tekkima fašistlikud elemendid.

Reaktsiooni pealetung hariduspoliitika alal väljendus hariduse saamise võimaluste piiramises ja õppekavade revideerimise taotlustes. Et vältida EKP mõju õppivale noorsoole ning valmistada ette üleminekut fašistlikule ühe partei süsteemile, püstitati eelkõige nõue, «et iga sugune poliitika ja poliitiline võitlus koolist ära jääks». Haridusminister Mõttus avaldas jutuajamisel ajakirjanikega isegi arvamust, et õpetajatel peaks aktiivse osavõtu poliitilisest elust ära keelama.²²³ Ajakirjanduses, riigikogus, kõnekoosolekutel jm. rõhutasid kodanluse esindajad õppekavade muutmise vajadust, varjamata sealjuures «detsembrikuu sündmuste» tähtsust selle küsimuse tõstatamisel. Soovitati, et koolid sagedamini korraldaksid õpilastele «patriootilisi koosviibimisi ja aktusi» ning nõuti, et «iga õppeaine, iga õppetund peab noorsugu isamaaliselt kasvatama ja mitte ainult alg- ja kesk-, vaid ka ülikoolis».²²⁴ Seega nõudsid reaktsioonilised ringkonnad avalikult taganemist kodanlikule demokraatiale oma-est objektivismist teaduses, samuti kõigi õppeainete ja teaduse muutmist kodanliku natsionalismi propageerimise vahendiks senisest agressiivsemal kujul. Ajakirja «Kasvatus» veergudel kuulutati, et «keskkool ei pea teotsema teadusega ainult teaduse jaoks, vaid peab andma riigi valvureid ja juhte».²²⁵ Esines juhtumeid, kus õpilasi kutsuti poliitilisse politseisse andma teateid oma õpetajate kohta. Küsimuste järgi otsustades taheti jõuda selgusele, kas see või teine õpetaja on käsitletud sotsialismi ja kuidas ta on käsitletud ajaloolisi ja kirjanduslikke küsimusi.²²⁶

Kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni aastail kehtis kodanlikus Eestis 4-klassiline koolikohustus, kusjuures toimus järkjärguline üleminek 6-klassilisele koolikohustusele. Tööraha lastel polnud aga sageli võimalik

²²³ «Rahva Sõna» nr. 160, 18. VII 1928.

²²⁴ «Vaba Maa» nr. 38, 15. II 1925.

²²⁵ «Kasvatus» nr. 6, 1925, lk. 165.

²²⁶ «Ühendus» nr. 44, 16. VI 1926.

sedagi haridust omandada. Peamiseks takistuseks hariduse saamisel oli rahvahulkade vaesus, mille tõttu paljud lapsed olid sunnitud juba teisel või kolmandal õppeaastal koolist lahkuma. Kodanliku ajakirjanduse andmeil said 15% lastest vähem kui sundusliku 4 klassilise hariduse.²²⁷ Üldse koolis ei käinud kooliealisi lapsi keskmiselt 3% aastas.²²⁸ Selle põhjuseks oli vaesus, haigused, vajadus saata lapsi teenima jne.

Kuna 1925. aastal tunduvalt kasvasid kodanliku valitsuse väljaminekud vangimajadele, sõjaväele ja politseile (kohtu-, sise- ja sõjaministeeriumi kulud suurenesid 263 miljoni marga võrra), siis asuti nüüd nendegi väheste summade kärpimisele, mis olid määratud kehvemate õpilaste toetamiseks. 1925. aastal kustutati haridusministeeriumi eelarvest selleks otstarbeks määratud 15 miljonit marka.²²⁹ Samal ajal kui kodanlik valitsus kulutas suuri summasid vangimajadele, välisesindustele jne., pidid koolid töötama äärmiselt viletsates tingimustes. Kuigi püstitati ka uusi koolimaju ja ehitati vanu ümber, ei olnud selleks määratud summad kaugeltki küllaldased. Haridusministeeriumi andmeil oli 1928. aastal täiesti halvas seisukorras veel 33,6% kooliruumidest.²³⁰ Tartumaal oli keskmine koolimaja vanus 50 aastat. Ajakirjanduse teatel jätsid palju soovida isegi pealinna Tallinna kooliolud. 10 000 elanikuga Pelgulinnal oli ainult üks neljaklassiline algkool, mis koosnes kahest klassiruumist. Maja, kus kool asus, oli omal ajal ostetud lammutamiseks. Kopli algkool asus endises Vene-Balti tehaste tööliskasarmus, kus ruumid olid talvel külmad ning tuul puhus ustest ja akendest sisse. Kesklinna koolid olid paigutatud enamasti õhuvaesesse eramajadesse.²³¹

Kooliealiste laste üldise arvu vähenemise põhjendusel toimus algkoolide võrgu koondamine. Ametliku statistika andmeil vähenes algkoolide arv 1436-lt 1922.—1923. õppeaastal 1300-le 1928.—1929. õppeaastal. Sel viisil püüdis kodanlik valitsus teostada kokkuvõidu. Koolivõrgu koon-

²²⁷ «Postimees» nr. 99, 14. IV 1926.

²²⁸ Eesti Entsüklopeedia II, 1933, v. 607. Siin on tõenäoliselt arvestatud ainult neid, kes ei pääsenud isegi esimesse klassi. Üldine koolikohustust mittetäitjate protsent oli muidugi palju suurem.

²²⁹ «Ühendus» nr. 37, 12. IX 1925.

²³⁰ ORKA, fond 1108, s. ü. 376, leht 127.

²³¹ «Postimees» nr. 176, 3. VII 1927.

damine halvendas kooliskäimise (näiteks maaõpilastel asus kool elukohast sageli väga kaugel) ja õppetöö tingimusi.

1925. aastal hakkasid reaktsioonilised ringkonnad nõudma keskkoolide võrgu koondamist, s. o. hariduse saamise võimaluste piiramist. Koondamist peeti tarvilikuks umbes 30% võrra.²³² 1926. aastal püstitas põllumeestekogude IV kongress nõude, et algkool ei tohi olla keskkooli teenistuses, temale ettevalmistajaks, vaid peab kujunema omaette tervikuks.²³³ Ühtluskooli likvideerimise taotlustega püüti töörahva lastele keskhariduse omandamist veelgi raskemaks teha.

1926. aastal asus reaktsiooniline haridusminister pastor J. Lattik koolivõrgu tegelikule koondamisele. Lattiku «hariduse koondamise kava» järgi tuli sulgeda 104 keskkooli klassi. 1927. a. lõpuks oli koondatud 24 klassi.²³⁴

Erilise rünnaku osaliseks said õpetajate seminarid, mida sooviti üldse likvideerida ning asutada nende asemele kõrge õppemaksuga pedagoogiumid. Viimaste kohta avaldati lootust, et sealt «astuksid hariduspõllule isikud, kes poleks mitte riigi õonestajad ja iseseisvuse hauakaevajad». Analüüsides «seminaride vastase liikumise» põhjusi, nimetas Tartu seminari direktor ühe mõjuva põhjusena «hirmu kommunismi ees», kuna kommunistid, olles teadlikud seminaride tähtsusest, olevat püüdnud just seal mõju avaldada. Teiseks olevat kaasa mõjunud «eelarvamised seminaride usulise leiguse» kohta ning eriti «eelarvamised seminaride õpilaste sotsiaalse koosseisu kohta».²³⁵ Teatavasti ei olnud seminarides õppemaksu, mille tõttu seal õppis rohkesti töörahva lapsi. 1925. aastal oli riigikogus arutamisel haridusministeeriumi ettepanek seminaride I ja II klassi sulgemise kohta, mille vastuvõtmine oleks tähendanud seminaride likvideerimise algust. Riigikogu jättis ettepaneku täielikul kujul vastu võtmata, piirdudes esialgu Tallinna Õpetajate Seminari I ja II klassi sulgemisega.²³⁶ Tallinna Õpetajate Seminari direktor tagandati Laidoneri käskkirjaga 3. jaanuaril 1925. aastal, põhjendusega, et «seminari õpilaste seas on pikemat aega põranda-

²³² «Postimees» nr. 277, 13. X 1925.

²³³ «Kaja» nr. 62, 16. II 1926.

²³⁴ «Rahva Sõna» nr. 234, 6. XII 1927.

²³⁵ «Kasvatus» nr. 6, 1925, lk. 186.

²³⁶ II riigikogu protokollid, IX istungjärk, 1925, nr. 267.

aluste kommunistide riigivastast tööd märgatud». ²³⁷ 1927. aastal tegi J. Lattik katse sulgeda Võru seminari, mis oli üks parimatest õpetajate seminaridest Eestis, kus olid tunnustust leidnud eesrindliku pedagoogika põhimõtted ja saavutused. Selles koolis ei seatud esikohale usuõpetust. Enamik nimetatud kooli pedagoogidest oli materialistliku ja demokraatliku maailmavaatega. Demokraatlike jõudude vastupanu tõttu lükkus Võru seminari sulgemine edasi 1930. aastani. 1932. aastal suleti kõik õpetajate seminarid.

Kui 1926.—1927. õppeaastal kuulus keskkoolide võrku veel 627 klassi 17 129 õpilasega, siis 1932.—1933. õppeaastaks oli säilinud 416 klassi 11 878 õpilasega. ²³⁸ Seega oli üks kolmandik keskkooli klassidest likvideeritud, kuid koolivõrgu koondamine üha jätkus. Keskkoolide koondamist põhjendati silmakirjalikult «õpilaste arvu vähesusega», kuid tegelikult ei pääsenud keskkooli isegi osa neist, kellel majanduslik olukord ei olnud takistuseks. Näiteks jäi 1928. aastal Tallinnas 133 keskkooli astuda soovivat tütarlast vabade kohtade puudumise tõttu vastu võtmata. Lisaklasside avamise palvele vastas haridusministeerium eitavalt, kuna klasside arv olevat valitsuse poolt kindlaks määratud. ²³⁹ Algkooli lõpetanuist suundus keskkooli umbes 20%, kuid lõpetada suutsid neist keskkooli ainult pooled. ²⁴⁰ Teatav osa noori suundus kutsekoolidesse (põllumajandus-, tööstus-, kaubandus- jm. koolid), milliste arv stabilisatsiooniaastail tõusis. 1929. aastal õppis kutsekoolides üle 4000 õpilase.

Kõrgema hariduse saamist püüti töötava rahva noorsool takistada ülikooli õppemaksu tõstmisega 1926. a. kevadel. Kõrgem haridus oli kättesaadav peamiselt kapitalistide, kulakute ja kõrgemate ametnike lastele. «Üliõpilaslehe» andmeil õppis ülikoolis tööliste, põllutööliste, väikepõllupidajate, vabadikkude jne. lapsi kogu üliõpilaskonnast 5%, töösturite, ärimeeste, maja-, talu- ja mõisaomanike, haritlaste ja riigiametnike lapsi aga 95%. ²⁴¹ Ülikooli suundus keskkooli lõpetajaist ainult väike osa, kuid enamik neist

²³⁷ «Päevaleht» nr. 5, 7. I 1925.

²³⁸ Eesti Entsüklopeedia II, 1933, v. 610.

²³⁹ «Rahva Sõna» nr. 206, 9. IX 1928.

²⁴⁰ «Postimees» nr. 99, 14. IV 1926.

²⁴¹ «Üliõpilasleht» nr. 1, 1926, lk. 7.

lahkus ülikoolist seda lõpetamata. 1922.—1928. aastal lahkus ülikoolist seda lõpetamata 5303 üliõpilast.²⁴²

Kodanlikus Eestis oli tavaliseks nähtuseks, et kesk- ja kõrgema hariduse omandanud inimesed ei leidnud oma võimetele ja teadmistele vastavat tööd. Ainult need kõrgema õppeasutuse lõpetajad, kes olid pärit kodanluse klassist või kellel olid selle klassiga tihedad sidemed eestkostjate ja mitmesuguste tutvuste näol, võisid saada endale vastava töökoha. Tähtsat osa koha saamisel mängis kuuluvus üliõpilasseltsi või korporatsiooni, sest need organisatsioonid olid oma vilistlaste kaudu seotud kodanliku riigiaparaadiga. Need vähesed tööliklassi või töötava talurahva hulgast põlvnevad noored, kellel kuidagiviisi õnnestus ülikooli lõpetada, jäid tavaliselt ilma tööta, või olid sunnitud leppima igasuguse juhusliku tööga. Tavaliseks nähtuseks olid ajalehekuulutused, kus kõrgema haridusega isikud palusid ükskõik missugust tööd. Ülikooli haridusega isikuid leidis isegi hädaabitöödele soovijate hulgas. Kodanluse rahvavaenuliku majandus- ja kultuuri poliitika tõttu tekkinud tööpuudus haritlaste hulgas andis kodanlikele teadlastele, kirjanikele ja ajakirjanikele põhjust kõnelda «haritlaste üleproduktioonist» ning nõuda hariduse saamise võimaluste edasist piiramist.

Pärast 1. dets. ülestõusu süvendasid eesti kodanluse ideoloogid kodanlik-natsionalistlike ideede propageerimist. Tähtsal kohal selles propagandas oli nn. rahvustervikluse idee populariseerimine ja klassivõitluse eitamine. Rahvus kuulutati kõigist klassidest kõrgemal seisvaks ning Eesti kodanlik riik kogu eesti rahva «ühissünnituseks», mis olevat tekkinud XIX saj. II poolel alanud rahvusliku liikumise tulemusena.²⁴³

Jaauanuaris 1927 toimus Tartus «Tõutervise» seltsi korraldusel «esimene Eesti rahvusliku kasvatusse kongress», millest võtsid osa riigikohtunikud, ülikooli professorid, koolide direktorid, koolinõunikud, kirikuõpetajad, sõjaväelased, kaitseliidu ülemad, kodanlike parteide ja mitmesuguste organisatsioonide esindajad jne. Kongressil pidi kindlaks määratama «rahvusliku kasvatusse ideaal, tegurid ja otstarve». Kongressil märgiti, et vaimselt ärksama noorsoo ja intelligentsi hulgas leiavad sotsialistlikud ja kom-

²⁴² «Rahva Sõna» nr. 40, 17. II 1929.

²⁴³ «Kaja» nr. 222, 25. IX 1926.

munistlikud ideed liiga palju poolehoidu, mis tulenevat «rahvusliku ideoloogia nõrkusest ja hõredusest». Selle «pahe» võitmiseks pidas J. Tõnisson vajalikuks «õhutada rahva hingeelus ühist rahvuslikku põhiheli», mis liidaks eestlased «üheks elundilikuks kehaks», vaatamata poliitilistele ja majanduslikele vastuoludele. Sotsialistlik propaganda ja ajaloo materialistlik käsitlemine koolides tunnistati täiesti lubamatuks.²⁴⁴ Sotside esindajad deklareerisid kongressil, et nad püüavad rahvuslikku kasvatust igati toetada. Kongressi ühe tulemusena märgiti kodanluse ringkondades «äratundmisele jõudmist, et rahvus ilma usundita elada ei suuda ja et kultuur ilma usundita on võimetu».²⁴⁵

1929. aastal toimus Tartus koolinõunike päev, kus reaktsiooniline haridusminister J. Hünerson nõudis usuõpetuse muutmist kogu kasvatuse aluseks. Selleks otsustati koolides edaspidi usuõpetuse õpetamise üle teostada rangemat kontrolli. Tundes oma ideoloogia nõrkust, haaras kodanlus usundi kui viimase päästevahendi järele. Näiteks põhjendas «Päevaleht» usuõpetuse sunduslikuks muutmise nõuet sellega, et eesti kodanlusel «mingit muud moraali ja hinge kasvatavat ainet ei ole».²⁴⁶ Valitsus määras usulistele ühingutele, Petseri kloostrile jt. suuri rahalisi toetusi, põhjendusega, et nad kaitsevad «kõlblisi aluseid, mis tarvilikud riigi rahulikuks olemiseks». Kirik oli kodanlikus Eestis üheks tähtsamaks rahvahulkade pimestamise ja orjastamise vahendiks. Religioosete ideede levitamisega püüdis kodanlus kapitalistliku korra kokkuvõrsemist Eestis edasi lükata.

Sama eesmärki pidi teenima ka kodanluse poolt propageeritav äärmise individualismi kultus. «Rahvusliku iseseisvuse vaimu süvendamiseks» nõuti kesk- ja ülikoolilt, et nad kasvataksid «autonoomseid personaalsusi» ja «individualiteete». Inimese individuaalne «mina», «vaba isennast määrav isiksus» pidi olema kogu arenemise lõppsaavutuseks.²⁴⁷

Kõik marksistliku maailmavaatega organisatsioonid, ühingud ja seltsid kodanlikus Eestis suleti varem või hil-

²⁴⁴ «Kaitse Kodu» nr. 1, 1927, lk. 18.

²⁴⁵ «Postimees» nr. 4, 5. I 1927.

²⁴⁶ «Päevaleht» nr. 6, 8. I 1925.

²⁴⁷ «Üliõpilasleht» nr. 3, lk. 34 ja «Kasvatus» nr. 6, 1925, lk. 164—165.

jem. 1925. aastal mõistis Tartu sõjaringkonna kohus sunnitoole viis üliõpilast, kes olid organiseerinud ülikoolis Proletaarse Üliõpilaste Seltsi, mille liikmed pidasid töölisorganisatsioonides loenguid. Ühingul oli üle 30 liikme, kellest suurem osa oli marksistliku maailmavaatega.²⁴⁸ Kõik kodanluse poolt soositud organisatsioonid, seltsid ja ühingud tegelesid nii või teisiti «rahvustervikluse» ja teiste kodanlik-natsionalistlike ideede propageerimisega.

Eesti kodanluse šovinistliku propaganda üheks kõige iseloomustavamaks jooneks oli rahvusliku vaenu õhutamise nõukogude rahvaste, eelkõige vene rahva kui sotsialismi peamise ülesehitaja vastu. Et vähendada Nõukogude Liidu rahvaste suurte võitude mõju eesti töörahvale, arendasid kodanlikud natsionalistid ägedat Nõukogudemaa- ja venevastast laimupropagandat ning püüdsid igati takistada vene rahva kultuuri ja saavutuste tundmaõppimist. Reaktsioonilise üliõpilaskonna häälekandja «Üliõpilasleht» väitis, et «vene vaimumaailmale lähenemisest ei või juttugi olla» ning et «vene kultuur tuleb tunnustada kahjulikuks ja vaenulikuks». See seisukoht pidavat saama üldiselt maksvaks nii akadeemilise noorsoo ringkondades kui ka rahva laiemates hulkades.²⁴⁹ Vene keel oli koolide õppekavast eemaldatud, teda õpetati ainult vähestes koolides. Iseloomustades seda olukorda kirjutas töölisajaleht «Uus Edasi»: «Kes vähegi teravamalt jälginud meie tagurlaste hariduspoliitikat, peab tunnustama üht asjaolu — igal võimalusel ignoreeritakse, õigem, otse vihatakse vene keelt ja kirjandust, kuna ometigi suure vene rahva naabrid olles peaksime mõistma ja õppima vene keelt... Millega seletada imelikku nähtust, et meil tänapäevani ei ole tõlgitud ühtegi tähelepanuväärset vene ilukirjanduslikku teost, kuna Lääne-Euroopas viimasele palju tähelepanu pööratakse. Mida sellega tahab saavutada šovinistlik kodanlus, on selge — vene keele ja kirjanduse tundmine äratakse laiemates rahvakihtides veel enam sümpaatiat meie idanaabri töörahva vastu, see aga raskendaks ja teeks küsitavaks kallaletungi...»²⁵⁰

Kodanliku natsionalismi õhutamise kaasnega elanikkonna, eriti noorsoo ulatuslik militariseerimine koolides

²⁴⁸ «Edasi» nr. 246, 27. X 1925.

²⁴⁹ «Üliõpilasleht» nr. 5, 1925, lk. 116.

²⁵⁰ «Uus Edasi» nr. 7, 9. III 1929.

kehtestatud sundusliku sõjalise õpetuse ja mitmesuguste organisatsioonide kaudu. Kaitseliidu kõrval teenisid seda eesmärki nn. noorkotkaste, skautide jt. organisatsioonid.

Natsionalistlike, religioosete, militaristlike jt. ideede levimisega püüdis kodanlus oma poliitilist võimu kindlustada ja kapitalismi kokkuvarisemist edasi lükata. Tähtsaimaks kodanluse tööriistaks reaktsooniliste ideede levitamisel ja rahva pimestamisel oli kodanlik ajakirjandus. Oma klassihuvide teenistusse püüdis kodanlus rakendada ka kirjandust ja kunsti.

Kirjanduse ja kunsti mõjutamine valitseva kodanliku kliki poolt toimus mitmel viisil — nii otsese surveavaldamise kui ka kirjanike ja kunstnike nn. kultuurikapitali abil kaudse äraostmise teel. Peale 1924. a. 1. dets. ülestõusu võeti riigikogu poolt vastu 1925. a. jaanuaris nn. kultuurikapitali seadus. Seda tuleb hinnata eesti kodanluse töörahva vastu suunatud seadusandluse ühe lülina. Isegi kodanlik ajakirjandus oli sunnitud tunnistama, et «kultuurikapitalist» pole loota kirjandusele ja kunstile mingit viljastavat mõju, sest kirjanikud, lootes abiraha, jäävad «viisakuse piiridesse» ning muutuvad «kroonu sulasteks».²⁵¹

Tuleb aga märkida, et valitseva kodanluse reaktsooniliste taotluste kiuste löid kultuurikapitalist toetust saanud kirjanikud ja kunstnikud sageli demokraatlikke ja progressiivseid teoseid.

Eesti kodanluse reaktsooniline haridus- ja kultuuri-poliitika piiras ja pidurdas eesti rahvusliku kultuuri arengut, kuid ei suutnud seda siiski täielikult lüüa. Kõrvuti reaktsoonilise kodanliku kultuuriga eksisteeris ja arenes eesti rahva progressiivne kultuur, s. t. need «demokraatliku ja sotsialistliku kultuuri elemendid» (V. I. Lenin), mis on alati olemas kodanlike rahvuste rahvuslikus kultuuris. Demokraatliku kultuuri parimad esindajad võitlesid teadlikult kodanluse reaktsoonilise haridus- ja kultuuripoliitika ning ideoloogia vastu.

Seetõttu toimus ka stabilisatsiooniaastail — hoolimata reaktsooni süvenemisest — rahva haridusliku taseme edasine tõus, mis oli kohustusliku algkooli ja mitmesuguste rahvahariduslike organisatsioonide töö tulemuseks. Keska- ja kõrgema haridusega kodanike suhtelise arvu poolest oli

²⁵¹ «Vaba Maa» nr. 48, 27. II 1925.

Eesti paljudest kapitalistlikest riikidest ees. Eesti teadlased, kirjanikud ja kunstnikud saavutasid ka neil aastail oma töös ja loomingus palju väärtuslikku. Ent nende küsimuste lähem käsitlemine nõuab eriuurimusi ega kuulu käesoleva töö raamidesse.

2. KODANLIKU EESTI VÄLISPOLIITIKA AASTAIL 1925—1929

Rahvusvahelistes suhetes väljendus kapitalismi ajutine stabiliseerumine imperialistlike riikide kokkuleppes Saksamaa küsimuses. 1924. aastal võeti vastu nn. Dawes'i plaan, mis nägi ette Saksamaa sõjalise ja tööstusliku potentsiaali taastamise. Vastavalt plaanile sai Saksamaa Ameerika ja Inglise pankadelt 800 miljoni kuldmarka ulatuses laenu.

Dawes'i plaaniga tühistati Versailles'i lepinguga kehtestatud kontrollsüsteem Saksamaa sõjatööstuse ja rahvamajanduse üle ning likvideeriti võitnud maade reparatsioonikomisjon, kus senini juhtival kohal oli olnud Prantsusmaa. Prantsusmaa juhtiv osa kontrolli alal asendus nüüd Ameerika-Inglise kapitali kontrolliga. Sellega anti hoop Prantsusmaa hegemoonia kindlustamise plaanidele Euroopas.

Dawes'i plaanis näidatud eesmäärke arendasid poliitiliselt edasi 1925. a. oktoobris sõlmitud Locarno kokkulepped. Locarno lepingute teljeks oli nn. Reini pakt, milles Saksamaa tunnustas oma piiride muutmatust läänes, s. o. Prantsusmaa ja Belgiaga. Locarnos anti kindlad tagatised sellele, et Saksamaa ei suuna oma agressiooni läände. Koos sellega keeldusid inglise-ameerika imperialistid, kes faktiliselt Locarno konverentsi juhtisid, andmast tagatist Saksamaa idanaabrite — Poola ja Tšehhoslovakkia piiridele. See tähendas Saksa agressiooni suunamist itta, lõpptulemusena Nõukogude Liidu vastu. Locarno oli Müncheni eelkäijaks. Locarno kokkulepped nägid ette Saksamaa astumist Rahvasteliitu, mille põhikirja artikli 16 põhjal oli Saksamaa kohustatud välja astuma nende maade vastu, keda Rahvasteliit kuulutab agressoriks.

Prantsusmaa taotles Locarno konverentsil mitte ainult oma piiride garantiid Saksamaaga, vaid ka seda, et suurriigid, eriti Inglismaa ja Itaalia, garanteeriksid Poola, Tšehhoslovakkia ja teiste Prantsusmaa liitlaste piire. Ing-

lismaa kategooriline keeldumine sellisest garantiist nõrgestas tunduvalt Prantsusmaa mõju tema liitlasriikides ja üldse Prantsusmaa välispoliitilist seisukorda. Ta kaotas Euroopas esimese järgu riigi seisundi.

Pärast Locarnot hakkas Poola diplomaatia Prantsusmaa asemel otsima toetust Inglismaalt. Uus Poola valitsus teatas 1925. a. novembris oma deklaratsioonis avalikult Poola valitsuse uuest, inglise orientatsioonist.

Ühenduses nende asjaoludega püüdis ka Eesti kodanlik valitsus oma senist prantsuse orientatsiooni välispoliitikat kooskõlastada esijoones Inglismaa poliitikaga. Juba 1925. a. kevadel teatasid kodanlikud ajalehed mõtete lahkuminekust Prantsuse-Poola orientatsiooniga välisministri K. R. Pusta ja riigikogu üksikute rühmade vahel.

Pärast Locarno kokkulepete sõlmimist ei tunnistanud kodanliku Eesti valitsus end solidaarseks oma senise välisministri poliitikaga. Seetõttu saadeti Genfi Rahvasteliidu istungjärgule 1925. a. septembris eridelegatsioon A. Rei juhtimisel, kuna välisminister Pusta sõitis ainult enne istungjärku toimuvale Balti riikide konverentsile ja pidi seejärel oma ametist lahkuma. Tagasi jõudes esitas Pusta lahkumispalve, mille riigikogu 5. okt. vastu võttis.

K. R. Pusta lahkumine välisministri kohalt oli seotud ka Nõukogude Liidu ja Eesti suhete küsimusega. Pusta avalik Nõukogude-vastane poliitika takistas majanduslike suhete arendamist Nõukogude Liidu ja Eesti vahel, millest teatavad Eesti tööstus-kaubandusringkonnad olid huvitatud. Uueks Eesti välisministriks kutsuti Eesti senine Moskva saadik Ado Birk, kes küll üsna varsti (uue valitsuse ametisse kutsumisel 15. dets. 1925) asendati Washingtoni saadiku Ants Piibuga.

Muidugi ei tähendanud uue välisministri ametiseseadmine kodanliku Eesti Nõukogude-vastase välispoliitika põhilist muutumist. Seda kinnitas üsna avameelselt ka kodanlik ajakirjandus — näiteks kirjutas üks juhtivaid kodanlikke ajalehti «Kaja» sel puhul, et ainult see välispoliitika, mida kodanlik Eesti algusest peale ajab, on ainuvõimalik. «Kui aga siiski teravad lahkuminekud tekivad, siis võivad need peituda kas üksikutes või terves reas välispoliitilistes võtetes, mis eeskätt muidugi välispoliitikat juhtivast isikust olenevad».²⁵²

²⁵² «Kaja» nr. 230, 19. IX 1925.

Uue sõja õhutajad püüdsid Nõukogude-vastasesse blokki kaasa tõmmata nii Saksamaad kui ka teisi riike. Seda maskeeriti patsifistlike arutlustega «Locarno vaimu rahuarmastavast» iseloomust. Locarno kokkulepete eeskujul püüti Euroopas organiseerida kõikvõimalikke blokke, nagu «Baltimaade Locarno», «Balkani-Locarno», «Põhja-Locarno» jne.

«Baltimaade Locarno» kujutas endast Poola ja Balti riikide liitu, millest pidid osa võtma Poola, Eesti, Läti, Leedu ja Soome. Sisuliselt ei tähendanud see midagi muud kui endise Balti liidu idee edasiarendamist, kuid nüüd esines selle peamise innustaja ja organiseerijana Inglise diplomaatia. Fašistliku riigipöörde tulemusena 13. mail 1926. aastal tuli Poolas võimule Nõukogude Liidu äge vastane ja Inglise orientatsiooni pooldaja, tuline šovinist Pilsudski. Toetudes Inglismaale, hakkas Poola diplomaatia koostama Poola-Baltimaade bloki projekte.

Eeltööd Nõukogude Liidu vastase Baltimaade bloki loomiseks käisid juba ammu intensiivselt ja pikaajaliselt. Eriti agaralt töötasid selles suunas kindralstaabid, kes arutasid Nõukogude Liidu vastase bloki loomise küsimust oma esindajate erinõupidamisel Varssavis 1925. a. detsembris. Nõupidamisest võtsid peale Baltimaade ja Poola kindralstaapide esindajate osa ka Rumeenia kindralstaabi esindajad. Paljastades hiljem Poola ja Baltimaade diplomaatide Nõukogude-vastaseid plaane, kirjutas Eesti saadik Moskvast A. Birk sellest nõupidamisest oma ajalehele «Izvestija» 31. juulil 1926: «Eesti kindralstaap muutis oma tegevuse niivõrd salajaseks, et ta isegi mulle, tolleaegsele välisministrile, ei teatanud sellel nõupidamisel arutamisele tulevatest küsimustest, öeldes, et arutatakse ainult tähtsusetuid tehnilisi küsimusi. Alles hiljem sain teada selle nõupidamise tõelise eesmärgi. Ma püüdsin võidelda kindralstaabi sellise tegevusega, kuid see ei õnnestunud, kuna tal oli Piibu-taoliste isikute ning NSV Liidu vastu ühtse rinde loomisest huvitatud välisriikide suur toetus».²⁵³ Kindralstaapide esindajate konverents tunnistas soovitavaks avaldada mõju oma valitsustele sõjalis-poliitilise kokkuleppe sõlmimise kiirendamiseks. Arvati, et sõlmitav kokkulepe

²⁵³ Внешняя политика СССР, Сборник документов, том III, (1925—1934 гг.) Москва, 1945, lk. 70 (edaspidi Внешняя политика СССР).

peaks väliselt kandma süütut iseloomu. Arutati veel kindralstaapide töö koordineerimise, luureasjanduse, informatsiooni vahetamise jne. küsimusi.²⁵⁴

Nõukogude diplomaatia pidas edukat võitlust imperialistide katsete vastu luua Nõukogude-vastane ühisrinne, kasutades aktiivselt ära vastuolusid imperialismileeris ja mõnede riikide huvi majanduslikeks sidemeteks NSV Liiduga. Nõukogude diplomaatia suureks edusammuks sellesuunas oli Nõukogude-Saksa kaubalepingu sõlmimine 12. okt. 1925. aastal.

NSV Liidu välispoliitika veelgi tähtsamaks edusammuks oli Nõukogude-Saksa neutraliteedi- ja mittekallaletungilepingu allakirjutamine Berliinis 24. aprillil 1926. aastal. Need lepingud andsid tõsise hoobi inglise-ameerika imperialistide plaanidele, kes lootsid lülitada Saksamaad Nõukogude-vastasesse blokki.

«Baltimaade Locarno» Nõukogude-vastastele plaanidele seadis Nõukogude valitsus samuti vastu rahu ja sõbralike suhete poliitika. 1926. a. algul tegi Nõukogude valitsus Poolale ja Balti riikidele ettepaneku sõlmida NSV Liiduga mittekallaletungi ja vastastikuse neutraliteedi leping. Imperialistid, esijoones Inglise konservatiivid, tegid kõik, mis neist sõltus, et nende lepingute sõlmimist takistada.

Kodanliku Eesti tolleaegse välisministri A. Piibu, kellel endise Washingtoni saadikuna olid tihedad sidemed ameerika-inglise imperialistidega, suhtumist Nõukogude Liidu ettepanekusse paljastas A. Birk oma avalikus kirjas «Izvestija» toimetusele 31. juulil 1926:

«Kui Nõukogude Liit tegi minu kaudu konkreetse ettepaneku ja kui ma sellest telegraferisin ministeeriumi, siis juba algusest peale ministeerium ei omistanud sellele küsimusele vajalikku tähtsust ja suhtus temasse kuritegeliku hooletusega, tehes mulle mõne aja järgi ettepaneku saata see telegramm... arhiivi jaoks. Sellele ma vastasin kirjaga, milles tähendasin, et ma siiski palun Nõukogude Liidu ettepanekusse suhtuda täie tõsiduse ja tähelepanuga, vaatamata sellele, millised ka oleksid isiklikud maitsed, vaated või sümpaatiad.

Edaspidine näitas, et minu kartused õigustusid, kuna kõik Piibu ja tema mõttekaaslaste püüded olid suunatud

²⁵⁴ ORKA, fond 31, nim. 4, s. ü. 292, leht 101.

mitte lepingu sõlmimiseks või selleks teede otsimiseks, vaid selle asja arhiivi andmiseks.

Niipalju kui mulle on teada, tegi Piip seda sellepärast, et ta sel ajal pidas kulissidetaguseid läbirääkimisi teiste riikide ja Poolaga, mille tulemusena toimus Poola välisministeeriumi Idaosakonna juhataja Janikovski tuntud reis. Selle reisi ajal Janikovski tegi Eestile hukatusliku ettepaneku sõlmida Nõukogude Liidu vastu ühise rinde moodustamise eesmärgil liit, milles Poola oma armeega asuks domineerival kohal ja esineks Balti riikide garandi osas». ²⁵⁵

Janikovski ettepaneku kohaselt pidid Eesti, Läti ja Soome suhtuma Poola ja Nõukogude Liidu kokkupõrke puhul Poolasse heatahtliku erapooletusega. Omalt poolt lubas Poola «kaitsta» neid riike nende kokkupõrke puhul Nõukogude Liiduga. Eesti Moskva saadiku Birki teatel hinnati Moskvast seda ettepanekut kui Poola protektoraadi pakkumist neile maadele ja kui vastukäiku Nõukogude Liidu ettepanekuile. ²⁵⁶

Hoolimata sellest, et Nõukogude diplomaatia pöördus Leedu, Läti, Eesti ja Soome poole ettepanekuga sõlmida igapähega nendest eraldi mittekallaletungi leping, soovitas Poola diplomaatia kirjutada alla ühele üldisele garantiilepingule — ühelt poolt Nõukogude Liidu ja teiselt poolt Poola, Soome, Eesti ja Läti vahel, kusjuures läbirääkimised pidid toimuma samuti ühiselt, «ümmarguse laua taga». See tähendas katset asendada mittekallaletungi leping varjatud liiduga Balti riikide ja Poola vahel, viimasega eesotsas.

Inglise-Poola diplomaatia ühendatud töö kandis vilja. 5. mail vastasid Soome, Eesti ja Läti valitsused Nõukogude Liidu ettepanekuile sisult analoogiliste memorandumitega, mis sisaldasid rea Nõukogude Liidule vastuvõtmataid nõudmisi. Näiteks oli Eesti valitsuse memorandumis öeldud, et konventsioon ei või rikkuda Eesti kui Rahvasteliidu liikme kohustusi ega tohi olla vastuolus Eesti—Läti 1923. a. liidulepinguga. Nõuti lepinguosaliste territooriumil teise poole poliitilise ja sotsiaalse korra vastu suunatud tegevuse ja propaganda keelamist ja «erapooletu» vahekohtu sisseseadmist tülikäsimuste lahenda-

²⁵⁵ Внешняя политика СССР, lk. 70.

²⁵⁶ ORKA, fond 31, nim. 4, s. ü. 300, leht 13.

miseks. Nõuti konventsiooni sõlmimist võimalikult «laial alusel»²⁵⁷, s. t. et Nõukogude Liit sõlmiks lepingu ühiselt kõigi Balti riikide ja Poolaga.

Nõukogude valitsus esitas konkreetse lepingu kava oma saadiku kaudu Tallinnas 26. mail, samasuguse kava sai ka Läti, kuna Soomele lubati mõnes punktis erinev kava saata hiljem.²⁵⁸ Kuidas kodanliku Eesti valitsus ja välisministeerium, eesotsas A. Piibuga, suhtusid Nõukogude valitsuse ettepanekusse, aitab mõningal määral selgitada Eesti saadiku A. Birki kiri Moskvast riigivaneemale 18. juun. 1926. aastal. Kirjas öeldakse, et Eesti välisministeeriumi uue juhi poolt on võetud tarvitusele sellised võtted ja meetodid, mis teevad saatkonna töö võimatuks ning tekitavad raskusi Eesti ja Nõukogude Liidu vahekordade arenemisele. Birk teatab, et tema ja välisministeeriumi vahel on lahkuminekul suhtumises Nõukogude Liidu ettepanekusse sõlmida mittekallaletungi- ja garantiileping. Birk arvab, et see ettepanek on suure tähtsusega, kaugele küündivate tagajärgedega ja et teda tuleb võtta täie tõsidusega. Kas tehtud ettepanekut on võimalik kooskõlastada Eesti kohustustega Rahvasteliidus, seda võiksid selgitada ainult tegelikud läbirääkimised, kuid neid ei taotleta. Eesti ei aja mitte oma poliitikat, vaid võõrast poliitikat ja on muutunud abinõuks võõraste riikide käes. Lõpuks teatab Birk, et välisministri sammudest järeldusi tehes, lahkub ta Eesti saadiku kohalt Moskvast, kuna ta ei soovi tähendatud poliitikat kaasa teha.²⁵⁹ Birki kiri tõendab esiteks, et Eesti välisministeerium püüdis tegelikke läbirääkimisi üldse vältida, ja teiseks, et ta tegutses asjast huvitatud välisriikide survele.

14. juulil 1926. aastal toimus Tallinnas Eesti, Läti ja Soome välisministrite (Piip, Ülmanis, Setälä) nõupidamine, kus töötati välja edasine suhtumine Nõukogude Liidu ettepanekutesse. Kuulduste järgi viibis seal ka Poola mitteametlik esindaja. Nõupidamise tulemusena sai Nõukogude valitsus kõigilt kolmelt identse sisuga memorandumiga ettepanekuga sõlmida eraldi lepingute asemel kollektiivne leping Nõukogude Liidu ja tema naabrite vahel. Tehti ettepanek moodustada ettevalmistav komis-

²⁵⁷ «Päevaleht» nr. 148, 5. VI 1926.

²⁵⁸ ORKA, fond 73, nim. 1, s. ü. 301, leht 100.

²⁵⁹ ORKA, fond 31, nim. 4, s. ü. 301, leht 70.

jon, kus ühelt poolt oleks esindatud Nõukogude Liit ja teiselt poolt kõik tema kontrahendid eesotsas Poolaga. Nõukogude Liit keeldus pidamast läbirääkimisi sellel alusel ja tegi uuesti ettepaneku pidada läbirääkimisi iga kontrahendiga eraldi, ilma igasuguse kollektiivse ettevalmistava komisjonita.

Alles pärast kestvaid diplomaatilisi jõupingutusi Nõukogude Liidu poolt, andsid Läti, Eesti ja Soome lõpuks selles põhilises küsimuses järele. 24. aug. memorandumis loobusid nad oma nõudmisest moodustada ettevalmistav komisjon ja teatasid oma valmisolekust astuda kohe läbirääkimistesse Nõukogude Liiduga, nõudes siiski ka läbirääkimiste vabadust teiste asjasthuvitatud riikidega.

Selleks järeleandmiseks võisid põhjust anda kolm asjaolu: esiteks Nõukogude ajakirjanduse paljastused Poola diplomaatia Nõukogude-vastastest kombinatsioonidest, teiseks Birki paljastused Nõukogude ajakirjanduses Poola ja Eesti kindralstaapide survest vastavatele välisministeeriumidele ning kolmandaks Leedu valitsuse valmisolek pidada Nõukogude valitsusega läbirääkimisi, mis lõppesid sõpruse- ja neutraliteedilepingu allakirjutamisega Nõukogude Liidu ja Leedu vahel 27. sept. 1926. aastal. Pärast selle lepingu sõlmimist sulgesid inglise imperialistid Leedule krediidi.²⁶⁰

Kodanliku ajakirjanduse mõtteavaldused näitasid, et Eesti kodanlik valitsus, hoolimata teatavast vormilisest järeleandmisest Nõukogude Liidule läbirääkimiste küsimuses, ei kavatsenud mingil määral loobuda Balti liidu ideest.

Seda tõendas ka Rahvasteliidu istungjärgu ajal Genfis toimunud Baltimaade ja Poola esindajate konverents, mille 1926. aasta septembris organiseeris Inglise diplomaatia. Samal ajal toimus Riias Baltimaade, Poola ja Rumeenia kindralstaapide esindajate nõupidamine, kus kooskõlastati Nõukogude Liidule ühise pealetungi operatiivplaanid.²⁶¹

Kuigi Eesti kodanlik valitsus määras komisjoni, kes oktoobris Nõukogude esindajatega läbirääkimisi hakkas

²⁶⁰ A. M. Панкратова, Nõukogude diplomaatia võitluses kapitalistlike maade katsete vastu kujundada ühtne Nõukogude-vastane rinne (aastad 1925—1932), Tallinn, 1949, lk. 18.

²⁶¹ Г. Карус, Прибалтийские страны и подготовка антисоветского блока, Госиздат 1929, lk. 13.

pidama, ei kulgenud läbirääkimised edukalt. Balti riikide, s. t. Eesti, Läti ja Soome esindajad sidusid lepingu küsimuse «erapooletu» vahekohtu küsimusega. Kõige vähem järeleandlikkust ilmutasid Eesti ja Soome. Soomega katkesid läbirääkimised juba 1926. a. okt. lõpul. Ka Nõukogude Liidu järeleandmine vahekohtu küsimuses ei aidanud viia läbirääkimisi positiivse tulemuseni. Eesti valitsus näitas selgesti, et kõigist Nõukogude Liidu poolt tehtud mõõndustest hoolimata ei taha ta lepingut sõlmida.²⁶²

Edukamalt arenesid läbirääkimised Lätiga. Nõukogude Liidu ja Läti mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingu parafeeriti 9. märtsil 1927. aastal. See kutsus välja suure ärevuse Varssavi ja eriti Londoni ringkondades. Sündmuse sensatsioonilisust suurendas veel see, et ta langes ajaliselt kokku Genfis toimuva järjekordse Rahvasteliidu Nõukogu sessiooniga, kus Chamberlain pidas läbirääkimisi Nõukogude-vastase ühisrinde loomiseks. 1927. aastal avaldasid inglise konservatiivid Nõukogude-vastase ühisrinde kokkuklopsimisel erilist agarust.

Kuigi Nõukogude-vastase ühisrinde diplomaatiline ettevalmistamine nurjus terve rea lepingute sõlmimise tõttu Nõukogude Liidu ja kapitalistlike riikide vahel, ei kaotanud inglise konservatiivid lootust säärase rinde kokkuklopsimiseks, ja läksid üle otsesele rünnakule. Esimeseks avalikuks löögiks oli ülemaailmse reaktsiooni poolt inspireeritud kallaletung Nõukogude täievolilisele esindusele Pekingis 6. apr. 1927. aastal, mille eesmärgiks oli kiskuda NSV Liitu sõtta Hiinaga. Mais teostas Inglise politsei kallaletungi Inglise—Nõukogude aktsiaseltsi «Arkose» ja NSV Liidu kaubandusesinduse ruumidele Londonis. See kallaletung teostati NSV Liiduga diplomaatiliste suhete katkestamise eesmärgil, mis toimus kaks nädalat hiljem. Inglise konservatiivide otsuses katkestada suhted NSV Liiduga etendasid suurt osa ameerika imperialistid, kes juba ammu seda taotlesid. Ameerika monopolide ajakirjandus ergutas igati Baldwin-Chamberlaini valitsust ja tõukas teda suhete katkestamisele Nõukogude Liiduga.

Üsna olulist osa Nõukogude Liidu majandusliku ja diplomaatilise isoleerimise ning sõjalise interventsiooni ettevalmistamise alal pidid Inglismaa plaanide kohaselt

²⁶² «Kiir» nr. 9, 12. III 1927.

etendama Balti riigid. Kodanliku Eesti välissõltuvus süvenes eriti 1927. aastal nn. Rahvasteliidu laenu saamisega. Seepärast on mõistetav, miks Eesti ja Nõukogude Liidu vahelised läbirääkimised mittekallaletungilepingu sõlmimisest lõppesid tulemusteta.

Inglise saadik Lätis segas 1927. aastal avalikult vahele Läti siseasjadesse, osutades, et Inglise valitsus ei kiida heaks lepingute sõlmimist Nõukogude Liiduga. Kui 1927. a. juunis kirjutati alla NSV Liidu ja Läti vaheline kaubandusleping, püüdis Eesti kodanlus Londoni käsul igati takistada Läti ja NSV Liidu lähenemist. Surveavaldamine Lätile toimus kampaania näol kodanliku Eesti ajakirjanduses ja ka diplomaatilisel teel. Avaldati arvamust, et Läti ei täida oma sõjalise liitlase kohustusi, ning ähvardati teda sõjalise konventsiooni annulleerimise ning poliitilise isoleerimisega.²⁶³ Eesti saadik Seljamaa kirjutas Lätist oma valitsusele, et jutuajamisel president Zemgalsiga 25. juulil 1927. aastal on ta teatanud viimasele Eesti valitsuse arvamise Läti—Nõukogude Liidu kaubalepingu kohta ja rääkinud Eesti—Läti liidust, mille tõttu Läti välispoliitika ei ole Eestile ükskõikne.²⁶⁴ Samal ajal töötasid Inglise imperialistid ja nende Eesti kannupoisid Läti sotsiaaldemokraatliku valitsuse kukutamise plaanide kallal.²⁶⁵ Leedus oli Inglise diplomaatia organiseerinud riigipöörde juba 1926. a. lõpul.

Eestis asuvate Vene valgekaartlaste hulgast värvati intensiivselt spioone ja diversante Nõukogude Liitu saatmiseks. Nii näiteks toimus 1926. a. veebruaris Nõukogude Liidu kõrgemas kohtus Inglise—Eesti spioonide protsess, kus tehti kindlaks, et seda salaluuret organiseeris Eesti kindralstaap tihedas ühenduses Inglise luurevalitsusega. Salakuulajate ülesandeks ei olnud mitte ainult andmete kogumine NSV Liidu relvastatud jõudude kohta, vaid ka mitmesuguste objektide purustamine ja õhkulaskmine, et provotseerida Nõukogude Liitu sõda alustama.²⁶⁶ Eesti salakuulajate protsess toimus Nõukogude Liidus ka 1927. aastal.²⁶⁷

²⁶³ Г. Карус, Прибалтийские страны и подготовка антисоветского блока, Госиздат 1929, lk. 17.

²⁶⁴ ORKA, fond 31, nim. 4, s. ü. 301, leht 39.

²⁶⁵ «Edasi» nr. 71, 6. IX 1927.

²⁶⁶ «Edasi» nr. 38, 16. II 1926.

²⁶⁷ «Edasi» nr. 13, 15. II 1927.

Kõik need faktid — Eesti kodanliku valitsuse keeldumine Nõukogude Liiduga mittekallaletungilepingu sõlmimisest, surveavaldamine Läti valitsusele, koostöö Inglise luurevalitsusega jne. tõendavad, et Eesti kodanlik valitsus osutus 1926.—1927. aastal Inglise—Ameerika interventide kuulekaks tööriistaks Nõukogude-vastase ühiste moodustamisel ja sõja provotseerimisel.

Sõja ettevalmistamise varjamiseks tegi imperialistlik diplomaatia 1928. aastal uue manöövri. 1928. a. suvel kirjutasid Ameerika Ühendriikide riigisekretär Kellogg ja Prantsuse välisminister Briand alla paktile sõjast kui rahvusliku poliitika vahendist keeldumise kohta. Paktist kutsuti osa võtma kõiki kapitalistlikke riike. Nõukogude Liidule vastavat ettepanekut ei tehtud, mis tähendas tema isoleerimist.

Ent asi ei seisnud ainult isolatsioonis, vaid otseses katses kasutada seda pakti NSV Liidu vastu ettevalmistatava sõja õigustamiseks. Paktis kavatseti fikseerida, et sellele alla kirjutanud riigid loobuvad sõjast «rahvusliku poliitika vahendina», s. o. ei võitle omavahel. Aga kuna NSV Liitu ei kutsutud paktile alla kirjutama, siis oli selge, et sõda tema vastu on lubatud.

Eesti ja Läti välisministrite nõupidamisel Riias 1928. a. augustis otsustati Rahvasteliidu täiskogus kooskõlastatult tegutseda ja Kelloggi paktiga ühineda.²⁶⁸

Nõukogude valitsus võttis tarvitusele abinõud pakti Nõukogude-vastase iseloomu likvideerimiseks. Ta mitte ainult ei paljastanud neid eesmärke, mida imperialistid selle paktiga taotlesid, mitte ainult ei märkinud ära formuleeringu «sõja keelamine» ebamäärasust, vaid saavutas ühtlasi Brandi—Kelloggi pakti kogu mõtte ja iseloomu muutmise tunduvas ulatuses. Pakti iseloomu ja mõtet võis muuta ainult Nõukogude Liidu osavõtt temast. Tänu Nõukogude valitsuse kategoorilisele nõudmisele ja maailma avaliku arvamusel olid imperialistid sunnitud kutsuma NSV Liitu Briandi—Kelloggi paktile alla kirjutama. 6. sept. 1928. aastal ühines Nõukogude valitsus paktiga.

Nõukogude Liidu ühinemine paktiga hävitas imperialistide silmis kogu pakti väärtuse, kuna pakti oli nüüd raske NSV Liidu vastu kasutada. Seepärast püüdsid impe-

²⁶⁸ «Postimees» nr. 223, 18. VIII 1928.

rialistlikud riigid pakti lõpliku elluviimisega igati venitada. Pakt pidi astuma jõusse alles pärast seda, kui kõik sellele allakirjutanud riigid tema ratifitseerivad. Soovides kiirendada pakti ellurakendamist, pöördus NSV Liit kõigi oma naabrite poole ettepanekuga kirjutada alla protokollile Kelloggi pakti ennetähtaegse ellurakendamise kohta. Vastav ettepanek tehti ka Eestile.

Nõukogude ettepanekusse ei suhtunud Eesti, Läti, Leedu, Poola ja Soome kuigi heatahtlikult. Nende maade diplomaatia püüdis läbirääkimisi Nõukogude ettepaneku üle igati edasi lükata. Läti teatas oma valmisolekust ühineda Moskva protokolliga siis, kui Poola on sellele alla kirjutanud. Eesti andis segaseid ja põiklemaid vastuseid. Samal ajal toimusid Eesti, Läti ja Poola vahel elavad läbirääkimised oma seisukohtade kooskõlastamiseks.²⁶⁹ Poola ja samuti Eesti kodanlus püüdis protokollile hoopis teist tähendust anda, muuta teda mingiks Ida-Locarnoks, millises Nõukogude-vastases blokis Poola oleks etendanud peaosas.²⁷⁰

Nõukogude diplomaatia visa ja järjekindel töö selles küsimuses saavutas aga siiski tulemusi: 9. veebruaril 1929. aastal kirjutati Moskvas alla protokollile Briandi-Kelloggi pakti ennetähtaegse ellurakendamise kohta. Paktile kirjutasiid alla NSV Liit, Eesti, Läti, Poola ja Rumeenia. Hiljem ühinesid sellega Türgi, Leedu jt. Nõukogude diplomaatia hindas Moskva protokollile allakirjutamise fakti kui rahu eest võitlemise relva. «Iga protokollist osavõtja eraldi võtab kogu maailma ees endale rahu säilitamise ülesande, kuivõrd see oleneb temast teatud geograafilises piirkonnas, ja mida ohtlikumaks see piirkond varem osutus, seda tähendusrikkam on meie tänane aktsioon,» ütles protokollile allakirjutamisel Eesti, Läti, Poola ja Rumeenia esindajaile Nõukogude välisasjade rahvakomissar Litvinov.²⁷¹

Eesti kodanlik valitsus oli sunnitud Moskva protokollile alla kirjutama, kuna sellest keeldumine oleks rahvahulkadele selgesti näidanud, et kodanlik valitsus ei taotle rahu, vaid pooldab sõja ettevalmistamise poliitikat. Kuid Kelloggi paktiga ühinemine ja Moskva protokollile alla

²⁶⁹ История дипломатии III, Москва, 1945, lk. 406.

²⁷⁰ «Edasi» nr. 13, 15. II 1929.

²⁷¹ Внешняя политика СССР, lk. 293.

kirjutamine ei tähendanud siiski mingit põhilist muudatust kodanliku Eesti välispoliitikas. Ka pärast seda jätkas Eesti kodanlus Nõukogude-vastase sõja ettevalmistamise poliitikat. Nõukogude Liidul õnnestus aga oma osavõtuga Briandi-Kelloggi paktist murda selle pakti Nõukogude-vastane teravik ja võtta imperialistidelt võimalus kasutada seda diplomaatilist relva võitluseks Nõukogude Liidu vastu. Ühtlasi demonstreeris Nõukogude Liit sellega kogu maailma ees oma rahuarmastavaid taotlusi.

Samaaegselt Briandi ja Kelloggi imperialistlike Nõukogude-vastaste sepitsustega hakkas 1928. aastal Põhja-Euroopas kujunema uus sõjalis-poliitiline rühmitus põhjariikide bloki — Põhja-Entente'i näol. See oli seoses Rootsi monopolistliku finantskapitali üha süveneva sissetungiga Balti riikidesse, eriti Kreugeri tikustrusti tegevusega nendes riikides. Trustilt saadud laenuga hakati kodanlikus Eestis ehitama strateegilisi raudteid. Rootsi kapitali oli investeeritud ka Eesti põlevkivitööstuses. Lisaks sellele oli Rootsi huvitatud Balti riikidest kui oma tööstussaaduste turgudest ja tooraineallikatest.

Balti rahvaste koloniaalse ekspluateerimise apetiite maskeerisid rootsi kapitalistid «vana hea rootsi aja» meeldetuletamisega, mil need alad olid Rootsi riigi koloniaalprovintiks. Tartus avati mälestussammas Baltimaade sõjalisele vallutajale Gustav Adolfile.

1928.—1929. aastail toimusid Eesti, Läti ja Rootsi riigipeade vastastikused külaskäigud. Eesti riigivanema J. Tõnissoni sõitu Stokholmi hinnati nii Rootsi kui Eesti ajakirjanduses tähtsa poliitilise sündmusena, mille tagajärjena loodeti «Eesti seisukoha kõvenemist maailma riikide keskel».²⁷² 26.—28. juunil 1929. aastal saabus Rootsi kuningas Gustav V Läti kaudu Eestisse, kus tolleaegne sotside valitsus teda truualamlikult vastu võttis. Kaitseliit esines Rootsi kuninga ees suurejoonelise paraadiga, millega Eesti kodanlik valitsus demonstreeris oma valmisolekut kaitsta välismaise monopolistliku finantskapitali huvisid Eestis. Rootsi ajalehtedes ilmusid kuninga külaskäigu puhul Eestisse juhtkirjad, kus tuletati meelde endisi aegu, mil «Rootsi lõvi oli veel tugev ja võimas». Rõhutati, et Rootsil oleks tarvis välispoliitiliselt suunduda ajaloolistele kohtadele, sest Eesti ja Läti olemasolu kodan-

²⁷² «Päevaleht» nr. 244, 8. IX 1928.

like riikidena kaitsvat ka Rootsit «idast varitseva hädaohu vastu».²⁷³

1929. a. mais külastas Rootsi ja Taani pealinnu kindral Laidoner, kes oma Stokholmis peetud kõnes rõhutas merejõudude tähtsust Balti merel, kus küll seisukorra pemees olevat Nõukogude Liit, kuid kelle jõud siiski Baltimere-äärsete riikide ühendatud merejõududest tugevamad ei olevat. Laidoner avaldas palavat soovi luua kiiremini tugev väikeriikide liit.²⁷⁴ Intervjuus Rootsi ajakirjandusele avaldas ta mõtet, et Eestil, Lätil, Soomel, Poolal, Rootsil ja Taanil on ühesugused poliitilised huvid, mis nõuavad koostööd suurriikidega, kellel on samad poliitilised huvid. Laidoner rõhutas «Baltimere-äärsete rahvaste lähenemise vajadust» ka intervjuus ajalehele «Chicago Tribune» 20. juunil 1929. aastal.²⁷⁵ Rootsi ajakirjanduses avaldati samal ajal mõtet, et Rootsi sõjajõude on vaja arendada nii, et nad võiksid vajaduse korral pakkuda küllaldast tuge Soomele ja Balti riikidele.²⁷⁶

Need mõtteavaldused näitavad, et kavatsetav põhjariikide blokk oli suunatud Nõukogude Liidu vastu. Seda blokki taheti ühendada Poola—Rumeenia sõjalise liiduga, et sel viisil Nõukogude-vastast agressiivset ahelikku läänes kokku liita. Poola mõjukad ringkonnad ei varjanud oma sümpaatiat Rootsi ja Balti riikide lähenemise vastu. See lähenemine toimus kooskõlas Inglismaa poliitikaga. Kavatsetava ühenduse sõjalist iseloomu tõendab fakt, et riigijuhtidel nende vastastikustel külaskäikudel oli harilikult kaasas tugev sõjaväeline esindus vägede juhatajate, kindralstaapide ülemate jne. näol.²⁷⁷

Rootsi, Soome ja Balti riikide poliitilist koostööd vaadeldi ka kui ettevalmistavat lüli nn. Pan-Euroopale. Pan-Euroopa plaan etendas sel ajal peasa imperialistide katsetes luua Euroopa riikide Nõukogude-vastane blokk. Selle plaani autoriks oli Prantsuse välisminister A. Briand, kes sellega ühtlasi taotles Prantsusmaale hegemoonia saavutamist Euroopas. Plaan nägi ette kõigi Euroopa maade ühendamise «Euroopa Föderaalliitu».

Esimene Pan-Euroopa kongress toimus 1926. a. oktoob-

²⁷³ «Kaitse Kodu» nr. 29, 1929.

²⁷⁴ «Edasi» nr. 46, 18. VI 1929.

²⁷⁵ История дипломатии III, lk. 406.

²⁷⁶ «Vaba Maa» nr. 195, 24. VIII 1929.

²⁷⁷ «Vaba Maa» nr. 184, 11. VIII 1929.

ris eesmärgiga korraldada üldist liikumist Euroopa mandririikide ühendamiseks poliitilis-majanduslikuks liiduks. Eesti poolt kuulus Pan-Euroopa liidu juhatusse K. R. Pusta, Eesti saadik Pariisis. Pusta andmeil seadis kongress Pan-Euroopa liidu eriliseks eesmärgiks Euroopa väikeriikide koostöö.²⁷⁸

Tulevase «Euroopa Föderaalliidu» üksikasjade arutamiseks ja väljatöötamiseks loodi «Euroopa komitee», millest kutsuti osa võtma 25 maad. Nõukogude Liitu nende hulgas polnud. Briandi ja Prantsusmaast sõltuvate riikide esindajate visa vastupanu NSV Liidu kutsumisele näitas, et «Euroopa komitee» juhtidel oli kindel kavatsus anda sellele organisatsioonile Nõukogude-vastane iseloom.

Eestis asutati Pan-Euroopa komitee osakond 1929. a. juunis. 7. juunil 1929. aastal esines Tallinnas Centumi klubis Pan-Euroopa majandussektiooni juht dr. D. Deutsch, kes väitis, et Pan-Euroopa peaks eriti huvitama Balti riike, sest see kindlustaks nende julgeolekut. Kui Poola selja taga seisaks Euroopa kogu oma jõududega, võiks Poola olla täiesti kindlustatud Nõukogude Liidu vastu. Balti riikidel oleks vaja sõlmida omavahelised tagatislepingud, et nad on valmis ühisel jõul kaitsma üksteise piire.²⁷⁹

Pan-Euroopa plaani teostamine lõppes imperialistlike riikide omavaheliste vastuolude tõttu ebaõnnestumisega. 1931. a. algul olid Pan-Euroopa organiseerijad sunnitud avaliku arvamuse survele kutsuma NSV Liitu osa võtma selle plaani projekti arutamisest Rahvasteliidu Euroopa komisjonis.

Samal ajal kui kodanliku Eesti valitsus pidas diplomaatilisi läbirääkimisi mitmesugustesse Nõukogude Liidu vastu suunatud liitudesse astumiseks, püüdis ta tugevdada ka oma sõjalisi jõude. Sõjaministeriumi eelarve kodanlikus Eestis tõusis aasta-aastalt. 1926. aastal ületas sõjaministeriumi eelarve 1925. a. vastava eelarve korraliste kulude osas 180 miljoni marga ja erakorraliste kulude osas 15,5 miljoni marga võrra.²⁸⁰ 1929. aastal moodustas sõjaministeriumi eelarve riigieelarvest umbes ühe kolmandiku.

²⁷⁸ «Vaba Maa» nr. 258, 3. XI 1926.

²⁷⁹ «Päevaleht» nr. 152, 9. VI 1929.

²⁸⁰ III riigikogu protokollid, X istungjärk, 1926, nr. 307.

Suurendati pidevalt alalist armeed. Et tarvilikud kaadrid sõja puhuks oleksid ette valmistatud, selleks pidasid Balti riigid rahu ajal võrdlemisi suuri sõjavägesid, näiteks tuli Eestis iga 1000 elaniku kohta 13,6 sõjaväelast, Lätis 11,1, Soomes 9,1. Võrdluseks võib tuua Nõukogude Liidu, kus vastav arv oli 3,8.²⁸¹ Toimus sõjaväe reorganiseerimine, mis avaldus juhtiva koosseisu, näiteks allohvitseride kaadri suurendamises. Regulaarsõjaväe kõrval oli Eesti kodanliku valitsuse käsutuses 28 000-meheline fašistlik sõjaline organisatsioon «Kaitseliit», kaitseliitlaste õppused toimusid regulaararmee lühendatud määrustiku järgi.

Toimus sõjalis-tehniliste võitlusvahendite arvu pidev kasvamine. 1928. aastal määrati 5 miljonit krooni lennukite suurendamiseks. Lennukid telliti Inglismaalt. Eestil endal mingit nimetamisväärsset sõjatööstust ei olnud. Inglise süsteemi sõjariistade tarvituselevõtmine Balti riikide sõjavägedes tõendas, et sõja puhul nende varustajaks sõja- ja laskemoonaga pidi olema Inglismaa. 1925. aastal Genfis toimunud rahvusvaheline relvastuskonverents, mille eesmärgiks oli konventsiooni sõlmimine relvastusega kauplemise kontrollimiseks, andis Poola ettepanekul Balti riikidele loa loobuda andmete avaldamisest relvade sisse- ja väljaveo kohta.²⁸²

Piiriäärsetes rajoonides, rannikul ja saartel tehti kindlustustöid. 1926. aastal võttis riigikogu vastu seaduse, mille järgi võorandati Petseri maakonnas 3701,11 ha maad sõjaministeeriumile lasketiiru ja laagriplatsi rajamiseks.²⁸³ Petseri, Irboska ja Narva ümbruskonnast toimus vene rahvusest elanike ümberasustamine Läänemaale. Ehitati kaks sõjaväelaagrit — üks Narva liinil, teine Pihkva liinil (Värsk—Petseri), kuhu suvel koondati iga liiki sõjaväeosi. Rajati rohkearvuline lasketiirude võrk.

1928. aastal võttis riigikogu vastu strateegiliste raudteede ehitamise kava. Raudteede ehitamine toimus väliskapitaliga ega olnud majanduslikust seisukohast Eestile vajalik. 1931. aastaks valmisid Tartu—Petseri ja Virtsu—Rapla raudtee. Kõik need sõjalised ettevalmistused toimusid tihedas kontaktis välisriikide sõjaliste spetsialistidega.

²⁸¹ «Edasi» nr. 58, 2. VIII 1929.

²⁸² «Päevaleht» nr. 181, 9. VII 1925.

²⁸³ II riigikogu protokollid, X istungjärk, 1926, nr. 313.

Ameerika, Inglise, Prantsuse jt. kapitalistlike riikide kõrgemad sõjaväelased käisid pidevalt revideerimas Balti riikide sõjavägesid, meresadamaid ja teid.

Hoolimata kõigist pingutusist ei õnnestunud imperialistlikel sõjaõhutamajatel Nõukogude Liidu vastase ühistrinde loomine. Imperialistlike riikide omavahelised vastuolud osutusid ka sel perioodil praktiliselt tugevamaks kui nende põhiline vastuolu Nõukogude Liiduga.

Kapitalistlike suurriikide omavaheliste vastuolude tõttu ei õnnestunud neil täiel määral ka neist sõltuvate väikeriikide Nõukogude-vastaste rühmituste kokkuklopsimine. Mõju pärast Balti riikides võitlesid omavahel Inglismaa, Prantsusmaa ja Saksamaa, milline võitlus ei jätnud mõju avaldamata nn. Balti liidu moodustamise katsetele. Kuna nimetatud liidu initsiaatoritena esinesid prantsuse ja hiljem inglise imperialistid, suhtus Saksamaa sellesse kui endale vaenulikku üritusse. Soome, kus Saksa mõju oli tugev, keeldus selle vastuolu tõttu ühinemast Balti riikide ja Poolaga. Tugevat positsiooni omas saksa monopolistlik finantskapital ka Lätis ja Leedus. Balti liidu loomist takistasid ka vastuolud selle liidu liikmekandidaatide endi vahel, näiteks Leedu—Poola terav vastuolu ja mõningal määral ka Läti—Poola vastuolu. Saksa diplomaatia püüdis neid vastuolusid õhutada ja Prantsuse—Inglise diplomaatia poolt plaanitsetavale Poola—Balti liidule vastu seada Eesti—Läti—Leedu kolmikliitu, mida soojalt pooldasid Leedu ja osalt ka Läti kodanlikud poliitikud.

Nõukogude välispoliitika kasutas rahu kindlustamiseks aktiivselt ära vastuolud imperialistlikus leeris ja mõnede riikide huvi arendada majanduslikke sidemeid Nõukogude Liiduga. Imperialistliku leeri vastuolude aktiivse kasutamise näiteks Nõukogude Liidu poolt oli Nõukogude—Saksa neutraliteedi- ja mittekallaletungilepingu sõlmimine 1926. aastal ning Nõukogude—Leedu sõprus- ja neutraliteedilepingu sõlmimine 1926. aastal, samuti mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingu parafeerimine ning kaubanduslepingu sõlmimine Lätiga 1927. aastal. Nõukogude diplomaatia suureks võiduks oli ka Briandi-Kelloggi pakti ennetähtaegse ellurakendamise protokollile allakirjutamine Moskvast 1929. aastal koos Eesti, Läti, Poola ja Rumeeniaga. Nende lepingute sõlmimine tegi Balti liidu resp. Baltimaade Locarno loomise praktiliselt võimatuks. Nõukogude diplomaatia ajas nurja imperialistide katsed

kokku klopsida ühtset Nõukogude-vastast rinnet. Nõukogude Liit kindlustus ja tugevnes ning tema rahvusvaheline autoriteet kasvas.

Suurt osa Nõukogude-vastaste interventsiooni plaanide nurjaajamisel etendas kogu maailma töölisklassi poolehoidu ja abi suurenemine Nõukogude Liidule. See väljendus kapitalistlike maade töötajate väljaastumistes sõjaõhutamise plaanide vastu, nende võitluses Nõukogude Liidu ohjeldamatu laimamise vastu ja uue Nõukogude-vastase interventsiooni sõjaliste ettevalmistuste vastu. Sellest üldisest võitlusest rahu ja sõbralike suhete eest Nõukogude Liiduga võttis osa ka Eesti töölisklass. Et kapitalistlike riikide valitsused olid sunnitud töötajate nõuetega arvestama, seda tõendab Inglise—Nõukogude diplomaatiliste suhete taastamine Macdonaldi valitsuse poolt 1929. aastal, mis toimus Inglismaa töörahvahulkade surveel. Samuti avaldas Eesti töörahva võitlus mõju Eesti—Nõukogude kaubanduslepingu (1929) ja mittekallaletungilepingu (1932) sõlmimisele.

3. EESTI TÖÖLISKLASSI VÕITLUS KODANLUSE VÕIMU VASTU KAPITALISMI AJUTISE STABILISATSIOONI TINGIMUSTES

Pärast 1. detsembri relvastatud ülestõusu mahasurumist tuli Eesti töölisklassil ja tema juhil Eestimaa Kommunistlikul Parteil jätkata oma võitlust raskemates tingimustes kui kunagi varem. Kodanluse pealetungi ja terrori tingimustes tuli EKP-l ajutiselt taganeda, et oma ridu ümber korraldada, jõude koguda ja uuesti asuda pealetungile vaenlase — eesti kodanluse — vastu. Pärast ülestõusu mahasurumist oli EKP nõrgestatud, sest paljud aktiivsemad parteitegelased olid tapetud, paljud istusid vanglates, osa oli sunnitud Eestist lahkuma, organisatsioonid olid purustatud. Nii jõudis ka eesti tööliikumine pärast revolutsioonilist tõusu sõjajärgseil aastail ajutise mõõna ajajärku, mis rahvusvahelises ulatuses oli alanud aasta võrra varem.

Mõõna saabumisele rahvusvahelises revolutsioonilises liikumises aitas kaasa teatav majanduslik tõus kapitalismi ajutise stabiliseerumise aastail ning sellest tingitud töölisklassi olukorra suhteline paranemine, võrreldes kriisiaastatega. Kodanlikus Eestis ei saa neil aastail töölis-

klassi olukorras — nagu eespool näidatud — küll mingit tunduvat paranemist nentida. Siin avaldasid lisaks revolutsioonilise töölisliikumise vastu suunatud terrorile mõju mõningad teised tegurid, esijoones Eesti majandusliku struktuuri üldise muutumise tagajärjel tööliklassi olukorras ja koostises toimuvad muudatused. Eesti muutmisega agraarmaaks vähenes üldse tööliste arv. Kuigi tööliste arv stabilisatsiooniaastail, võrreldes 1924.—1925. aastate tasemega pisut tõusis, toimus see tõus peamiselt kergetööstuse (tekstiili-, toidu- ja maitseainetetööstuse jne.) arvel, millega seoses tõusis naiste ja noortööliste arv tööliklassi koosseisus. Samal ajal vähenes metallitööliste arv 3000 inimese võrra, aga just metallitöölistel olid kõige tugevamad revolutsioonilised traditsioonid. Seega toimus tööliklassi koosseisus vana, revolutsioonilise klassivõitluse tules karastatud kaadri järkjärguline vähenemine ning uue, veel kogenematu ja vähemteadliku kaadri erikaalu tõus. Kodanliku diktatuuri eelsel perioodil oli tööstuse kontsentratsiooni-aste Eestis kõrge, kodanlikus Eestis toimus suurtööstuse langus ning kesk- ja väiketööstuse osatähtsuse tõus, mille tõttu proletariaat osutus killustatuks ning allus rohkem väikekodanlikele mõjudele. Kodanliku maareformi teostamise tulemusena olid ka endised mõisatöölised laiali pillatud ja osaliselt varustatud maatükikestega, mis soodustas väikekodanluse mõju tõusu maaproletariaadi hulgas. Muudatused eesti tööliklassi sotsiaalses struktuuris ei tähendanud muidugi veel revolutsioonilise perspektiivi kadumist Eestis, kuid nad lõid eeldusi sotsiaaldemokraatia mõju tõusule.

1925. aastal valge terror Eestis jätkus. Kodanlus püüdis süstemaatiliselt hävitada EKP ja töölisaktiivi veel säilinud kaadrit, kasutades ettekäändena ülestõusu ettevalmistamist või sellele kaasaaitamist. Jätkus tööliste aretamine ja töölisorganisatsioonide purustamine. Poliitiliste protsesside laine levis 1925. aastal üle kogu Eesti. Poliitilised protsessid töölisliikumise vastu toimusid nüüd maakondade viisi igas maakonnas eraldi. Tallinnas, Tartus ja Narvas mõistsid sõjakohtud tööliste ja talupoegade üle kohut peaaegu iga päev. Harilikult oli igal sellisel protsessil süüpingis 2—5 inimest, kusjuures 1—2 nendest mõisteti mahalaskmisele. Palju töölisi, keda kahtlustati ülestõusule kaasatundmises, lasti maha ilma kohtuta.

Valge terrori tulemusena oli 1925. a. märtsiks pärast 1924. a. 1. det. ülestõusu maha lastud 500 töölist, toime pandud kuni 6000 läbiotsimist ning vangistatud üle 2500 tööliste ja talupoja.

Suurim 1925. aastal kodanluse poolt lavastatud poliitilistest protsessidest oli «77 protsess» Tartus, kus peamiseks süüdistatavaks oli väljapaistev revolutsionäär Hans Heidemann. EKP Keskkomitee oli määranud H. Heidemanni parteiorganisaatoriks Tartu maakonnas ja Lõuna-Eestis. Ta juhtis kõiki töolisliikumise legaalseid organisatsioone ja valmistas ühtlasi ette 1. detsembri ülestõusu Lõuna-Eestis, organiseerides ja relvastades selleks salajasi lööksalku. Keset seda organiseerimistööd läks politsei jõududel korda teda 18. sept. 1924. aastal Tartus tabada.²⁸⁴ Seejärel vangistati V. Telling, kes juhtis parteitööd Petseris ja Võrus, ning rida teisi seltsimehi. Rõhuv enamus «77 protsessi» ohvritest olid tööliselised.

Kodanlus vihkas äärmiselt Hans Heidemanni, kes II riigikogus Tööraha Ühise Väerinde saadikuna oli esinenud väga teravate kodanlust paljastavate kõnedega, ning soovis iga hinna eest saavutada Heidemanni suhtes surmaotsust. Surmamõistmiseks paragrahvi leidmine nõudis aga kodanluse juristidelt tükk aega peamurdmist, sest Eestis kehtiva tsaariaegse nuhtlusseaduse paragrahvide järgi võis relvastatud ülestõusu ettevalmistamise eest mõista eluajaks sunnitööle, mitte aga surma. Lõpuks sepihtes kaitsepolitsei valetunnistuse, nagu oleks Heidemann olnud kodanliku Eesti sõjaväes teenides Nõukogude Venemaa salakuulajaks.²⁸⁵ Kuigi see süüdistus jäi tõestamata, mõistis kohus H. Heidemanni surma ja valitsus kinnitas selle otsuse. Teistest kohtualustest mõisteti kaks eluaegsele sunnitööle, 14 kümneks aastaks ja 12 kaheksaks aastaks sunnitööle. Ulejäänud mõisteti mitmesugus- teks tähtaegadeks sunnitööle ja vanglasse.

Hans Heidemann ja paljud teised kohtualused käitusid kohtus nagu tõelised revolutsionäärid, ega tunnistanud end kodanliku klassikohtu ees süüdi. Heidemanni lõppsõna kujunes kodanluse süüdistamise kõneks, mille kestel ta näitas veelkordselt, et kommunistide võitlus on ainukeseks õigeks võitluseks eesti rahva huvide eest.

²⁸⁴ «Noorte Hääl» nr. 255, 28. X. 1951.

²⁸⁵ «Rahva Hääl» nr. 205, 29. VIII 1950.

Kommunistide julge ja printsiipaalne esinemine «77 protsessil» ja eelnevatel massilistel kommunistide vastastel protsessidel näitas kodanusele, et sellised protsessid oma agitatsioonilise ja propagandistliku iseloomu tõttu õonestavad kodanluse võimu ja autoriteeti. Sellepärast loobus kodanlus oma poliitilise võimu ajutise kindlustamise aastail selliste massiliste protsesside korraldamisest, eelistades neile varjatud, salajast arveteõiendamist.

Kõigist püüdeist hoolimata ei läinud kodanlusel korda kommunistliku partei organisatsioone Eestis täielikult hävitada ja revolutsioonilist töölisliikumist lüüa. Töö põranda all käis edasi rängast terrorist hoolimata. Juba paar päeva pärast 1. detsembri ülestõusu mahasurumist toimus J. Anveldi juhtimisel põranda alla läinud EKP Keskkomitee liikmete nõupidamine, kus otsustati uue jõuga asuda partei ridade korraldamisele. J. Anvelt tegi kolm kuud pingelist tööd parteiorganisatsiooni taastamiseks ja lahkus Eestist Nõukogude Liitu alles siis, kui uus parteiorganisatsioon oli juba alustanud tegevust. Nõukogude Liidus töötas J. Anvelt EKP Keskkomitee koosseisus, samuti seltsimehed H. Pöögelmann, O. Rästas jt.

1. detsembri ülestõusu esimesel aastapäeval ilmunud «Kommunisti» lendlehes öeldi, et «esimese detsembri» järele tuleb teine «esimene detsember», mil Pikal Hermanil lööb uhkelt lehvima punane lipp. Töörahas teab, et tulevik on tema päralt ja mäletab võitluses langenud seltsimehi, kes oma verega kirjutasid kuulsusrikka lehekülje töörahva vabadusvõitluse ajalukku.²⁸⁶ Seda lendlehte levitati kogu Tallinnas. Kodanlus korraldas sel päeval pidulikke «jumalateenistusi» ja paraade, kuid töötav rahvas neist osa ei võtnud. Paiguti võis märgata isegi midagi meelevaarduse taolist. Näiteks tegid Tallinna sadamas töölised demonstratiivselt õhtuni tööd ja loobusid ületunnitöö tasust.²⁸⁷

Tekkinud olukorras oli Eestimaa Kommunistliku Partei tähtsamaks ülesandeks illegaalse organisatsiooni kindlustamise kõrval uute legaalseste töövormide leidmine. 1925. a. kevadel toimunud Kominterni V pleenum rõhutas, et illegaalsel parteidel tuleb kasutada iga legaalset või-

²⁸⁶ «Kommunisti» lendleht nr. 2 (32), Tallinn, 1925, ORKA, fond 949, nim. 1, s. ü. 76, leht 4.

²⁸⁷ «Edasi» nr. 280, 6. XII 1925.

malust agitatsiooni- ja propagandatöö tegemiseks ning oma mõju tugevdamiseks tööliste ja talupoegade laiadele hulkadele.²⁸⁸

Eestis oli legaalsete töövormide leidmine stabilisatsiooniaastail raske ja keerukas ülesanne, sest ametiühingud olid likvideeritud ja kõik ametiühinguliikumise keskused, nagu Töolisühingute Üldliit ja Maatööliste Liit 7. mail 1925. aastal kodanliku valitsuse poolt suletud. Ainult trükitööliste ning äri- ja kontoriteenijate ühing jäi alles, sest nende eesotsas olid sotsid. EKP ees seisis ülesanne taastada ametiühinguliikumine, muuta ametiühingud massiorganisatsioonideks ja tõrjuda nende juhatusest välja sotsid — ametiühinguliikumise pidurdajad ja lõhkujad.

1925. a. augustis ilmunud «Kommunisti» lendlehes määrati kindlaks partei ülesanded antud momendil. Tunnistati vajalikuks esijoones parteid organisatsiooniliselt tugevdada. Teiseks otsustati kasutada legaalseid võimalusi töörahva organiseerimiseks. Kuna uute ametiühingute asutamiseks andis siseminister luba ainult sotsidele, kohustas EKP Keskkomitee kõiki EKP ja EKNÜ liikmeid ning samuti kõiki klassiteadlikke töölisi nii linnas kui maal astuma sotside poolt asutatavate ühingute liikmeks ning valima nende juhatustesse oma esindajad. EKP lubas toetada kõigi töötavate kihtide osalisi nõudmisi (näit. palgavõitlust).²⁸⁹

Parteioorganisatsioonide poolt organiseeriti 1925. aastal streigid Vene-Balti tehases ja Balti Manufaktuuris. Tööliste peamiseks võitlusvahendiks jäi ka 1. detsembri ülestõusule järgnenud terrori tingimustes ikkagi streik, kuigi streikide arv, võrreldes sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastatega, langes. Üldse toimus 1925. aastal 17 streiki kokku 1621 osavõtjaga. Streikide arvu poolest oli esikohal metallitööstus, kus toimus 7 streiki, neist 6 Vene-Balti laevatehases.²⁹⁰ Tehase juhatus jättis töölistele palgad järjekindlalt maksmata, mis põhjustaski korduvate streikide puhkemist. Lõpuks võlgnes tehase juhatus töölistele juba 1,5 miljonit marka. Eriti ulatuslikuks kujunes novembris puhkenud streik, mis vältas 3—4 nädalat. Töö-

²⁸⁸ «Коммунистический интернационал в документах 1919—1932», Москва, 1933, lk. 492.

²⁸⁹ «Kommunisti» lendleht nr. 1 (31), 1925, ORKA, EKP lendlehed ja üleskutsed.

²⁹⁰ ORKA, fond 2000, nim. 1, s. ü. 750, leht 5.

lisi ei suudetud sundida järele andma ei petlike lubaduste ega tehase juhatuse poolt kohale kutsutud kaitseliitlaste püssitääkide abil. Streigi likvideerimiseks vallandati pooled töölised ja suurem osa tehasesst pandi seisma.²⁹¹ Palga maksmata jätmise pärast puhkesid streigid ka Mayeri keemiateshases, Balti Puuvilla Manufaktuuris ja mujal. Poliitilistel põhjustel puhkenud streigina mainitakse streiki Türi paberivabrikus, kus töölised nõudsid ühe teiste tööliste peale kaebusi esitanud töölise vallandamist.²⁹²

1926. aastal alustasid palgavõitlust Narva töölised, kelle palgad olid 30—40% võrra madalamad kui teistes tööstusrajoonides. 26. juulil alustasid streiki ja esitasid palgakõrgendamise nõudmise Kreenholmi Manufaktuuri remonditöökodade töölised, elektrimontöörid ja kudumisosakonna alammeistrid. Kuigi oli tegemist puht-majandusliku streigiga, segasid end asjasse politsei ja sõjaväevõimud. Politseikomissar koos kordnikkudega ilmus Kreenholmi vabriku elektrijaoskonda ja teatas, et Narva garnisoniülema korraldusel peavad töölised alustama tööd, sest sõjaseaduse piirkonnas on elektrivoolu katkestamine keelatud. Streikijad lubati anda sõjakohtu alla ja 24 tunni jooksul maha lasta.²⁹³ Töölised olid sunnitud tööle asuma endistel tingimustel.

Korduvad streigid puhkesid 1926.—1927. aastail Räpina paberivabrikus, kus vabriku juhatusele palgad järjekindlalt maksmata jättis. 1927. aastal hakkasid streikima ja esitasid palgakõrgendamise nõudmise nn. hädaabitöölised Tallinnas ja Narvas.²⁹⁴ Üldse toimus 1926. aastal 14 streiki 660 osavõtjaga ja 1927. aastal 5 streiki 218 osavõtjaga.²⁹⁵ Võrreldes revolutsioonilise liikumise tõusuaastatega, tuleb neil aastail märkida streigiliikumise langust, mis oli tingitud neil aastail kodanliku valitsuse poolt teostatavast valgest terrorist — politsei jõudude ja kaitseliitlaste rakendamisest streikijate vastu, ametiühingute sulgemisest jne.

1925. aasta lõpul ja 1926. aastal hakati taas organiseerima ametiühinguid. EKP vastu suunatud raske terrori

²⁹¹ «Edasi» nr. 296, 25. XII 1925.

²⁹² ORKA, fond 2000, nim. 1, s. ü. 750, leht 23.

²⁹³ III riigikogu protokollid, I istungjärk, 1926, nr. 7.

²⁹⁴ «Edasi» nr. 93, 25. XI 1927.

²⁹⁵ «Eesti Statistika» nr. 114, 1931, lk. 320.

tingimustes tegid sotsid sel ajal katsed ametiühinguliikumist oma mõju alla saada. Valitsuse abiga organiseerisid nad endiste revolutsiooniliste tööliste ametiühingute asemel oma ametiühingud, kuhu astus ainult vähene arv töölisi. 1926. a. jooksul taastati üle maa 15 ametiühingut ning mõned maa- ja metsatöölise ühingud. Tartu ametiühingutes, Tallinna metallistide ametiühingus, samuti kontoriteenijate ja teiste teenistujate ametiühinguis läks juhtimine sotside kätte. Narva ja Pärnu ametiühingud ning osa Tallinna ametiühinguist läksid pahempoolsete tööliste kätte ja olid opositsioonis sotside käes olevate ühingutega. Osa töölisi boikoteeris sotside käes olevaid ühinguid ega astunud neisse. EKP mõistis oma väljaannetes boikotimeeleolud hukka. Näiteks 16. veebr. 1926. aastal avaldas EKP ametiühingute asutamise asjus seletuskirja, kus kutsutakse töölisi astuma ametiühingutesse, olgugi need sotslikud, ja viima nende juhatustesse revolutsioonilised klassiteadlikud töölised.²⁹⁶

Sidemete tugevdamiseks töörahvaga tuli Eestimaa Kommunistlikul Parteil ametiühingulise töö kõrval ära kasutada ka teisi legaalse tegevuse võimalusi. 1926. aasta mais seisis ees kodanliku Eesti III riigikogu valimised. Kuigi EKP-l ei olnud võimalik oma nimekirjadega esineda, oli kodanliku parlamendi tribüün siiski vaja ära kasutada kommunistliku partei poliitika selgitamiseks rahvahulkadele. Selleks oli eelmiste aastate eeskujul riigikogus vaja organiseerida töörahva rühm, kes alluks EKP Keskkomitee juhtimisele. Valimiste eel antud juhtnöörides nõudis EKP Keskkomitee legaalse töölispartei asutamist ja oma rühma saatmist riigikogusse.²⁹⁷

III riigikogu valimiste eel asutasid mõned endised «isesotsid» ja sotside parteist lahkunud tegelased Eesti Tööliste Partei. Uus partei kuulutas end töörahva huvide kaitsjaks ja hakkas välja andma oma häälekandjat «Proletaarlane». Sotside partei alustas uue partei kui konkurenti vastu ägedat sõimukampaaniat.

EKP Keskkomitee kasutas Eesti Tööliste Partei suhtes sedasama taktikat, mida oli kasutatud 1922.—1923. a. Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölispartei suhtes. EKP püüdis Eesti Tööliste Partei reaalkomitee-tööliste hulgas

²⁹⁶ ORKA, fond 949, nim. 1, s. ü. 79, lehed 6-8.

²⁹⁷ Sealsamas, s. ü. 76, lehed 10-11.

teha selgitustööd, kõrvaldada tema juhatuses oportunistid ja suunata partei revolutsioonilisele teele, et kasutada teda EKP legaalse organisatsioonina.²⁹⁸

Kodanlus võttis tarvitusele kõik abinõud, et takistada revolutsioonilise liikumise uut elavnemist. Kuna kodanluse terroristlikud meetodid võitluses EKP mõju kasvu vastu osutusid mitteküllaldaseks, hakkasid kodanlus ja sotsid 1926. aastast alates üha intensiivsemalt kasutama revolutsioonilise töölisliikumise vastase võitlusmeetodina massilist provokatsiooni. Tähtsaimaks provokatsioonivormiks oli nn. poliitiline provokatsioon, mille ülesandeks oli töörahva revolutsiooniliste organisatsioonide mõjutamine seestpoolt, neis oportunistliku poliitika läbiviimine, et sel teel takistada tööliklassi revolutsiooniliste jõudude organiseerimist ja kasvu. Selleks püüdis kaitsepolitsei töölisorganisatsioonides, näiteks pahempoolsetes ametiühingutes, Eesti Tööliste Parteis jm. juhtivaile kohtadele paigutada oma agente. Ühtlasi püüti provokaatorite abil tabada ja hävitada EKP juhtivat koosseisu.

20. aprilli õhtul 1926. aastal läks kaitsepolitsei nuhkidel korda tabada August Riismanni — EKP Keskkomitee vastutavat organisaatorit, EKP Keskkomitee illegaalse büroo liiget, varjunimega Tuisk, kes 1925. aastast alates juhtis partei pörandaalust tööd kodanlikus Eestis. Pärast A. Riismanni vangistamist areteeriti veel 12 inimest, neist 7 Tallinnas, teised Narvas, Tartus ja mujal. A. Riismann, keda kodanlus pidas endale kõige ohtlikumaks vaenlaseks, eraldati teistest areteeritutest ja anti sõjakohtu alla. Juba 29. aprilli hommikul lasti A. Riismann sõjakohtu otsusega maha.

EKP vastutava organisaatori A. Riismanni tapmine kodanluse poolt oli suureks kaotuseks kommunistlikule parteile ja kogu eesti töörahvale. Kuid kodanlusel ei läinud korda revolutsioonilist töölisliikumist hävitada. Uuesti hakkasid ilmuma kommunistlikud lendlehed ja üleskutsed, mis õhutasid töörahvast võitlusele lõplikuks vabaneamiseks kodanluse ikkest. EKP illegaalse organisatsiooni tööd asus juhtima nüüd Aleksander Leiner. Neil aastail töötasid ennastalgavalt kodanliku Eesti rasketes tingi-

²⁹⁸ EKP KK Partei Ajaloo Instituudi käsikirjaline fond nr. 10769, lk. 19.

mustes ka H. Ross, V. Tubarik-Nadson, A. Puusepp jt. seltsimehed.

Kommunistlik partei teatas, et ta toetab valimistel iga rühma või erakonda, kes riigikogus on valmis töörahva klassihuvide eest võitlema. Valimiste eel tegi EKP Keskkomitee ESTP Keskkomiteele (sotsidele) ettepaneku, et ta toetab valimistel sotside parteid, kui viimane võtab oma valimisplatvormi tööliste ja töötava talurahva järgmised nõudmised ning on valmis võitlema nende elluviimise eest: tõeliselt sõbralike vahekordade loomine Nõukogude Liiduga, mis võimaldaks Eesti rahvamajandust elustada ja tööpuudust kaotada; amnestia kõigile, kes tööliste ja talurahva valitsuse eest võitlemise pärast on karistatud; sõjaseaduse kaotamine; sõna-, koosoleku-, ühinemise vabaduse kindlustamine töörahvale; abiandmine töötuile; mitte mingisugust tasu paruneile võõrandatud mõisate eest; töötava rahva maksukoorma vähendamine vähemalt 50% võrra; üüriseaduse ja popside küsimuse lahendamine vastavalt tööliste ja kehttalurahva organisatsioonide nõudmistele. Peale selle nõudis EKP Keskkomitee, et sotside partei heidaks oma ridadest välja need liikmed, kelle käed on otseselt määritud tööliste verrega, nagu endised ministrid Rei, Oinas, Ast, Palvadre, Virma, ja et kandidaatide koosseisus oleks vähemalt kaks kolmandikku tegelikke töölisi, maatöölisi ja töötavaid talupoegi.²⁹⁹

Need olid väga mõõdukad nõudmised, mille eest iga vähegi proletaarne partei oleks pidanud võitlema, kuid sotside partei hoidus kõrvale ühise võitlusrinde moodustamise eest revolutsiooniliste töölistega ja läks koos kodanlusega.

Valimistel esines ka Eesti Tööliste Partei oma platvormiga, milles ta nõudis sõna-, trüki-, koosolekute, ühingute ja streigivabaduse tegelikku teostamist, sõjaseaduse kaotamist, amnestiat poliitilistele vangidele, riikliku tööstuse edendamist, majanduslike vahekordade süvendamist Nõukogude Liiduga, kaudsete maksude kaotamist jne. Maa-küsimuses nõuti kõigi maad harida soovijate varustamist maaga ning püstitati loosung — võõrandatud maade eest parunitele mitte pennigi tasu.³⁰⁰ Need nõudmised olid üles

²⁹⁹ EKP KK Partei Ajaloo Instituudi käsikirjaline fond nr. 10769, lk. 21-22.

³⁰⁰ «Proletaarlane» nr. 1, 10. IV 1926.

seatud EKP poolt, seepärast toetas EKP valimistel Eesti Tööliste Partei nimekirja.

III riigikogu valimistel sai Eesti Tööliste Partei 5,8% häältest ja viis riigikokku 6 saadikut. Kuna EKP ei saanud oma nimekirjadega valimistele minna, andsid töörahva hulgas oma hääled kõige pahempoolsematele nimekirjadele, mis nad valimistel leida võisid — sotsidele ja uuele tööliste parteile.³⁰¹

Suurt tähtsust EKP edasises kindlustamises omas 1926. a. novembris toimunud partei konverents.

Olukorda kodanlikus Eestis iseloomustati konverentsil kui teatud ajutist, osalist stabiliseerumist. Ühtlasi aga märgiti, et väljavaateid majanduslikuks tõusuks Eestis ei ole ja stabilisatsioon asendub paratamatult uue kriisiga.

Suurt tähelepanu pööras konverents legaalse tegevuse küsimustele. EKP lähemate ülesannetena sel alal märgiti uute töölisühingute asutamist kohtadel, kus neid veel ei ole ja laialdasemate töölisühingute viimist sotside poolt asutatud ühingutesse, et muuta need tõelisteks tööliste klassivõitluse organisatsioonideks. Märgiti, et Eesti Tööliste Partesse on tarvis suunata revolutsioonilisi töölisi, kes seal oma mõju maksma paneksid. Otsustati toetada kehtetalurahva organisatsioonide asutamist ning need allutada EKP juhtimisele. Peeti vajalikuks kõigis olemasolevates töörahva organisatsioonides tegevust jätkata ja seda aktiivsemaks muuta, ning ühtlasi uusi organisatioone (haridus- ja karskusseltsid, lugemisringid, spordiseltsid jne.) juurde luua, et kogu maad jälle nende võrguga katta. Märgiti osavõtu vajadust töölisvanemate ja haigekassade organite valimistest, et neid ära kasutada võitluses töölisliikumise huvide eest.

Eriti tähtsaks päevakorrapunktiks konverentsil oli töötamine talurahva hulgas. Talurahva küsimuses vastu võetud resolutsiooni aluseks olid Kominterni II kongressi teesid agrariküsimuses, mis olid koostatud V. I. Lenini poolt. Seejuures lisati kohalikest oludest tingitud nõudmised, nagu kehtetalurahva võlgade tühistamine, maksudest vabastamine, neile maa juurdeandmine jne.

Eestimaa Kommunistliku Partei 1926. a. konverents

³⁰¹ «Kommunisti» lendleht nr. 9 (39), 1926. ORKA, fond 949, nim. 1, s. ü. 76, leht 15.

omas suurt tähtsust partei järgnevas töös. Ta andis juhtnõõrid parteiorganisatsioonide edasiseks laiendamiseks ja kindlustamiseks ning määras ühtlasi kindlaks partei taktika töörahva hulkade koondamisel partei ümber, et valmistada neid ette proletariaadi diktatuuri teostamiseks. 1926. aasta parteikonverentsi suur tähtsus seisab veel selles, et ta paljastas ja purustas A. Salmi rühma, kes püüdis Eesti töölisliikumist allutada trotskismi mõjule.

EKP konverents arutas ka kommunistliku noorsooühingu töö küsimust. Kodanluse terror oli andnud ränga hoobi töölisnoorsoo liikumisele. Paljud kommunistliku noorsooühingu juhtivad tegelased olid kas tapetud või vanglas. Kuid vaatamata metsikule terrorile jätkasid kommunistlikud noored EKP juhtimisel visalt põrandaalust tööd. 15. jaanuaril 1926. aastal avaldas Eestimaa Kommunistliku Noorsoo Ühingu Keskkomitee ringkirja, kus kutsuti töölisnoorsugu arendama illegaalset tegevust.³⁰² Hakkas jälle ilmuma EKNÜ illegaalne häälekandja «Noor Proletaarlane». Ametiühingute juurde asutati noorte koondised, kes hakkasid laialdaselt organiseerima noorsugu. Võideldi ametiühingute vabastamise eest sotside mõju alt.

Kokkuvõtte esialgsest organiseerimistööst kodanluse terrori tingimustes tegi EKNÜ konverents, mis toimus varsti pärast EKP konverentsi. Nõupidamine konstateeris, et kommunistliku noorsooühingu read on arvuliselt tugevasti kasvanud ja tegevus on muutunud elavamaks. Tööliste ja talurahva noorsoo hulkade meeolu on kindlalt kommunistlik, seevastu noorsotsid ja kodanlikud noorsoo organisatsioonid, kes kodanluse raha abil töötavad, ei leia töötava noorsoo hulgas poolehoidu.³⁰³

Eestimaa Kommunistliku Noorsoo Ühingu konverents arutas läbi rea tähtsamaid küsimusi ja andis juhtnõõre edaspidiseks võitluseks kodanluse ajutise, ebakindla stabilisatsiooni tingimustes. Kommunistliku noorsooühingu peaülesandeks oli põrandaaluse organisatsiooni kindlustamine, mis pidi olema aluseks noorsoo juhtimise tugevdamisel. Konverentsil tõsteti eriti teravalt üles poliitharidusliku töö parandamise küsimus töölis-, maa- ja õppiva

³⁰² ORKA, fond 949, nim. 1, s. ü. 76, leht 5.

³⁰³ «Noor Proletaarlane» nr. 4, 1927, ORKA, fond 949, nim. 1, s. ü. 76, leht 32.

noorsoo hulgas, kuna sel ajajärgul astusid rivisse paljud uued noored võitlejad, kel puudusid teadmised marksismi-leninismi teooria alal.

Pärast konverentsi kommunistliku noorsooühingu tegevus elavnes ja laienes. EKNÜ häälekandja «Noor Proletaarlane» kutsus pöörama rohkem tähelepanu maanoorsoo organiseerimisele, kuna maanoorsugu oli kõige arvukam noorsoo kiht Eestis. EKNÜ töö raskuspunkt maal soovitati viia maa- ja metsatöölise ning kehvtalurahva noorsoo hulka. Nende organiseerimine pidi avaldama mõju ka kesktalurahva noorsoole, kes andis kodanlusele igal aastal suure hulga nekruteid.³⁰⁴

Töö maanoorte seas andis tulemusi. Väike-Maarja ümbruses oli töö keskuseks kohalik keskkool, kust võrsus terve rida kommunistliku noorsooühingu tegelasi. Vaatamata sellele, et pärast 1. detsembri ülestõusu mitu õpilast Väike-Maarja gümnaasiumist vangistati ja üks maha lasti, jäi Väike-Maarja õpilaste enamik kommunistlikult meelestatuks. Näiteks ei suudetud koolis luua elujõulist kaitseliidu rühma.³⁰⁵ Tööst Väike-Maarjas võttis osa hulk maanoori, peamiselt kehvikute, keskmike ja asunike lapsi, kelle hulgas ilmnis terav vaen kehtiva kodanliku korra vastu.³⁰⁶

Jaanuaris 1927 toimus EKP Keskkomitee pleenum, kus võeti vastu otsused talurahva hulgas töötamise ja sõjahu vastu võitlemise küsimuses. Pleenum märkis, et keh- ja kesktalurahva hulgas on märgata pettumust väikekodanlike parteide suhtes ja kompartei mõju suurenemist.³⁰⁷

1927. aastal toimus ametiühingute töö elavnemine, kasvas nende liikmete arv. Et kindlustada endale juhtivat osa ametiühinguliikumises, ruttasid sotsid ülemaalse ametiühingute konverentsi kokkukutsumisega. Konverentsist, mis toimus 17.—18. aprillil 1927. aastal, võttis osa 82 saadikut, kes esindasid 3521 organiseeritud töölist. Konverentsi päevakorra tähtsamaks küsimuseks oli üle-

³⁰⁴ «Noor Proletaarlane» nr. 2, 1927, ORKA, fond 949, nim. 1, s. ü. 76, leht 23.

³⁰⁵ «Noor Proletaarlane» nr. 4, 1927, ORKA, fond 949, nim. 1, s. ü. 76, leht 33.

³⁰⁶ «Noor Proletaarlane» nr. 2, 1927, sealsamas, leht 23.

³⁰⁷ EKP KK Partei Ajaloo Instituudi käsikirjaline fond nr. 10769, lk. 38.

maalise ametiühingute keskliidu loomise küsimus. Sotsid taotlesid konverentsil endale mõjualuse keskliidu juhatuse valimist, kes takistaks revolutsioonilistel töölistel ühinguisse astumast. Samuti taotlesid sotsid oportunistliku Amsterdami Ametiühingute Internatsionaali platvormile asumist ja temaga ühinemist. Päevakorras oli ka valge terrori ja fašismi vastu võitlemise küsimus, kuid see võeti sotside pealekäimisel päevakorrast ära kui «poliitiline küsimus, mis ei puutu ametiühinguisse»³⁰⁸.

Ettekandjateks kõigis tähtsamais küsimustes olid sotsid. Töölisliikumist Eestis ja välismaades käsitles sots Joonas, kes tegi ettepaneku astuda kollasesse Amsterdami Internatsionaali. Kuid tööstustöoliste esindajad, kes läbi-rääkimistel sõna võtsid, astusid peaaegu eranditult Joonase seisukoha vastu ägedalt välja, soovitades ametiühingulises liikumises pidada joont, mis viib ühtse ametiühingute internatsionaali moodustamiseni, mitte aga ametiühingulise liikumise lõhkumisele, mida taotleb Amsterdam. Kuna seda tööstustöoliste esindajate seisukohta toetasid ka paljud maa- ja metsatöoliste ühingute esindajad, olid sotsid sunnitud oma ettepanekud tagasi võtma ja asendama need segase formuleeringuga Rahvusvahelise Ametiühingute Liidu (s. o. Amsterdami) poolt näidatud suunas tööleasumisest.³⁰⁹

Ka teiste küsimuste, näiteks tööpuuduse, palga, töökaitsse jt. klassivõitluse küsimuste arutamisel tekkisid pahempoolsete tööliste ja sotside vahel ägedad vaidlused. Pahempoolsete ettepanekud neis küsimustes anti sotside ettepanekul komisjonidesse «lõplikuks redigeerimiseks». Komisjonides olid aga enamuses sotsid, kes resolutsioonid Amsterdami vaimus ümber redigeerisid.

Konverentsil asutati Eestimaa Töölisühingute Keskliit ja valiti selle juhatuse. Kasutades vähemteadlike maa-töoliste esindajate toetust, viisid sotsid juhatuse valimisel läbi oma kandidaadid. Seejärel teatasid revolutsiooniliselt meelestatud pahempoolsete ametiühingute esindajad, et nad ei pea enam võimalikuks konverentsile jääda, vaid lahkuvad ning asutavad endale ise keskkoondu.³¹⁰

³⁰⁸ EKP KK Partei Ajaloo Instituudi käsikirjaline fond nr. 10769, lk. 13—14; ja «Klassivõitlus» nr. 84/85, 1927, v. 47.

³⁰⁹ Sealsamas.

³¹⁰ «Ametiühendusline kuukiri» nr. 3/4, 1927, lk. 30.

Kuigi Eesti ametiühingulise liikumise pahempoolne tiib sai 1927. a. konverentsil lüüa, näitasid seal valitsevad meeleolud küllaldase selgusega sotside positsiooni kõikuvust. Nende poolehoidjaiks olid peamiselt teenistujad, osalt ka maa- ja väiketööstuse töölised. Konverents näitas, et valgest terrorist hoolimata oli kommunistide mõju ametiühinguis küllalt tugev. 14 tööstustöölise ühingu hulgast olid 7 pahempoolsed. Pärast konverentsi organiseeriti uusi ametiühinguid. Pahempoolsed ametiühingud kutsusid ellu oma keskuse — Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu. Viimane alustas tegevust «Töölise Majas», mille varandus 1927. a. veebruaris oli sekvestri alt vabastatud.³¹¹

EKP juhtimisel hakkasid töölised 1927. aastal uuesti organiseerima meeleavaldusi ja demonstratsioone. Seoses Nõukogude Liidu vastu suunatud interventsionistlike püüdluste tugevnemisega 1927. aastal tõusis Lääne kommunistlike parteide töös tähtsale kohale võitlus sõjaohu vastu. Eestis ei olnud see küsimus sugugi vähem aktuaalne, kuna Eesti kodanlus oli Nõukogude-vastase sõja sepitsemisel imperialistlike riikide kuulekaks tööriistaks. Seda arvestades tugevdasid EKP ja EKNU oma väljaannetes võitlust sõjaohu vastu, kutsudes töörahvast üles ära hoidma sõda, mida Nõukogude Liidu vastu organiseeritakse.

Tallinna tööliste linnavolikogu rühma poolt korraldatud kontsertmiitingul 20. märtsil 1927. aastal märgiti, et Inglismaa juhtimisel luuakse sõjalist blokki Nõukogude Liidu vastu, kuhu tahetakse kaasa tõmmata ka Eestit. Koosolijad võtsid vastu resolutsiooni, milles nõuti imperialistlike sõjavägede väljaviimist Hiinast, Kantoni valitsuse tunnustamist, Nõukogude Liidu vastaste sõjaliste ettevalmistuste lõpetamist ja temaga sõbralike majanduslike ja poliitiliste sidemete loomist.³¹²

1. mail 1927. aastal toimus Tallinnas jälle töötajate demonstratsioon. Seal esitatud loosungid nõudsid samuti sõjasepitsuste lõpetamist Nõukogude Liidu vastu, temaga sõbraliku vahekorra loomist, kaitseliidu laialisaatmist, fašistlike sepitsuste lõpetamist, streigivabaduse kindlustamist, 8-tunnilist tööpäeva, parunitele tasu mittemaksmist

³¹¹ «Töölise Kiir» nr. 7, 20. VIII 1927.

³¹² «Kiir» nr. 11, 26. III 1927.

jne. 1927. aastal hakkasid toimuma ka töötute meelevaldused.

Eestimaa Kommunistliku Partei konverentsil 1926. aastal pöörati suurt tähelepanu tööliste delegatsioonide saatmisele Nõukogude Liitu. 1927. aastast alates hakati EKP poolt pidevalt nende delegatsioonide saatmist korraldama.

Eesti töölisdelegatsioon külastas Nõukogude Liitu esmakordselt 1927. a. augustis. See oli pahempoolsete ametiühingute delegatsioon. Novembris 1927. aastal sõitis Nõukogude Liitu teine Eesti tööliste delegatsioon, et osa võtta Oktoobrirevolutsiooni X aastapäeva pidustustest. 5. novembril 1927 toimus välismaade töölisdelegatsioonide jutuajaminine J. V. Staliniga, millest võttis osa ka Eesti delegatsioon.³¹³

Nõukogude Liidus nägid eesti tööliste delegatsioonid, kuidas toimus kogu rahvamajanduse rekonstrueerimine ja sotsialistliku industrialiseerimispoliitika elluviimine. Eestisse tagasi tulles tegid delegaadid laialdast selgitustööd nii rahvakoosolekuil kui ka töölisajakirjanduses. Nagu kõigi maade proletaarlastele, nii avaldas Nõukogude Liit ka Eesti tööliklassile suurt revolutsioneerivat mõju.

Eesti kodanlus ja sotsid võtsid tarvitusele kõik abinõud, et teadete saamist Nõukogude Liidust takistada. Oma suurimat verivaenlast Eestis nägid nad Eestimaa Kommunistlikus Parteis, kes oma illegaalsetes väljaannetes valgustas olukorda Nõukogude Liidus ja kutsus eesti töörahvast võitlusele nõukogude võimu taastamise eest. Kodanlik valitsus rakendas kogu oma arvuka nuuskurite- ja politseiaparaadi EKP juhtivate töötajate püüdmiseks. Eriti suurt jahti pidasid nad EKP illegaalse büroo juhtiva töötaja Aleksander Leineri peale. A. Leineri püüdmiseks organiseeriti terve nuuskurite ja provokaatorite võrk, kelle abil läkski korda teda tabada. Kui Leiner läks konspiraatiivsele kohtamisele, tapeti ta 3. augustil 1927 kell 11 õhtul kodanliku valitsuse palgaliste timukate poolt. Kodanlikud ajalehed kirjeldasid seda mõrva kui sõjalist operatsiooni, kus sõjaväe poolt blokeeritud tänavatel luusisid revolvreid paugutades politseinike salgad. A. Leineri näol kaotas Eesti tööliklass järjekordselt ühe oma juhtidest.

Kodanluse terrori tagajärjel olid vanglad täis poliitilisi vange. Ent kuigi kodanlus oli suure osa EKP ja töölisliiku-

³¹³ J. V. Stalin, Teosed, 10. kd., Tallinn 1950, lk. 230.

mise juhtivast kaadrist hävitamise eesmärgil sulgenud vanglatesse, kus nad viibisid äärmiselt rasketes tingimustes, õnnestus kommunistidel siiski alal hoida sidet välismaailmaga.

Näiteks läks poliitvangidel korda hankida marksistlikku kirjandust ning täiendada oma teadmisi revolutsioonilise teooria alal. Paljud poliitvangid valisid teatud eriaine, mida nad põhjalikumalt uurisid. Kongides, kus poliitilisi vange oli rohkem koos, korraldati mitmesugustel teemadel referaate.³¹⁴ Kommunistlikud poliitilised vangid organiseerisid J. Lauristini algatusel poliitiliste vangide illegaalse häälekandja «Vangimaja Kiir» ja ajakirja «Punane Viisnurk» väljaandmist.

Kommunistlike poliitiliste vangide sidepidamine välismaailmaga ja töö vanglas oli võimalik ainult poliitvangide kindla organiseerituse ja omavahelise raudse distsipliini tõttu. J. Lauristini initsiatiivil organiseeriti kommunistlike poliitiliste vangide üle-eestimaaline vanglatevaheline juhtiv keskus «Vabe» (Vangla büroo) ja selle algrakukesed kõigis vanglates ja vangikongides. Vangla büroo pidas sidet EKP Keskkomiteega ja oli eesti poliitvangide juhtivaks organiks.³¹⁵ Niisugune organiseeritus võimaldas poliitvangidel välja töötada ühised nõudmised ja taktika, säilitada ideelist ühtsust ning terrorist hoolimata kirjutada võrdlemisi edukalt poliitilisi artikleid ja isegi ilukirjanduslikke töid.

Poliitiliste vangide olukorra parandamiseks loodi Eestis nagu teisteski kapitalistlikes maades Kommunistliku Internatsionaali poolt MOPR-i (Rahvusvahelise Revolutsiooniliste Võitlejate Abistamise Ühingu) rühmad, kes abistasid poliitilisi vange ja aitasid kaasa ka fašismivastases võitluses. MOPR-i rühmadesse tõmmati laialdaselt kaasa ka aktiivseid parteituid seltsimehi. Kuid MOPR-i tegevus Eestis oli kodanluse terrori tõttu väga raske. Kodanlus püüdis hävitada MOPR-i organisatsioone tema liikmete areteerimise teel. Näiteks areteeriti 1927. a. lõpul 7 naistöolist (D. Vörk, S. Ohak jt.), kes olid osa võtnud

³¹⁴ J. Sa a t, Poliitilised vangid revolutsioonilise teooria omandamisel, «Viisnurk» nr. 1, 1941, lk. 73—74.

³¹⁵ J. Sa a t, 50 aastat Johannes Lauristini sünnist, «Looming» nr. 10, 1949, lk. 1229.

MOPR-i tegevusest. Sõjaringkonnakohus mõistis igapähele neist 5—10 aastat sunnitööd.³¹⁶

Kapitalismi ajutine, ebakindel stabilisatsioon teravdas vastuolusid kodanluse ja proletariaadi vahel. 1928—1929. aastail elavnes töölisliikumine. See väljendus streigiliikumise tõususe ning demonstratsioonide ja meelevalduste elavnemises.

Kui 1927. aastal toimus 5 streiki 218 osavõtjaga, siis 1928. aastal toimus ametliku statistika andmeil 7 streiki 1098 osavõtjaga, kusjuures streigist puudutatud ettevõtete arv ulatus 43-ni. Võrreldes eelmise aastaga, tõusis streikijate arv 1928. aastal viiekordseks.³¹⁷ Üheks suurimaks streigiks oma ulatuse ja kestvuse poolest oli 1928. a. märtsis puhkenud ülemaaline trükitööliste streik, mis kestis 99 päeva ja millest võttis osa üle 600 tööliste. Streik algas seejärel, kui ettevõtjad olid trükitööliste 30% palgakõrgendamise nõude tagasi lükanud. Peale palgakõrgendamise nõudsid trükitöölistes õpilaste küsimuse läbivaatamist ja kollektiivlepingute sõlmimist seal, kus need puudusid.³¹⁸ Kuigi trükitööliste ühing oli materiaalselt üks tugevamaid ametiühinguid, lõppesid ainelised ressursid ja streik tuli pärast ligi 100 päeva kestnud võitlust ilma tulemusteta lõpetada.

Trükitööliste võitlus osutus liiga raskeks, kuna nende vastu astus trükitöösturite ühisrinnne, kelle selja taga seisis vabrikantide ühisus, Kaubandus-Tööstuskoda ja valitsus. Riigitrükikoja juhatus tegutses täielikus kooskõlas ja üksmeeles eraettevõtjatega. Juba teisel streigipäeval saadeti siseministri käsul riigitrükikoja tööliste juurde politseinikud, kes nõudsid kohtu alla andmise ähvardusel nende viivitamatut tööleasumist.³¹⁹ Vabrikantide ühisus, kes nägi trükitööliste streigis kogu Eesti tööliste palgavõitluse ähvardavat algust, maksis kinni trükitöösturite kahjud ja võttis järeleandmise kalduvusi osutavate ettevõtjate suhtes tarvitusele surveabinõusid (näit. lubati katkestada paberi ja krediidi andmine jne.). Sel viisil hoiti ära üksikute ettevõtete väljalangemine trükitöösturite ühisrinnest.³²⁰ Suureks abiks trükitöösturitele oli streigi ootel

³¹⁶ «Edasi» nr. 2, 6. I 1928.

³¹⁷ «Eesti Statistika» nr. 88, 1929, lk. 163.

³¹⁸ «Edasi» nr. 31, 18. IV 1928.

³¹⁹ «Edasi» nr. 25, 27. III 1928.

³²⁰ «Tööliste Hääli» nr. 7/8, 1928, lk. 55.

juba varem väljaõpetatud rohkearvuline streigimurdjate kaader. Streigimurdjad töötasid ööpäevas 16 tundi ning kodanliku valitsuse töökaitse ametnikud ei teinud neile mingeid takistusi.

Trükitöölise võitlus oleks võinud osutuda edukaks ainult sel juhul, kui töösturite ühisrindele oleks vastu astunud tööliste ühisrinne. Kuid trükitöölise ühing ei saanud teistelt töölisorganisatsioonidelt mingit toetust.

Streigikomiteesse kuuluvad sotsid pidasid teiste tööstusharude tööliste kaasatõmbamist «poliitika tegemiseks», mille eest kodanlus oleks võinud neid «riigi õonestamises» süüdistada. Sotslik Eesti Töölisühingute Keskliit ei liigutanud streikijate abistamiseks sõrmegi.³²¹ Streigi nurjumise tulemusena kaotasid ühtlasi kehtivuse needki vähesed kollektiivlepingud, mis trükitöölistel olid varem trükitöösturitega sõlmitud.

Teiseks suuremaks streigiks 1928. aastal oli Tallinna rätsepatöölise streik, millest võttis osa üle 300 töölise ja mis kestis üks kuu. Streik lõppes tööliste võiduga — ettevõtjad olid sunnitud tõstma töötasu ja sõlmima kollektiivlepingu.³²² Väiksema ulatusega ja lühiajalisemad streigid toimusid 1928. aastal Balti puuvillavabrikus, Johanson'i paberivabrikus, «Unioni» saapavabrikus, a/s «Tekstiilis» jm. Olid olemas objektiivsed tingimused, et muuta need majandusliku iseloomuga streigid ulatuslikuks, poliitiliseks streigiks, kuid seda takistas peamiselt pahempoolsete ametiühingute nõrkus, sidemete puudumine töölishulkadega.

1928. aasta jaanuaris toimus Tallinnas III (I) Eesti ametiühingute kongress. See oli esimene Eesti töölisorganisatsioonide kongress pärast 1924. a. rüüstamist ja ühtlasi esimene kongress, mille sotsid oma tahtmise järgi organiseerisid. Teisel ametiühingute kongressil 1922. aastal oli esindatud ligi 20 000 organiseeritud töolist, kuna üldse ametiühingutesse kuulus tollal üle 26 000 töölise ja teenistuja. III sotslikul kongressil oli esindatud umbes 4500 töolist, kuna üldse ametiühingutesse kuulus üle 5500 töölise. Kongressilt jäeti eemale 6 ametiühingut: tekstiilitöölise, raudteelaste, ehitustöölise, toidu- ja maitseainete,

³²¹ «Rahva Sõna» nr. 168, 27. VII 1928 ja «Uus Edasi» nr. 10, 20. III 1929.

³²² «Tööliste Hääl» nr. 3/4, 1928, lk. 22.

kivi- ja krohvitoölise ning transporditöölise ametiühingud. Kokku ei lubatud kongressile 24 saadikut, kelle selja taga seisis üle 1200 ametiühinguliikme. Täites kodanluse tahet, praktiseeris sotsiaaldemokraatlik juhtkond laialdaselt lõhe tekitamise poliitikat töölisklassi ridades ja revolutsiooniliste elementide eemaldamist ametiühinguist.

Sotsid pidasid Eestimaa Töolisühingute Keskliidu I kongressi ülesandeks ühinemist neid rahaliselt toetava Amsterdami Internatsionaaliga. Amsterdami Internatsionaal maksis Eesti sotslikele ametiühingutele toetust 100 guldnat kuus ning peale selle andis summasid propaganda otstarbeks.³²³ Täites oma välismaiste peremeeste tahet, otsustas kongress 77 häälega (2650 liikme nimel) 27 vastu (kes esindasid 1900 liiget) ühineda Amsterdami Ametiühingute Internatsionaaliga. Sellise otsuse vastuvõtmise saavutasid sotsid ainult provokatsiooni ja terrori tulemusena. Kui 1200-le ametiühinguliikmele, kelle esindajad sotsid koosolekult eemaldasid, lisada 1900 ametiühinguliiget, kelle esindajad kongressil ühinemise vastu hääletasid, siis selgub, et enamik organiseeritud töolistest (3100) oli Amsterdami Internatsionaaliga ühinemise vastu. Kõigist Eesti tööstustöolistest oli aga sel ajal organiseeritud vaevalt 1/8. Otsus Amsterdami Internatsionaaliga ühinemise kohta ei kajastanud seega mingil määral Eesti töölisklassi tahet.

Amsterdami Internatsionaaliga ühinemine otsustati igas üksikus organisatsioonis tugeva opositsiooniga, kuigi selle opositsiooni kõrvaldamiseks sotside poolt igasugused abinõud tarvitusele võeti. Seevastu neis ühinguist, kus otsustati Amsterdamiga mitte ühineda, viidi see otsus läbi enamasti üksmeelselt. Väärrib ka märkimist, et sotslikud ametiühingud, kes hääletasid Amsterdami Internatsionaaliga ühinemise poolt, olid oma sotsiaalselt koosseisult rohkem väikekodanlikud kui proletaarsed (näit. väikepõllupidajate, äri- ja kantseleiteenijate, riigiametnikkude, raudteelaste jt. ametiühingud), seevastu amsterdamivastased ühingud olid koosseisult puhtproletaarsed. Amsterdami Internatsionaaliga ühinemise vastu hääletas ka trükitoölise ametiühing, milline oli tol ajal kõige suuremaks ja tugevamaks töolisühinguks Eestis. Kongressil esinevad opositsioonilised saadikud nimetasid oma sõnavõttudes Amsterdami Internatsionaali kodanluse teenistuses ole-

³²³ ORKA, fond 994, nim. 1, s. ü. 1, leht 112—113.

vaks tagurlikuks imperialistlikuks organisatsiooniks, mille ülesandeks on töölisklassi terroriseerimine.³²⁴

Tallinna pahempoolsete ametiühingute kesknõukogu koosolekul 1. veebruaril 1928. aastal otsustati Eesti Töölise Partei «pahempoolsete» kallaklaste mõjul jääda eemale Eesti Töölisühingute Keskliidust, kuna tööstusproletariaadil puuduvat võimalus haarata Keskliidus juhtimist enda kätte.³²⁵ Selle asemel, et teha sotslikes ametiühingutes revolutsioonilist tööd masside enda poole võitmiseks, püüdsid «pahempoolsed» oportunistid asutada uusi paralleelseid ametiühinguid. Selline «pahempoolsus» tuli kasuks ainult sotsidele, soodustades nende lõhestamispoliitikat. Töölisklassi peaülesandeks ei olnud ametiühingute lõhestamine, vaid nende ühtsuse eest võitlemine ja sotsliku juhtkonna eemaldamine. Sellepärast jätkasid tööliselised eesotsas kommunistidega visa võitlust ametiühingute ühtsuse ja nendes revolutsioonilise töö edasise süvendamise eest.

EKP tõhustas tööd sotsliku poliitika paljastamiseks tööliste seas, kes olid sattunud sotside mõju alla. Selleks et läbi viia sotside väljarookimine ametiühingute juhtkonnast, omistasid kommunistid suurt tähelepanu ametiühingukaadri kasvatamisele. Ametiühingute juurde loodi kommunistide poolt naiskomisjonid, noortekomisjonid jne., millede kaudu tehti laialdast selgitustööd. Ametiühingute noorte- ja naiskomisjonide tööle oli omistanud suurt tähelepanu ka EKP Keskkomitee organisaator A. Leiner.

EKNÜ aitas aktiivselt kaasa ametiühingute töö elustamisele. Kuid ametiühingud olid omalt poolt abiks EKNÜ ridade kasvule. Tallinna ametiühingute juures moodustati 8 noortekomisjoni, kes otseselt tegelesid noorte tööliste organiseerimisega ametiühinguisse ning paljastasid sotside ja trotskistide lõhestustööd ametiühinguis. Noortekomisjonidest tuli rohkesti revolutsioonilise meelsusega noori EKNÜ ridadesse. Seetõttu tekkisid EKNÜ-l uued kollektiivid ja rakukesed vabrikutes ja tehastes.

1928. aastaks oli EKNÜ 1925. aasta olukorraga võrreldes kasvanud juba kahe ja poole kordseks. Vabrikute ja tehaste kollektiivide ümber olid koondunud poolehoidjate

³²⁴ ORKA, fond 994, nim. 1, s. ü. 4, leht 15.

³²⁵ «Tööraha Kiir» nr. 4, 4. II 1928.

rühmad. 1926. ja 1927. aastal andis EKNÜ välja 15 numbrit illegaalset ajalehte «Noor Proletaarlane» 30 000 eksemplaris, 23 lendlehte ja 4 brošüüri. Kollektiivides ja rakukestes korraldati marksistlik-leninliku kirjanduse lugemist.³²⁶

Noorsooliikumise parema juhtimise ja organiseerimise eesmärgil loodi 1927. a. lõpul legaalne Ülemaaline Töölisnoorsoo Ühing, mille liikmete arv juba 1. veebruariks 1928. aastal ulatus tuhandeni. Paljudes kohtades nagu Tallinnas, Tartus, Narvas, Pärnus, Viljandis, Kohtlas, Valgas, Rakveres, Paides, Türil, Kundas jm. avati ühingu osakonnad. Osakondade juures töötasid kirjanduse, spordi, male jt. ringid, korraldati loenguid ja vaidlusõhtuid. Ühing andis välja ajakirja «Võitlus», mis tõi teateid töötava noorsoo olukorrast kodanlikus Eestis ja levitas marksismi-leninismi ideid. Ilmus 3 numbrit, neist 2 konfiskeeriti. Kuna ÜTÜ mõju töölis- ja maanoorte hulkades kiiresti kasvas, võtsid kodanlus ja sotsid tema vastu tarvitusele terroristlikud abinõud. 25. aprillil 1928. aastal suleti siseministri määrusega Ülemaaline Töölisnoorsoo Ühing ja tema osakonnad ning tema juhtivad tegelased vangistati.³²⁷ ÜTÜ sulgemine raskendas EKNÜ tööd, kuid võitlust jätkati visalt.

Tähtsaks sündmuseks, mis suunas Eestimaa Kommunistliku Partei tegevust, oli Kommunistliku Internatsionaali VI kongress, mis toimus 17. augustist kuni 1. septembrini 1928. aastal.

Kongress andis hinnangu rahvusvahelisele olukorrale ja määras kommunistlike parteide lähemad ülesanded. Kongress juhtis tähelepanu sellele, et sotsiaaldemokraatia juhtkond on kokku kasvanud kodanliku riigiaparaadiga ja ajab koos sellega töölisklassi lõhestamise poliitikat. Kommunistliku Internatsionaali VI kongress kiitis heaks «klass klassi vastu» taktika, mis oli suunatud sotsiaaldemokraatia ja kodanluse bloki vastu selle nurjaajamiseks, ning tõstis esile loosungi võidelda parempoolse hädaohuga kui peamise hädaohuga sel ajal. Parempoolsed Kominterni sektsioonides eitasid kapitalistliku stabilisatsiooni nõrgenemist ja revolutsioonilise liikumise kasvu. Parem-

³²⁶ EKP KK Partei Ajaloo Instituudi käsikirjaline fond nr. 10769, lk. 50.

³²⁷ «Rahva Sõna» nr. 94, 27. IV 1928.

poolsed arvasid, et töölisklass ikka veel peab kaitsevõitlust. Nad olid võitluse tugevdamise vastu sotsiaaldemokraatia juhtidega ja ühtse rinde teostamise taktika vastu.

Kongressil juhiti tähelepanu sellele, et mitmed kommunistlikud parteid alahindavad Nõukogude-vastase agressiooni ohtu. Seda heideti ette ka Baltimaade kommunistlikele parteidele.

Eesti töörahva tähelepanu juhtimine agressiooniohule, mis ähvardas NSV Liitu ja millesse paratamatult oleks sattunud ka kodanlik Eesti, oli EKP üheks kõige tähtsamaks ülesandeks. Peale selle seisis EKP ees väga akuutne ülesanne — tugevdada kommunistide mõju legaalsetes töörahva organisatsioonides, eeskätt ametiühingutes, ja tõmmata revolutsioonilise tööliikumisega kaasa laialdased töötava talurahva hulgad.

Kõik need küsimused arutati läbi Eestimaa Kommunistliku Partei konverentsil, mis algas 1. jaanuaril 1929. aastal. Kui EKP 1926. aasta konverents võis märkida, et eesti kodanlus on välismaa laenudega ja rea sisemiste abinõudega oma majanduses saavutanud teatud osalise stabilisatsiooni, siis 1929. aasta konverentsil nenditi, et sellest stabiilsusest on üsna vähe järele jäänud.

Kuna kodanlikus Eestis olid olemas kõik need tundemärgid, mida mainiti kapitalismi olukorras Kominterni VI kongressil, nagu kriisinähtuste suurenemine majanduses, klassivastuolude teravnemine jne., siis tuli sellest seisukohast lähtudes määrata ka EKP taktika. Konverents rõhutas, et EKP peab oma peajõu pöörama organisatsioonide kindlustamisele, laialdaste töölishulkade koondamisele revolutsioonilise klassivõitluse lipu alla, tööliste ja talurahva liidu kindlustamisele ning töörahva ühise väerinde loomisele võitluseks sotside lõhestava tegevuse vastu. Oma sisemises töös peab partei kõige suuremal määral arendama ja süvendama konspiratsiooni, et muuta parteiorganisatsioone kindlaks ja vankumatuks juhtivaks keskuseks, kes võitleb järjekindlalt leninliku ideelise ühtsuse ja puhtuse eest.

Talurahva hulgas tehtava töö kohta vastuvõetud resolutsioonis rõhutas konverents, et kommunistliku partei tähtsamaks ülesandeks on võita enda poole kehvtalurahva hulgad ja neutraliseerida kesktalupojad. Konverents kohustas juhtivaid parteikomiteesid võtma tarvitusele kõik abinõud, et laiendada parteikollektiivide võrku maal, suuren-

dada parteiliikmete arvu esmajoones sulaste, maata talupoegade ja küla poolproletaarsete kihtide arvel.

Eriti tähtsaks päevakorra küsimuseks oli EKP programmi ja põhikirja küsimus. Seni ei olnud Eestimaa Kommunistlikul Parteil programmi, peale lühikeste programmiliste põhilause. Laiad tööraha hulgad ei teadnud sageli partei nõudmisi ja ülesandeid. Kominterni programmi vastuvõtmisega tema VI kongressil kerkis iga kommunistliku partei ette senisest palju konkreetsemalt programmi küsimus.

EKP 1929. aasta konverents arutas programmi projekti ja kohustas Keskkomiteed seda lõplikult redigeerima ning pärast seda, kui Kommunistliku Internatsionaali Täidesaatev Komitee on programmi kinnitanud, selle avaldama. Konverents võttis vastu Eestimaa Kommunistliku Partei põhikirja.

Sõjaohu kohta vastuvõetud resolutsioonis märkis konverents, et kodanlik Eesti võib muutuda imperialistlike riikide platsdarmiks tulevases sõjas Nõukogude Liidu vastu. Resolutsioonis rõhutati, et kui eesti kodanlus alustab sõda Nõukogude Liidu vastu, peab Eesti tööraha EKP juhtimisel organiseerima relvastatud ülestõusu.³²⁸ Konverents kohustas Keskkomiteed välja töötama täpse kava partei mobiliseerimiseks sõja puhul. Samuti kohustas konverents Keskkomiteed määrama kindlaks lähemad sammud võitluseks proletaarse revolutsiooni eest sõja korral.

Konverentsil valitses kindel revolutsiooniline meeleolu. Hoolimata pööraselt rasketest valge terrori tingimustest, suutis partei siiski nii tähtsaks nõupidamiseks kokku tulla, tähtsaid küsimusi arutada ja nende kohta otsused vastu võtta, mille alusel oma tööd jätkata.

EKP 1929. aasta konverents tõstis eesti kommunistide aktiivsust tööraha legaalsetes organisatsioonides, kuid tööliste massiline organiseerimine ametiühinguisse ja teistesse legaalsetesse organisatsioonidesse oli väga raske kodanluse terrori tõttu. Tööline võis küll astuda ametiühingu liikmeks, kuid pärast seda hakati teda taga kiusama. Paljudes ettevõtetes lasti töölisel lahti, kui nad olid ametiühingute liikmed.

28.—29. märtsil 1929. aastal toimus Eestimaa Töölis-

³²⁸ EKP KK Partei Ajaloo Instituudi käsikirjaline fond, nr. 10769, lk. 69.

ühingute Keskliidu II kongress. Kasutades Keskliidu aparaati, kõrvaldasid sotsid enamiku Tallinna ametiühinguid kongressilt, saatsid kongressile rohkem saadikuid kui neil õigus oli, võtsid appi fiktiivsed maatööraha ühingud ja saavutasid nõnda juhatuse sotsliku koosseisu. Kongressist võttis osa 27 ametiühingut 122 esindajaga, kellel vormiliselt olid volitused 5451 liikme poolt. Kongressil esines tervitusega Amsterdami Internatsionaali sekretär Sassenbach, kelle väljenduse kohaselt Amsterdami Internatsionaalil oli eriti tähtis pidada sidet niisuguste maadega nagu Eesti, kus ametiühinguline liikumine oli alles nõrk.³²⁹

Keskliidust väljaspool olevate ühingute vastuvõtmise ja ametiühingute ühtsuse küsimus, mille esitasid kommunistid, lükati kongressil sotside ettepanekul tagasi.³³⁰ Seega teostasid sotsid avalikult Eesti ametiühingulise liikumise killustamise poliitikat.

Eesti pahempoolsed ametiühingud ja nende Tallinna Kesknõukogu ei suutnud organiseerida tugevat ametiühingulist liikumist. Nende jõuetuse peamine põhjus seisis selles, et neil puudus tihe side tööliskadega, nad jäid maha töölisliikumise tõusust. Mõnedes pahempoolsetes ametiühingutes pääsesid juhtivatele kohtadele oportunistlikud ja provokaatorlikud elemendid Eesti Töölise Parteist.

Hoolimata ametiühingute nõrkusest toimus Eestis algava majanduskriisi ja kodanluse üha avalikumate fašistliku diktatuuri kehtestamise taotluste tingimustes klassivõitluse teravnemine ning töölisklassi nihkumine pahemale poole. Niisugune olukord lõi kommunistlikule parteile soodsad tingimused, et kodanliku Eesti IV riigikogu valimisi ära kasutada tööraha poliitiliseks kasvatamiseks, tema võitlusvõime tõstmiseks ja organiseerimiseks fašismiohu vastu.

Kuna kommunistlikul parteil oli võimatu valimistel esineda oma nimekirjadega, otsustas EKP Keskkomitee ära kasutada Eesti Töölise Parteid, kuna see kõigest oma puudustest hoolimata oli ainus avalik organisatsioon, mille nimekirjad võisid teatud määral kasu tuua töörahvahulkade võitlusele kodanluse ja sotside vastu.

IV riigikogu valimistel 1929. a. mais esines ETP oma

³²⁹ ORKA, fond 994, nim. 1, s. ü. 6, leht 2.

³³⁰ «Uus Edasi» nr. 11, 6. IV 1929.

valimisplatvormiga ja saavutas valimiste tulemusena riigikogus 6 kohta.

1929. aasta juunis toimus EKP Keskkomitee pleenum, kus anti hinnang kodanliku Eesti majanduslikule ja poliitilisele olukorrale ning määrati kindlaks partei ees seisvad lähemad ülesanded. Otsustati rohkem tähelepanu pöörata tööliste igapäevase majandusliku võitluse ühendamisele poliitilise võitlusega, viia streigid läbi hästi ettevalmistatult jne., pöörata erilist tähelepanu vabriku-tehase komiteede ja töötute komiteede loomisele ning nende vabastamisele reformismi mõju alt, räägiti maatööliste organiseerimise mahajäänud olukorrast.

Kuigi EKP konverentsil ja Keskkomitee pleenumitel arutati stabilisatsiooniaastail korduvalt küsimust, kuidas tugevdada poliitilist tööd talurahva hulkades, ei jõutud sel perioodil kõiki otsuseid tööliklassi ja töötava talurahva liidu tegeliku loomise asjus ellu viia. Aastail 1925—1929 ei olnud EKP veel jõudnud organisatsiooniliselt küllalt tugevneda selleks, et juhtida laialdaste talurahvahulkade rahulolematust revolutsioonilise liikumise roobas-tesse. Nagu märkis Kominterni poliitsekretariaat oma resolutsioonis 16. jaan. 1930, oli EKP neil aastail organisatsioonilise kriisi seisundis, mis avaldus parteiliikmete arvu vähenemises, rahvahulkadest eraldatuses jm. Kuid takistuseks eesti kommunistide tegevusele töötava talurahva hulkades ei olnud mitte üksi organisatsiooniline nõrkus valge terrori tagajärjel, vaid ka see asjaolu, et EKP juhtkond ei kritiseerinud sel ajal veel 1918.—1919. aastail maaküsimuses tehtud vigu ega mõistnud neid otsustavalt hukka.³³¹

Kommunistliku Internatsionaali Täitevkomitee X pleenum 1929. a. juulis konstateeris, et on toimunud kapitalistlike maade tööliklassi pahemale poole nihkumine, et on algamas uus revolutsioonilise töölisliikumise tõus, et töölisliikumise iseloomulikuks jooneks antud perioodil on majandusliku võitluse ülekasvamine poliitiliseks võitluseks. Seepärast on kommunistlike parteide lähemaks ülesandeks masside ettevalmistamine poliitilisteks streikideks.³³²

³³¹ EKP KK Partei Ajaloo Instituudi käsikirjaline fond nr. 10769, lk. 91—92.

³³² Коминтерн в документах, lk. 890.

Ka Eestis toimus 1929. aastal streigiliikumise edasine tõus. Streikide arv ulatus nüüd 16-ni ja streikijaid oli 1915, milline arv ületas 1924. a. taseme.³³³ Kolm korda streikisid 1929. a. jooksul Tartu—Petseri raudtee ehitustöölised, keda taanlastest ehitusettevõtjad rängalt kurnasid. Ulatuse poolest suurimaks streigiks oli 1929. a. streik Türi paberi- ja puupapivabrikus, mille juhtkond oli sunnitud tööliste palgakõrgendamise nõude osaliselt rahuldama. 1929. a. juulis streikisid kõik Tallinna leivatööstuste töölised. Streigid toimusid Kreenholmi Manufaktuuris, a/s «Tekstiilis» jm.

Töölisliikumise elavnemine kodanlikus Eestis 1928.—1929. aastail väljendus ka töötava rahva demonstratsioonide, meelevalduste ja koosolekute korraldamises, kus majanduslike nõudmiste kõrval üha sagedamini esitati ka poliitilisi nõudmisi.

1928. ja 1929. aastal külastasid Nõukogude Liitu järjekordselt Eesti tööliste delegatsioonid, kes tegid palju Nõukogude Liidu tutvustamiseks Eesti töörahvale ning tugevdasid tema nõuet sõbralikkude vahekordade loomiseks Nõukogude Liiduga. Töölised ja töötud nõudsid oma koosolekutel kaubalepingu sõlmimist Nõukogude Liiduga, et vähendada kasvavat viletsust ja tööpuudust Eestis. Nad nõudsid ka mittekallaletungilepingu sõlmimist Nõukogude Liiduga ja rahu kindlustamist. Töörahva survele oli Eesti kodanlik valitsus 1929. aasta mais sunnitud sõlmima NSV Liiduga kaubanduslepingu.

1929. aasta 1. mai rongkäik ja miiting Tallinnas kujunes võimsaks meelevalduseks kodanluse ja sotside vastu. Kõnelejad käsitlesid fašismi ja sõja ohtu ning sotside osa kallaletungiplaanides Nõukogude Liidule.³³⁴ Töölised võtsid juba enne 1. maid oma koosolekuil vastu sotsidevastaseid resolutsioone, näiteks leidis Lutheri vabriku tööliste üldkoosolek 28. aprillil 1929. aastal, et «Eestimaa Töölisühingute Keskliit ei ole talitanud tööliste huvides, vaid on kogu aeg saherdanud kodanlusega, töötanud koos kapitalistidega ja jutlustanud klassivõitluse asemel töölistele kahjulikku majandusdemokraatiat», seepärast koosolek «mõistab hukka E. T. Keskliidu tegevuse ja ei pea võimalikuks 1. mail s. a. suurel tööliste pühal kaasa minna isikutega, kes klassivõitluse on jalgade alla talla-

³³³ «Eesti Statistika» nr. 114, 1931, lk. 320.

³³⁴ «Edasi» nr. 35, 10. V 1929.

nud ja kodanlusega koos töötanud...»³³⁵ Samasuguseid resolutsioone võtsid 1. mai eel vastu ka teiste ettevõtete töölised.

Eesti töölisklassi revolutsioonilise aktiivsuse tõus ilmes ka Irboska veretöö 10. aastapäeva puhul 6. septembril 1929. aastal Tallinnas ja Narvas korraldatud miitingutel. Hoolimata nende miitingute keelamisest politsei poolt, kogunesid neist osa võtma suured rahvahulgad.

Narvas toimus koosolek kino «Rekord» saalis. Tuhandepäine rahvahulk mäletas Irboska langenuid püstitõusmisega ja laulis vaimustatult «Internatsionaali». Politsei püüdis miitingut katkestada, kiskudes orkestrantidel käest pillid ja areteerides presiidiumis istujad, kuid koosolek jätkus. Seejärel hakkas igast uksest sisse voolama täies lahinguvormis politseinikke, kes peksid koosolijaid püssiparadega. Pärast pooltunnilist löömingut saadi saal tühjaks. Ruumist väljapekstud töölised ühinesid tänavalolijatega ja ligi kolmest tuhandest inimesest koosnev rahvahulk püüdis koosolekut väljas jätkata. Politsei tõi kohale kõik oma reservid, sõjaväeosad seati lahinguvalmis. Narva toodi ka Jõhvi ja Rakvere politseinikud.

Tallinnas pidi koosolek toimuma kino «Grand Marina» saalis, politsei oli aga ruumid oma valve alla võtnud. Kuid väljas tänaval toimus siiski miiting, mille laialiajamisega politsei nägi suurt vaeva.³³⁶

6. septembril 1929. aastal Irboska veretöö 10. aastapäeval toimunud miitingud, mida peeti politsei keelust hoolimata, näitasid eesti töörahva revolutsioonilise aktiivsuse tõusu.

24. veebruaril 1929. aastal toimusid Tallinnas Eestimaa Kommunistliku Noorsoo Ühingu juhtiva töötaja Vilhelmine Klementi matused. Ta suri piinamiste ja raske haiguse tagajärjel 16. veebruaril Tallinna Keskvanglas. Tema surm oli suureks kaotuseks eesti töörahvale. Hoolimata käredest pakasest, kogunes Vilhelmine Klementi matusele ligi 6000 Tallinna töolist, kes punaste lippude ja revolutsiooniliste laulude saatel suundusid «Tööliste Majast» Rahumäe kalmistule, kuhu maeti Vilhelmine Klementi põrm. Vapra revolutsionääri matused kujunesid Tallinnas

³³⁵ «Uus Edasi» nr. 17, 1. V 1929.

³³⁶ «Edasi» nr. 73, 27. IX 1929.

töölisklassi võimsaks protestidemonstratsiooniks kodanliku korra vastu.

Kapitalismi ajutise ebakindla stabilisatsiooni ajajärk oli kommunistlikele parteidele tähtsaks jõudude kogumise ajajärguks uute revolutsiooniliste väljaastumiste jaoks. 1929. aastal puhkes kapitalistlikes maades enneolematult raske majanduskriis. Majanduskriis arenes paljudes maades poliitiliseks kriisiks, mis tõi kaasa revolutsioonilise liikumise elavnemise. Kapitalismi ajutise stabilisatsiooni lakkamise ja uue majanduskriisi saabumise olukorras hakkas ka Eesti töölisliikumine EKP juhtimisel pärast ajutist mõõna ajajärku astuma uue revolutsioonilise tõusu perioodi, mida tõendas töölisklassi majandusliku ja poliitilise võitluse elavnemine aastail 1928—1929. Töölisliikumise aktiveerumine oli tähtsaks teguriks kodanluse majandusliku ja poliitilise stabilisatsiooni õnnestamisel.

KOKKUVÕTE

Nagu kogu kapitalistlikus maailmas, toimus ka kodanlikus Eestis aastail 1925—1929 kapitalismi ajutine, ebakindel ja osaline stabiliseerumine. Võrreldes stabilisatsiooniga kapitalistlikes suurriikides, oli kapitalistlikul stabilisatsioonil Eestis teatav omapära, mille tingis Eesti eraldumine Venemaast ja endiste tihedate majanduslike sidemete katkemine nende vahel. Kohanemise tulemusena uute turustamistingimustega imperialistlikes lääneriikides toimus Eesti majanduses neil aastail desindustrialiseerimise ja agrariseerimise protsess. Seetõttu ei olnud kapitalismi stabiliseerumise majanduslikuks aluseks kodanlikus Eestis mitte niivõrd tööstuse kui põllumajanduse toodangu kasv.

1923.—1924. aastate majanduskriis tõendas eesti kodanlusele, et tema senist nn. tööstuslikku orientatsiooni, mida esialgu olid toitnud kapitalismi peatse taastamise lootused Nõukogude Venemaal ja mõned teised põhjused, on tabanud täielik krahh. Ühenduses sellega hakati kriisist pääsemiseks rohkem tähelepanu osutama põllumajandusele, mis avaldus krediitide suunamises põllumajandusse ja põllumajandussaaduste väljaveo intensiivistamises. See uus orientatsioon, mis esmakordselt avalikult välja kuulutati 1924. aasta märtsis moodustatud Akeli-Strandmani valit-

suse poolt, oli kooskõlas lääne imperialistlike riikide esindajate nõudmistega, kes taotlesid Eesti muutmist lääne tööstusriikide agraarriipsiks.

Põllumajandussaaduste ja metsamaterjalide väljaveo intensiivistamisega suutis kodanlik Eesti saavutada aktiivse väliskaubanduse bilansi, mis tööstuskrediitide piiramise, eesti marga valoriseerimise ja välislaenude kõrval osutus üheks tähtsamaks stabilisatsiooni teguriks.

Välismaa monopolistliku finantskapitali sissetungi süvenemine Eestisse stabilisatsiooniaastail oli tingitud kapitalistlike suurriikide püüdest laiendada oma mõjusfääre ja kindlustada oma seisukorda neist sõltuvate maade ekspluateerimise süvendamise arvel. Teiseks oli väliskapitali esindajate «huvi tõus» Eesti vastu neil aastail seoses Nõukogude Liidu vastaste intervensionistlike tendentside tugevnemisega. Kõige otsustavamalt allutati Eesti majandus välismaa monopolistliku finantskapitali huvidele nn. rahareformi laenu abil, mis realiseeriti ameerika ja inglise pankurite poolt 1927. aastal. Selle laenu tulemusena sattus Eesti rahandus täielikult väliskrediidide kontrolli alla.

Välismaa monopolistliku finantskapitali surve jätkus ja süvenes stabilisatsiooniaastail Eesti majandusliku struktuuri ümberkujunemine. Toimus rasketööstuse, eriti selle tähtsaima haru — metallitööstuse, edasine langus, mida soodustas kodanliku valitsuse tolli- ja krediitpoliitika. Välismonopolid takistasid ka Eesti keemia-, tuletiku- ja tsemenditööstuse arengut.

Teatavat tõusu näitasid sõjajärgsete aastatega võrreldes ainult need tööstusharud ja -ettevõtted, mille valdajad antud tingimustes suutsid oma saadustele kindlustada müügituru. Seda saavutati reas kergetööstuse harudes siseturu monopoliseerimise teel, mis võimaldas arendada madalate hindadega väljavedu. Eesti majanduses toimuva kontsentratsiooni baasil, mida tugevdas eriti 1923.—1924. aastate majanduskriisi tulemusena rohkearvuliste väikeste ettevõtete likvideerimine, hakkasid järgnevatel aastail väliskapitali juhtival osavõtul hoogsalt tekkima monopoolsed ühendused. Kodanlik valitsus kindlustas monopolidele kõrgete kaitsetollide abil siseturul hindade üleskrüvimise võimaluse, mis tabas raskelt laiu töötavaid hulki.

Kuid nii mõnedki tööstusharud ja ettevõtted, mis

stabilisatsiooniaastail oma toodangut ja tööliste arvu mõnevõrra tõstsid, ei töötanud täie koormusega, milles ilmekalt avaldus imperialismi perioodile omane kapitalismi roiskumine. Tootlike jõudude mittetäielik ärakasutamine ilmnis eriti tekstiilitööstuses, mis sõjaajal perioodil oli üheks Eesti ulatuslikumaks tööstusharuks. Kokkuvõttes jäi Eesti tööstus nii tööliste arvu kui ka toodangu üldmahu poolest sõjaajal tasemest kaugemale maha. Arvukate tarbimisesemide tootvate kesk- ja väikeettevõtete asutamine ning mõne uue tööstusharu, näiteks põlevkivitööstuse arenemine kodanlikus Eestis ei suutnud kaugeltki kompenseerida endiste suurtööstuse ettevõtete hävingust või mittetäielikust ärakasutamisest tingitud tootmise langust.

Eesti põllumajanduses näitasid teatavat arengut need harud, mille toodangu järgi oli lääneriikide turgudel nõudmine. Kuna Lääne-Euroopa turg nõudis neil aastail peamiselt võid ja peekonit, toimus Eesti põllumajanduse areng ühekülgsest karjakasvatuse, esijoones veisekasvatuse suunas.

Suurem osa põllumajanduslikust inventarist ja kariloomadest kuulus palgatööjõudu ekspluateerivaile kulaklikele talundele, kes osutusid ka väljaveetavate põllumajandussaaduste peamiseks tootjaks. Töötav talurahvas suutis toota müügiks ainult oma niigi madala tarbimise piiramise arvel. Põllumajandussaaduste ekspordi kasvuga kaasnes selle ekspordi koondamine monopolistlike ühingute kätte, millised maksid talupoegadele tunduvalt vähem sellest, mis nad ise said välisurgudel. Talurahva varustamine tööstuskaupadega toimus samuti monopolistliku ühingu (ETK) kaudu, mis hoidis tööstuskaupade hinnad kõrgel. Kapitalistlik stabilisatsioon põllumajanduses tähendas monopolistliku finantskapitali esindajate ja kulakluse kasumite tõusu laiade töötava talurahva hulkade kurnamise süvendamise arvel.

Eesti väliskaubandus seisis peamiselt kahe-kolme imperialistliku riigi teenistuses, keda ta varustas odavate põllumajandussaaduste, toorainete ja poolfabrikaatidega ning kust ta vedas sisse kallihinnalisi tööstussaadusi ja tooraineid. Kapitalistliku stabilisatsiooni lõpptulemusena oli Eesti kujunenud imperialistlikest lääneriikidest poolkoloniaalselt sõltuvaks nõrga tööstusega agraarmaaks. Väliskapitali Eesti majanduses võimutsemise ning välisvõlgade ja nende protsentide tasumise tulemusena

veeti Eestist igal aastal välja miljoneid kroone. Seega oli kodanlik Eesti kapitalismi süsteemis mõnede imperialistlike riikide, peamiselt Inglismaa ja Saksamaa agraarriipatsiks, kuid ühtlasi ka rahvusvahelise imperialismi finantsilise röövimise sfääriks.

Eesti majanduse ajutise, ebakindla stabilisatsiooniga kaasnes Eesti kodanluse poliitilise võimu ajutine kindlustamine. Oma poliitilise võimu ajutise kindlustamise saavutas Eesti kodanlus töölisklassi sõjajärgse revolutsioonilise võitluse ja 1. detsembri relvastatud ülestõusu verise mahasurumise ning valge terrori tugevdamisega. Lisaks muudele võitlusvahenditele võttis kodanlus revolutsioonilise töölisliikumise halvamiseks tarvitusele massilise provokatsiooni, sest ainult terrori kasutamine ei kindlustanud kodanlusele vajalikke tulemusi.

Eesti kodanlus kasutas oma poliitilise võimu kindlustamiseks ka rohkesti demagoogiat, mille levitamise teenistuses olid ajakirjandus, kool, kirik jne. Üheks kodanluse tõhusamaks relvaks võitluses revolutsioonilise liikumise vastu oli kodanliku maareformi teostamine. Tugeva kulakluse ja arvuka keskmike-kihi tekkimine võõrandatud mõisamaadel aitas kindlustada kodanliku diktatuuri sotsiaalset baasi. Ühtlasi võimaldas teatava osa endiste maatameeste, mõisatööliste ja sulaste varustamine väikeste maatükikestega kodanlusel haarata väikekodanlike parteide vahendusel enda mõju alla — vähemalt ajutiselt — ka osa kehvtalurahvast.

Eesti kodanluse poliitilise võimu kindlustamiseks aitas tugevasti kaasa Eesti sotsiaaldemokraatia, kes lõi kodanlusega ühise reaktsioonilise rinde revolutsioonilise töölisliikumise vastu. Kapitalismi ajutise stabilisatsiooni tingimustes tõusis sotside mõju. Seda soodustas Eesti töölisclassi sotsiaalse koostise muutumine, väikekodanluse surve tugevnemine töölisklassile ja EKP vastu suunatud terror.

Ühenduses 1. detsembri relvastatud ülestõusu mahasurumisega süvenes kodanliku Eesti sisepoliitikas terror ja reaktsioon. Terroristlike meetodite kasutamine töölisliikumise mahasurumisel ja põhiseaduse muutmise taotlused täievõimulise presidendiameti sisseseadmiseks tõendasid, et eesti suurkodanlus kaldus üha enam oma avaliku terroristliku diktatuuri — fašistliku režiimi kehtestamise poole. Kuid kapitalismi ajutise stabilisatsiooni tingimus-

tes suutis kodanlus siiski veel valitseda parlamentlike meetodite abil. Laiad rahvahulgad, sealhulgas väikekodanlus, polnud veel kodanlikule parlamentarismile selga pööranud. Nad lootsid oma olukorra parandamist parlamentlike reformide teel, milliseid lootusi õhutas eriti sotside demagoogia.

Kapitalistlik stabilisatsioon, tugevdades ajutiselt kapitali, sai aluseks kapitalismile omaste vastuolude edasisele teravnemisele. Stabilisatsioon ei saanud olla püsiv ega kindel eelkõige seepärast, et kapitalistide ja kulakluse kasumite kindlustamine toimus laiade hulkade elatustaseme pideva alandamise ja seega siseturu ahendamise arvel. Eesti tööliklassi ekspluateerimise süvendamine stabilisatsiooniaastail väljendus reaalselga vähene mises ja töö intensiivsuse tõusus. Ühtlasi süvendas kodanlus pealetungi 8-tunnilisele tööpäevale ja töökaitse seadustele, et ka sel teel süvendada tööliklassi ekspluateerimist.

Eesti tööliklassi revolutsioonilises võitluses kodanluse võimu vastu olid kapitalismi stabiliseerumise aastad ajutise taandumise, kuid ühtlasi ka jõudude kogumise ja uute väljaastumiste ettevalmistamise ajajärguks. Hoolimata kodanluse metsikust terrorist suutis Eesti tööliklass EKP juhtimisel uuesti oma ridu koondada. 1927. aastaks olid uuesti rajatud ametiühingud, hakkasid uuesti toimuma tööliklassi demonstratsioonid ja meelevaldused. Eesti tööliste delegatsioonid külastasid Nõukogude Liitu. Aastail 1928—1929 elavnes tööliklassi streigivõitlus.

Kuigi kapitalismi stabilisatsioon Eesti kodanluse majanduslikke ja poliitilisi positsioone ajutiselt tugevdas, teravdas ta ühenduses sellega kapitalismile omaseid antagonistlikke vastuolusid ning valmistas ette uue majandusliku ja poliitilise kriisi puhkemist.

SISUKORD

Sissejuhatus	3
I. Kodanliku Eesti majanduse ajutine, ebakindel stabiliseerumine	10
1. Finantsid ja tööstus stabilisatsiooniaastail. Töölisklassi ekspuaterimise süvendamine	10
2. Eesti põllumajandus stabilisatsiooniaastail	43
3. Kodanliku Eesti väliskaubandus imperialistlike lääneriikide teenistuses. Uue majanduskriisi saabumine	64
II. Eesti kodanluse poliitilise võimu ajutine stabiliseerumine. Eesti töölisklassi võitlus kodanluse võimu vastu Eesti-maa Kommunistliku Partei juhtimisel	81
1. Eesti kodanluse reaktsiooniline sisepoliitika	81
2. Kodanliku Eesti välispoliitika aastail 1925—1929	107
3. Eesti töölisklassi võitlus kodanluse võimu vastu kapitalismi ajutise stabilisatsiooni tingimustes	123
Kokkuvõte	150

Эланго Ёйе Юлиусовна
ЭСТОНИЯ В ГОДЫ ВРЕМЕННОЙ НЕПРОЧНОЙ
СТАБИЛИЗАЦИИ КАПИТАЛИЗМА
(1925—1929)

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja V. Vaikjärv

Tehniline toimetaja E. Lumet

Korrektorid A. Nurmoja ja M. Teemägi

Ladumisele antud 7. III 1958. Trükkimisele
antud 12. VII 1958. Paber 54×84, 1/16. Trüki-
poognaid 9,75. Formaadile 60×92 kohalda-
tud trükipoognaid 7,99. Arvutuspoognaid 9,5.
Trükiarv 2000. MB-05385. Tellimise nr. 1067.
Trükikoda «Tartu Kommunist», Tartu,
Ülikooli 17/19.

Hind rbl. 3.20.

TRÜKIVIGU

Lk.	Rida	On trükitud	Peab olema
27	2. alt	arvatud	arvutatud
27	8. alt	netotoodangu- väärtusest	netotoodangu väärtusest
30	15. ülalt	obligatsiooni	obligatsioonid
41	5. ülalt	tööliste	töötajate

Tellimise nr. 1067.

Rbl. 3.20

N XIII
A-437
II